

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ODESA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY
THE DEPARTMENT OF HISTORY AND PHILOSOPHY
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the south of Ukraine**

**Випуск 16
Volume 16**

**Одеса 2021
Odesa 2021**

ББК 63.3(4Ук)

Ч 494

УДК 94(477)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (почесний голова редколегії), д.і.н. Бачинська О.А. (головний редактор), д.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І., д.і.н. Діанова Н.М., д.і.н. Кіосак Д.В., д.і.н. Ковалевська О.О., д.і.н. Котляр Ю.В., д.і.н. Кульчицький С.В., д.і.н. Мільчев В.І., д.і.н. Михайлуца М.І., д.і.н. Музичко О.Є., к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту), к.і.н. Полторак В.М., к.і.н. Середа О.Г., д.і.н. Черкас Б. В., д.і.н. Чухліб Т.В. (заступник голови колегії), д.і.н. Емеджен Ферідун (Туреччина), д.і.н. Кириллі Хакан (Туреччина), д.і.н. Струква Грегор (Польща), д.і.н. Шакул Кахраман (Туреччина), к.і.н. Юнвер Метін (Туреччина), к.і.н. Яша Фират (Туреччина).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол № 11 від 24 листопада 2021 р.)

Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України : зб.
Ч 494 наук. пр. / за ред. В.А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2021. Вип. 16.

146 с.

ISSN 2519-2523

***Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації КВ №17749-6599Р від 04.05.2011***

**Наказом МОН України від 24 вересня 2020 р. збірник «Чорноморська минувшина»
включено до Переліку фахових видань України, категорії “Б”
(історичні спеціальності – 032)**

Сайт та сторінки видання в Інтернет-просторі: <http://chm.onu.edu.ua/>;
<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>; <http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-proshloe/>

Збірник реферується та індексується в наступних базах даних: Архів-репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова; Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України; «Наукова періодика України» НБ України імені В. І. Вернадського; Україніка наукова; Index Copernicus Journals Master List; Google Академія; Base-search

*Висловлюємо щирю подяку за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини”
М. Самокиша, С. Васильківського).

ISSN 2519-2523

©Автори статей, 2021

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245732>

УДК 94(477.65):335.48(560)“1538”

PRECONDITIONS AND COURSE OF THE MOLDAVIAN CAMPAIGN OF SULEIMAN KANUNI IN 1538 AND ITS CONSEQUENCES FOR THE BORDER POSITION OF BUKOVYNA

Oleksii Balukh

Phd (History), Assistant Professor
Chernivtsi Y. Fed'kovich National University
2, Kotsyubynsky Str., Chernivtsi, 58012, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8091-8118>
Researcher ID: R-7967-2016
E-mail: a.balukh@chnu.edu.ua

Citation: Balukh, O. (2021) Preconditions and course of the moldavian campaign of Suleiman Kanuni in 1538 and its consequences for the border position of Bukovyna. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 3–9.

Submitted: 16.11.2021

Annotation

The territory in Upper Suceava, Siret, Upper Poprutia and Middle Podnistrovyia (Bukovyna) played an important part in international relations due to transcontinental trade routes connecting the north of Western Europe and the Black Sea. Moreover, it was a confluence of political and economic interests of current major countries of Central and Eastern Europe, mostly Poland and later Ottoman Empire which had been competing for the hegemony in the region and craved to be decisive in its history.

During 1530, the Ottoman Empire and Poland wanted to extend their power to Moldavia and to Bukovina. The reason for this was that the region was at the forefront of the struggle between both countries.

Frontier conflicts between Poland and Moldavia lasted until 1538 when Turkish sultan and Polish king arranged Tartar Horde to capture Moldavian lands and Polish troops which surrounded Khotyn fortress forced Petru Rares make a vassal oath to Zygmunt I. Still it did not help preserve Moldavian sovereignty as Turkish sultan occupied Suceava due to Moldavian boyars betrayal, while Petru Rares was compelled to escape to Transylvania. Thus, Moldavia and the territory of Bukovyna went over to Ottoman Empire, which had negative consequences on the situation of the local people, restricting its agricultural and demographic development. The borders of Bukovyna became, therefore, the borders of Ottoman Empire. Besides, eastern part of Bukovyna (with the centre in Khotyn) was subordinate to Turkish administration which created an important defense point that often became the location for battles in coming years.

Thus, after the Moldavian state became dependent on the Ottoman state in 1538, the situation in Bukovynian lands deteriorated significantly. The consequence of this was that from the end of the XVI – the beginning of the XVII century Bukovyna was the object of military-political competition, and power over the region passed from hand to hand.

Key words: *Bukovyna, Pokuttya, Petru IV Raresh, Moldavia, Poland, Ottoman Empire, Suleiman Kanuni.*

ПЕРЕДУМОВИ І ХІД МОЛДАВСЬКОГО ПОХОДУ СУЛЕЙМАНА КАНУНІ 1538 Р. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ ПРИКОРДОННОГО СТАНОВИЩА БУКОВИНИ

Олексій Балух

Кандидат історичних наук,
доцент
Чернівецький національний
університет
імені Юрія Федьковича
Вул. Коцюбинського, 2,
м. Чернівці, 58012, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8091-8118>
Researcher ID: R-7967-2016
E-mail: a.balukh@chnu.edu.ua

Цитування: Балух О. Передумови і хід молдавського походу Сулеймана Кануні 1538 р. та його наслідки для прикордонного становища Буковини. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В.А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2021. Вип. 16. С. 3–9.

Отримано: 16.11.2021 р.

знакових подій 30-х років XVI ст. став похід султана Сулеймана I на Молдавію.

Означена проблематика частково порушувалася у дослідженнях М. Плевчинського [22], М. Чучка [16], Л. Семьонові [13], О. Масана [9], А. Болдирева [18, 19], Г. Гонци [1, 2] та ін. Проте зазначені автори лише частково висвітлювали питання військово-політичної історії буковинських земель. Упродовж останніх десятиліть дослідники чимраз частіше звертаються до даної проблематики.

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити особливості військово-політичних відносин у північних волостях (Буковині) Молдавської держави у 30-х рр. XVI ст., а також виявити вплив польсько-молдавського суперництва за Покуття на погіршення становища у державі, що призвело до загарбання Молдавії з боку Османської імперії у 1538 р.

У роки першого господарювання Петру IV Рареша (1527–1538) молдавські землі, в тому числі й територія Буковини, стають ареною протистояння потужних держав – Османської імперії та Польщі. Польща розглядала молдавські землі, як буферну зону від османів, а для Порти вони являли значний інтерес через свої оборонні споруди, а саме Сучавську та Хотинську фортеці, які можна було використовувати як плацдарм для подальшої експансії.

На початку 1533 р. Османська імперія та Польща укладають “вічний мир”. Згідно з цим договором Сулейман I закріплював за собою право сюзеренітету над територією Молдавії, а також дав обіцянку королю Сигізмунду I врегулювати його конфлікт із молдавським господарем на користь Польщі [4, с. 118]. Наслідком їхніх переговорів була розробка плану зміщення Петру Рареша із господарського престолу [4, с. 120]. Отже, король Сигізмунд I

Анотація

У статті проаналізовано військово-політичне становище північномолдавських земель (Буковини) у 30-х рр. XVI ст. протягом польсько-молдавських військових конфліктів та посилення османської експансії у Центрально-Східній Європі. Під час боротьби між Польщею та Молдавією за Покуття, яке межувало з територією Буковини, правитель Османської імперії, домовившись із поляками, вирішує скинути непокірного господаря Петру Рареша та загарбати всю країну. Наслідком потрапляння держави у васальну залежність від Османської імперії в 1538 р. стало погіршення військово-політичного становища буковинських земель, які опинилися на передовій боротьби між Портою та Польщею.

Ключові слова: Буковина, Покуття, Петру IV Рареш, Молдавія, Польща, Османська імперія, Сулейман Кануні.

Внаслідок вдалого географічного розташування територія Молдавії знаходилася на перехресті важливих торговельних шляхів, часто стаючи ареною війн і запеклих битв. Ця обставина суттєво впливала на військово-політичне та соціально-економічне становище буковинських земель та місцевого люду. Однією зі

сприяв повному підпорядкуванню країни Османській імперії, приєднавшись до султанського задуму позбавити Петру Рареша влади.

Влітку 1533 р. Перу Рареш сповістив Сигізмунда I, що він знає про переговори між Краковом і Стамбулом, запропонувавши йому відмовитися від цього союзу та приєднатися до антиосманської коаліції, яку в цей час формували Габсбурги. Петру Рареш повинен був завершити військові дії проти Сигізмунда I, якщо Польща надасть молдавському господарю відшкодування за територію Покуття. Але польський король відмовився від цього [4, с. 118–119]. Водночас Порта підвищує суму щорічної данини з Молдавії до 10 тис. золотих [2, с. 69].

Війна з Іраном (1533–1536) відтягувала реалізацію запланованих дій, тому Сулейман I продовжував здійснював політику лавірування між Польщею та Молдавією. У свою чергу Польща, зайнята наданням військової допомоги Литві у війні з Московією (1534–1537), не передбачала ведення військових дій ще й проти Молдавії. Проте, Сигізмунд I знав про підготовку спільної із татарами атаки на Покутські землі [1, с. 85].

Важке зовнішньополітичне становище Молдавії змушувало Петру Рареша звернутися за допомогою до Москви. Московський князь Іван IV Грозний на початку 1534 р. надіслав до Петру Рареша своє посольство із відповіддю господарю: “що його жалувати хоче, тому що його жалував батько Василій Іванович” [8, с. 424–425], присилаючи щедрі дари, а також надавав дипломатичну підтримку у його воєнних діях проти Сигізмунда I [11, с. 7].

У 1534 р. активізувалися антипольські дії молдавських військових загонів [2, с. 69]. Зокрема, Петру IV знову починає висувати претензії на Покуття, а в лютому його війська у черговий раз пограбували 10 сіл на польському прикордонні [22, с. 394]. Влітку 1535 р. господар Молдавії здійснив новий напад на Покуття та Поділля. У червні молдавські війська спалили 100 покутських сіл, а в серпні Петру IV із ще більшим військом відновив наступ на Покуття. Оборону командував М. Сенявський, який успішно чинив опір молдаванам і змусив їх відступити. Взимку 1535 року Рареш знову вдерся на Покуття. Була це невелика експедиція, спрямована на пограбування та відволікання уваги на користь Москви [22, с. 394]. Сигізмунд I зазначав, що молдавські війська двічі нападали на польські володіння. А турецький султан направив на допомогу Молдавії білгородських татарів, які виступили проти Польщі та Литви [1, с. 86–87]. На думку автора, молдавський господар здійснив напади на подільські та покутські землі, маючи на меті спровокувати польсько-турецьку війну.

Знаючи про польсько-турецькі відносини, Петру Рареш розпочинає шукати нових союзників проти Порти. Ним став король Угорщини Фердинанд I, з яким у квітні 1535 р. господар Молдавії уклав союзню угоду, визнавши себе угорським васалом, скоординував антиосманські дії, а також заручився його підтримкою у врегулюванні відносин із Польщею [7, с. 273]. Цей союз мав переконати Польщу повернути Молдавії територію Покуття [19, с. 146].

У 1536 р. закінчилася турецько-іранська війна, тому Сулейман I одразу ж активно включився в європейські справи. Він зобов'язав молдавського господаря відслати на допомогу Я. Запольяї шеститисячний військовий загін для участі у поході проти Фердинанда I. За це Петру Рарешу обіцяли вирішити польсько-молдавський конфлікт на його користь [4, с. 123]. Очевидно, що султан знав про переговори між Молдавією і Угорщиною та хотів перевірити цим господаря. Проте вимоги султана залишилися невиконаними.

На початку 1537 р. московські послы вимагали від Сигізмунда I укласти мир з молдавським господарем: “І Жигимонт би король Петра воеводу взяв з собою в перемир'я” [6, с. 108–109]. Проте поляки відмовились укласти мир з Петру Рарешем.

У результаті одночасних воєнних дій Московії, Молдавії та Кримського ханства на різних ділянках польсько-молдавського кордону Сигізмунд I пішов на переговори, привівши на початок 1537 р. у бойову готовність своє військо. За згодою турецького султана, разом із молдавською армією у нападі на Поділля також брали участь білгородські татари [1, с. 88].

Поляки також готували напад на Молдавію, але внаслідок повстання шляхти під Львовом польському королю довелося відмовитися від молдавського походу. Лише на початку листопада коронні війська загальної оборони під командуванням М. Сенявського напали на

Молдавію, спаливши Чернівці, Ботошани та навколишні села, очевидно на теренах Буковини. Незважаючи на спустошення та спалення великих міст у північній частині Молдавії, господар не пішов війною на поляків. Але після розпуску посполитого рушення та скорочення кількості оборони прикордонних земель вдвічі, території Покуття, Галичини і Поділля залишилися практично беззахисними [22, с. 394].

Наприкінці лютого 1537 р. відбулися литовсько-московські переговори, на яких Московія укладає мирний договір із Ягеллонами на 5 років та виходить з антиягеллонського союзу [4, с. 123–124]. Проте вона продовжувала надавати грошову допомогу Петру Рарешу і в період наступної активізації експансії Порти у державі, що дало можливість Молдавії підготуватися до майбутніх військових дій проти османів [2, с. 70]. На початку 1538 р. Кримське ханство також змінює свою політику щодо Молдавії, відмовившись від спільних антиягеллонських дій, зокрема починає затримувати молдавських послів [1, с. 89]. Тому Петру IV, зміцнивши становище у державі, спробував самотужки позбутися османського іга, залишившись сам на сам із могутньою Портою. І як наслідок, він відмовляється виконати наказ турецького султана надати військову допомогу у війні проти Габсбургів [16, с. 246], що послужило мотивом до нарощування османської експансії на теренах Молдавії, зокрема і на буковинських землях.

У січні 1538 р. 20-тисячне військо Петру Рареша напало на Поділля, а 1 лютого розбило загони прикордонної оборони у битві поблизу р. Серет. Внаслідок загибелі близько 900 польських воїнів Сигізмунд I вирішив помститися господарю, напавши на Молдавію [22, с. 395–396]. У лютому 1538 р. Петру Рареш укладає нову союзну угоду з Фердинандом I Габсбургом та Яном Запольяї, яка була спрямована проти Порти. Господар Молдавії розраховував, що союз із Габсбургами вплине і на Сигізмунда I. Проте польський король, будучи ворогом молдавського господаря, змушений був стати на бік Туреччини [18, с. 98].

У травні 1538 р. польські послы на чолі з Е. Кретковським, домовившись у Стамбулі із султаном усунути Петру Рареша від влади, фактично визнавали зверхність Порти над Молдавією [16, с. 249; 20, с. 111; 23, с. 21]. А вже на початку серпня 1538 р. розпочався похід коронних військ на молдавські землі [7, с. 273]. Польська армія, яка прямувала до Хотина, налічувала близько 19 тис. солдатів. Однак, молдовський похід не завершився військовим зіткненням. Усі заходи поляків зводилися до облоги молдавської фортеці у Хотині [17, с. 48–49].

18 серпня коронне військо, яке очолював “гетьман Ян граф із Тарнова” (Ян Тарновський), підійшло до Хотина [10, с. 122], оточивши його, та почало облогу. “І штурмували Хотин два тижні, так що Петро воевода до Яна Тарновського приїхав і там королівському гетьману поклонився, і присягнув польському королю зі всіма своїми панами” [10, с. 122]. Польський хроніст М. Стрийковський писав, що поляки “здобували його (Хотинський замок. – О. Б.) різними способами і були би вже здобули, висадивши його в повітря за допомогою пороху, якби воевода Петрило не попросив милости та миру” [15, с. 920]. В результаті вони зруйнували частину східної стіни, Надворотну і Південно-східну башти, а також завдали значних руйнувань Південно-західній башті [3, с. 77].

А під час походу Сулеймана I на Молдавію Петру Рареш вирішив налагодити відносини з Сигізмундом I, уклавши з ним мирний договір. 30 серпня молдавський господар прибув до Хотина. І цього ж дня він заключив із представниками короля Польщі союзу і мирну угоду [21, с. 166–168]. Вона у загальних рисах повторювала тексти попередніх польсько-молдавських договорів, зокрема знову згадуються старости Чернівців та Хотина, які у співробітництві з галицьким і кам'янецьким старостами повинні були здійснювати “справедливість” на кордоні Молдавії з Польщею [21, с. 167]. За умовами укладеного договору Петру Рареш назавжди відмовлявся від території Покуття, повернувши її до складу Польщі [17, с. 98–99]. Проте поляки, не бажаючи порушувати “вічний мир” з Туреччиною, відмовилися надавати військову допомогу Петру IV [9, с. 76].

Влітку 1538 р. османські війська на чолі з Сулейманом I вирушили у похід на Молдавію. Їхня чисельність складала понад 150 тис. воїнів [16, с. 255]. З півдня на молдавські землі насувалося також татарське військо. Спочатку військові дії розвивалися вдало для Молдавії. Петру Рарешу вдалося розбити татар під Стефанештами на Пруті [13, с. 143], але бояри зі

своїми військами побоялися воювати проти османської армії та розійшлися по домівках, вважаючи, що опір османам є безуспішним [9, с. 76].

18 вересня 1538 р. Сулейман I без опору увійшов до столичного міста Сучави. У Молдавсько-польському літописі записано так: “Поки цар турецький чув про людей королівських (поляків. – О.Б.) під Хотином, він не рухався з місця, а коли люди королівські рушили від Хотина, тоді він (Сулейман I. – О.Б.) рушив із своїми військами до Сучави, а Петро воєвода в Угорщину перед тим поїхав” [10, с. 122]. Відтак, Ян Тарновський на чолі коронного війська повернувся до Кам'янця [9, с. 76], де розташовувався головний військовий табір поляків, залишивши територію Хотинщини. А молдавський господар, опинившись без військової підтримки, змушений був рятуватися втечею до Трансильванії, зокрема у свій замок Чічо, про що не знали навіть найближчі [12, с. 35].

Турецький султан вперше залишив у Сучаві 500 яничар для охорони новопризначеного господаря – Стефана Лакусти [14, с. 137], а також розмістив свій гарнізон у Тігині, яка була перейменована на Бендери [20, с. 112]. У Хотинському замку османи свою залого не залишили, оскільки він знаходився у напівзруйнованому стані, а його відбудова відбулася дещо пізніше [3, с. 78]. А. Жуковський зазначав, що “ослаблена Молдавія через невідповідну політику воєвод відносно сусідів мусила здатися на ласку свого протектора – Туреччини” [5, с. 66].

У 1538 р. процес поневолення Молдавської держави досяг свого апогею. Відтепер Порта могла використовувати молдавські землі як плацдарм для подальшої експансії у Центрально-Східній Європі, а північні волості Молдавії стали складовою широкої буферної зони, захищаючи володіння осман від Габсбургів та Ягеллонів [12, с. 36]. Номінально Чернівецька та Хотинська волості опинилися під владою правителів Порти, проте місцеві старости управляли на цих землях, які продовжували підпорядковуватися молдавським господарям [9, с. 76].

Отже, польсько-молдавське та молдавсько-турецьке протистояння з перемінним успіхом тривало до 1538 року, коли поляки взяли в облогу Хотинську фортецю, а турецько-татарська орда за наказом Сулеймана I вторгнулася у Молдавію. Врешті-решт турецький султан без бою зайняв молдавську столицю Сучаву, після чого Молдавія потрапила у васальну залежність від Порти, а замок у Хотині був у напівзруйнованому стані. Більш ніж десятирічне господарювання та авантюрні військово-політичні дії господаря Петру Рареша негативно вплинули на економічне, територіально-адміністративне, політичне і демографічне становище як усієї Молдавії, так і її північних волостей (Буковини).

Джерела та література:

1. Гонца Г. В. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в. Кишинев : Штиинца, 1984. 150 с.
2. Гонца Г. В. Молдавско-русские связи в первые десятилетия XVI в. *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма : [сб. ст.]*. Кишинев : Штиинца, 1988. С. 62–72.
3. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина : іст. нарис. Чернівці : Молодий буковинець, 2002. 462 с.
4. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.) / отв. ред. Д. М. Драгнев. Кишинев : Штиинца, 1987. 464 с.
5. Жуковський А. Історія Буковини. Чернівці : Час, 1991. Ч. 1 : до 1774 р. 120 с.
6. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. : документы и материалы в трех томах. Т. 3 : 1673–1711 / сост.: В. А. Костакэл, Е. М. Руссев, Л. Е. Семенова. М. : Наука, 1970. 416 с.
7. История Румынии : пер. с рум. / [координаторы: И. Болован, И.-А. Поп [и др.]]. М.: Весь мир, 2005. 680 с.
8. Львовская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. М. : Наука, 1980. Т. 20, ч. 2. 485 с.

9. Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)* : [кол. моногр.] / В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар [та ін.] ; за заг. ред. В. М. Ботушанського. Чернівці : Рута, 2005. С. 9–168.
10. Молдавско-польская летопись 1352–1564 гг. *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* М. : Наука, 1976. С. 105–124.
11. Мохов Н. А. Очерки истории формирования молдавского народа. Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1978. 142 с.
12. Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та найменувань на Буковині. Молдавський період. Ч. 2 : 1475–1585. Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. 304 с.
13. Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). М. : Индрик, 2006. 432 с.
14. Стати В. История Молдовы. Кишинев : Ф.Е.Р. «Тірография Centrală», 2002. 480 с.
15. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 2011. 1074 с.
16. Чучко М. Тінь османського півмісяця над Сучавою: передумови, перебіг та наслідки походу султана Сулеймана Пишного проти Молдавської землі в 1538 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2018. Т. 1. С. 231–279.
17. Bóldyrew A. Przemarsz armii koronnej pod Chocim podczas kampanii letniej 1538 roku w świetle dokumentacji skarbowo-wojskowej. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica*. 2019. № 104. S. 47–60.
18. Bóldyrew A. Wyprawa Chocimska 1538 roku w źródłach narracyjnych i literaturze historyczno-wojskowej. *Przekaz informacji o wojnie i na wojnie. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej. Seria Homo Militans*. Oświęcim : Napoleon V, 2019. Т. 8. S. 98–110.
19. Demel J. Historia Rumunii. Wrocław : Ossolineum, 1986. 486 s.
20. Guboglu M. Inscriptia sultanului Suleiman Magnificul în urma cuceririi Moldovei (1538/945). *Studii. Revistă de istorie*. Bucuresti, 1956. Vol. 9, nr. 2–3. P. 107–124.
21. Moldova in contextul relațiilor politice internationale. 1387–1858 : *Tratate / Alcătuitor I. Ieremia*. Chișinau : Universitas, 1992. 376 p.
22. Plewczyński M. Wojny i wojskowość polska XVI wieku. Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2011. Т. 1 : Lata 1500–1548. 459 s.
23. Zaharia N. Expediția lui Suleyman Magnificul asupra Moldovei – 1538. *Muzeul Național*. 2011. Vol. 23. P. 19–25.

References:

1. Gontsa, G.V. (1984) *Moldaviya i osmanskaya agressiya v posledney chetverti XV – pervoy treti XVI v.* Kishinev: Shtiintsa. [in Russian].
2. Gontsa, G.V. (1988) *Moldavsko-russkie svyazi v pervyie desyatiletia XVI v. Sotsialno-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Moldavii perioda feodalizma*. Kishinev: Shtiintsa, pp. 62–72. [in Russian].
3. Dobrzhanskyi, O., Makar, Yu. & Masan, O. (2002) *Khotynshchyna: istorychnyi narys*. Chernivtsi: Molodyi bukovynets. [in Ukrainian].
4. Dragnev, D.M. (1987) *Ocherki vneshnepoliticheskoy istorii Moldavskogo knyazhestva (poslednyaya chetvert XIV – nachalo XIX v.)*. Kishinev: Shtiintsa. [in Russian].
5. Zhukovskiy, A. (1991) *Istoriia Bukovyny*. Chernivtsi: Chas, pt. 1. [in Ukrainian].
6. Kostake'l, V.A., Russev, E.M. & Semenova, L.E., comps. (1970) *Istoricheskie svyazi narodov SSSR i Rumynii v XV – nachale XVIII v.: dokumenty i materialy v trex tomakh*. Moskva: Nauka. Vol. 3. [in Russian].
7. Bolovan, I. & Pop, I.-A. (2005) *Istoriya Ruminii*, Moskva: Ves mir. [in Russian].
8. Lvovskaya letopis (1980) *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey*, vol. 20, pt. 2. [in Russian].
9. Masan, O. (2005) *Bukovyna yak obiekt mizhnarodnykh vidnosyn z davnykh chasiv do 1774 r.* In: V. M. Botushanskyi, ed. *Bukovyna v konteksti yevropeiskykh mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredyiny KhKh st.)*. Chernivtsi: Ruta, pp. 9–168. [in Ukrainian].

10. Moldavsko-polskaya letopis 1352–1564 gg. In: V. Buganov & F. Hrekul, ed. (1976) *Slavyano-moldavskie letopisi XV–XVI vv.* Moskva: Nauka, pp. 105–124. [in Russian].
11. Mohov, N.A. (1978) *Ocherki istorii fomirovaniya moldavskogo naroda.* Kishinev: Kartya Moldovenyaskie. [in Russian].
12. Ohui, O.D. (2010) *Istoriia obihu hroshovykh odynyts ta naimenuvan na Bukovyni. Moldavskiyi period,* Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t. Vol. 2. [in Ukrainian].
13. Semenova, L.E. (2006) *Knyazhestva Valahiya i Moldaviya. Konets XIV – nachalo XIX v. (Ocherki vneshnepoliticheskoy istorii).* Moskva: Indrik. [in Russian].
14. Stati, V. (2002) *Istoriya Moldovyi.* Kishinev: F.E.P. “Tipografia Centrala“. [in Russian].
15. Strykovskiy, M. (2011) *Litopys polskiy, lytovskiy, zhmudskiy i vsiiei Rusy.* Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. [in Ukrainian].
16. Chuchko, M. (2018) Tin osmanskoho pivmisiatsia nad Suchavoiiu: peredumovy, perebih ta naslidky pokhodu sultana Suleimana Pyshnoho proty Moldavskoi zemli v 1538 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, vol. 1, pp. 231–279. [in Ukrainian].
17. Bołdyrew, A. (2019) Przemarsz armii koronnej pod Chocim podczas kampanii letniej 1538 roku w świetle dokumentacji skarbowo-wojskowej. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Historica*, no. 104, pp. 47–60. [in Polish].
18. Bołdyrew, A. (2019) Wyprawa Chocimska 1538 roku w źródłach narracyjnych i literaturze historyczno-wojskowej. *Przekaz informacji o wojnie i na wojnie. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej. Seria Homo Militans*, vol. 8, pp. 98–110. [in Polish].
19. Demel, J. (1986) *Historia Rumunii*, Wrocław: Ossolineum. [in Polish].
20. Guboglu, M. (1956) Inscriptia sultanului Suleiman Magnificul în urma cuceririi Moldovei (1538/945). *Studii. Revistă de istorie*, vol. 9, no. 2–3, pp. 107–124. [in Romanian].
21. Ieremia, I. (1992) *Moldova in contextul relațiilor politice internationale. 1387–1858: Tratatate.* Chișinău: Universitas. [in Romanian].
22. Plewczyński, M. (2011) *Wojny i wojskowość polska XVI wieku.* Zabrze: Wydawnictwo inforteditions. Vol. 1. [in Polish].
23. Zaharia, N. (2011) Expediția lui Suleyman Magnificul asupra Moldovei – 1538. *Muzeul Național*, vol. 23, pp. 19–25. [in Romanian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245735>

УДК 94(477):322:821.161.2-6Мазепа

THE EPISTOLAR LEGACY OF HETMAN IVAN MAZEPA AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE AUTHORITIES AND THE ORTHODOX CLERGY

Ivan Lupol

Post-graduate student
of the Department of History of
Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9860-4109>
E-mail: ivan.ser.lupol@gmail.com

Citation: Lupol, I. (2021) The epistolar legacy of Hetman Ivan Mazepa as a source for the study of the relationship between the authorities and the Orthodox clergy. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 10–15.

Submitted: 18.11.2021

Annotation

The purposes of this article are to highlight on the basis of the epistolar legacy of Hetman Ivan Mazepa his relationship with the Ukrainian Orthodox clergy, the main directions, ways and methods of helping the Ukrainian Orthodox Church, to follow determine certain directions of Hetman I. Mazepa's activity in relation to the Orthodox Church in the Ukrainian lands, on the basis of his epistolar heritage, which was aimed at comprehensive assistance to the church; to establish the main directions of his help and the ways in which Hetman helped the Ukrainian Orthodox clergy.

The article analyzes a certain part of the epistolar heritage of Hetman I. Mazepa. The set of letters used in the study makes it possible to trace the main trends in the relations of Hetman I. Mazepa with the Ukrainian Orthodox Church during his reign.

It was found that most of the studied and analyzed letters of Hetman I. Mazepa to various representatives of the Orthodox clergy and some representatives of the Cossack officers speak of comprehensive support of the Orthodox Church in Ukrainian lands (benefits, material assistance, protection of Ukrainian Orthodox clergy at the political level, etc. e.). The letters also clearly show the tendency that Hetman I. Mazepa tried to make the Orthodox Church one of his main pillars for consolidating his power (it is clearly traced in the letters dated to the first years of his reign).

Key words: *Hetman Ivan Mazepa, Cossack sergeant, Ukrainian Orthodox Church, church hierarchs, clergy, monasteries.*

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМИН ВЛАДИ З ПРАВОСЛАВНИМ ДУХОВЕНСТВОМ

Ivan Lupol

Аспірант кафедри історії України
Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, м. Одеса,
65082, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9860-4109>
E-mail: ivan.ser.lupol@gmail.com

Анотація

Мета поданої статті полягає в тому, щоб на основі епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи висвітлити його взаємини з українським православним духовенством, простежити основні напрями, шляхи та методи допомоги Православній церкві та духовенству.

У статті проаналізовано певну частину епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. Використаний в

Цитування: Лупол І. Епістолярна спадщина гетьмана Івана Мазепи як джерело до вивчення взаємин влади з православним духовенством. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України* : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смоля. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 10–15.

Отримано: 18.11.2021 р.

процесі дослідження комплекс листів дає можливість прослідкувати головні тенденції, напрями та методи в його взаєминах з Православною церквою на території Гетьманщини. Виявлено, що в більшості вивчених та проаналізованих листів гетьмана І. Мазепи православному духовенству та окремим представникам козацької старшини йдеться про різнобічну підтримку Православної церкви на українських землях, зокрема: надання пільг, матеріальної допомоги, захист інтересів представників українського православного духовенства на політичному рівні тощо. У листах чітко простежується тенденція І. Мазепи зробити Православну церкву своїм союзником і опорою гетьманської влади.

Ключові слова: *гетьман Іван Мазепа, козацька старшина, Православна церква, церковні ієрархи, духовенство, монастирі.*

Вивчення історії православної церкви в Україні є досить актуальним на тлі сучасної трансформації українського православ'я. Українське козацтво завжди виступало в ролі захисника та покровителя Православної церкви на сучасних українських землях. Ця політика стала особливо виразною та чіткою після Берестейської унії, коли Православна церква втратила свою легітимність та поступово почала втрачати свій вплив, а її духовенство опинилось під загрозою зникнення з багатьох причин, а саме: відсутність централізованої підтримки від державної влади, перехід багатьох представників православної церковної еліти до греко-католицької церкви під зверхність Папи Римського, поступове переміщення центру православного життя Східної Європи з Києва до Москви. Підтвердженням даних фактів є діяльність гетьмана П. Сагайдачного, націлена на відродження православної ієрархії. Подальші козацькі гетьмани зробили свій внесок у розвиток Православної церкви на території України. Серед них особливо виділяється постать гетьмана Івана Мазепи, який доклав чимало зусиль до процесу піднесення та укріплення Київської митрополії, зміцнення економічного становища її загалом та зміцнення її окремих церков та монастирів.

Питанням дослідження епохи правління гетьмана Івана Мазепи займалось багато українських істориків, зокрема: Б. Крупницький, Т. Мацьків, О. Оглоблін, С. Павленко, В. Станіславський, Т. Чухліб та інші. Вони детально висвітлили епоху правління гетьмана Івана Мазепи, дослідили різні аспекти його діяльності на основі введених до наукового обігу нових архівних документів, листів, універсалів тощо. Зокрема, Теодор Мацьків увів до наукового обігу значну кількість нових документів епохи гетьманування І. Мазепи [11]. О. Оглоблін, у своїй монографії “Гетьман Іван Мазепа та його доба”, розглянув різні аспекти життя великого гетьмана. Він опублікував деякі раніше невідомі факти з біографії І. Мазепи, в тому числі й про його взаємини з представниками православного духовенства на українських землях [12]. Дослідник Б. Крупницький в своїй праці “Гетьман Мазепа та його доба” на тлі загальної діяльності І. Мазепи детально розглянув його меценатську діяльність стосовно церков та монастирів [1]. Вагомий внесок у дослідження доби Івана Мазепи зробив С. Павленко, який в своїй монографії “Іван Мазепа” навів декілька невідомих до цього фактів із життя та діяльності гетьмана [13]. Але на даний період часу бракує праць, де б ґрунтовно розглядалася зазначена проблема, що робить публікацію актуальною.

Мета поданої статті полягає в тому, щоб на основі епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи висвітлити його взаємини з українським православним духовенством, основні напрями, шляхи та методи допомоги Православній церкві.

Православну церкву козацькі гетьмани розглядали як важливу опору та легітимізацію своєї влади, саме тому українська козацька еліта, і особливо гетьмани, надавали їй всіляку політичну та матеріальну допомогу. Оскільки в ті часи головним багатством та засобом

існування для храмів та монастирів була земля, то козацька еліта, в першу чергу гетьмани, своїми універсалами постійно закріплювала старі й роздавала нові землі, приписувала селян до монастирів, надавала різні податкові пільги та економічні привілеї (монополії, оренди тощо). Таким чином, стимулюючи економічну могутність українського православного духовенства, козацька верхівка створювала собі потужного союзника в якості Православної церкви. Православна віра в світогляді звичайних людей того часу відігравала чи не найважливішу роль в житті, й саме тому всіляка підтримка козацькою елітою Церкви закріплювала серед простого населення образ козаків як захисників українських православних земель.

Можна простежити певну спадковість традиції підтримки Церкви елітою. Козацька старшина та гетьмани продовжували в цьому відношенні політику панівної верстви населення ще за часів Русі, православних князів та шляхти литовської доби, таких як князь Острозький, що певним чином легітимізувало старшину та гетьманів як правонаступників володарів цих земель в очах звичайних людей.

Яскраве свідчення такої політики мало місце в період правління гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи. Саме Б. Хмельницький добивався рівноправного становища православного населення з католиками в Речі Посполитій, ліквідації унії, повернення монастирів, храмів і маєтностей та права Київського православного митрополита та двох єпископів бути в складі сенату Речі Посполитої. Гетьман передав Православній церкві на підлеглий йому території колишні володіння католицької церкви, захищав володіння Православної церкви на українських землях від світської влади, зобов'язував залежних селян нести повинності на користь Київської митрополії та монастирів, надав духовенству різні права та привілеї. Цю ж стратегічну лінію в церковному питанні продовжували спадкоємці Б. Хмельницького, зокрема гетьман І. Мазепа.

Слід зазначити, що на час приходу до влади І. Мазепи становище Київської митрополії в православному світі значно змінилось. Якщо раніше вона перебувала під омофором Константинопольського (Вселенського) Патріарха, то під кінець правління гетьмана І. Самойловича вона опинилась в залежності від Московського патріархату. Вона втратила свою автономію і перетворилась на рядову єпархію Московського патріархату. Це викликало відповідну реакцію зі сторони української козацької еліти. Гетьман Іван Мазепа одним із головних напрямів своєї політики вбачав збереження автономних прав Православної церкви на українських землях і розпочав активну діяльність, націлену на відновлення Київської митрополії. Проте сепаратистські позиції частини вищого православного духовенства, яке всіляко намагалося вийти з під юрисдикції Київського митрополита, не давали можливості гетьману відновити розміри Київської митрополії. Тож він зосередив свою увагу на матеріальній допомозі Церкві, що знайшло відображення в його епістолярній спадщині.

Епістолярна спадщина гетьмана Івана Мазепи, яка стосувалась Православної церкви зачіпала багато сторін економічної діяльності церковних ієрархів, церков та монастирів. Умовно, листи гетьмана можна поділити на дві категорії, а саме: ті, в яких Іван Мазепа надавав і закріплював за Православною церквою в Україні її права та привілеї, в спірних або конфліктних ситуаціях ставав на сторону Церкви, або використовував свій вплив, щоб сприяти зміцненню позицій українського православного духовенства. До другої категорії, яка є менш чисельною, можна віднести листи, в яких І. Мазепа приймав сторону козацтва під час розгляду його протиріч з духовенством.

У процесі дослідження було виявлено показовий приклад листа, який відноситься до другої категорії. Йдеться про лист гетьмана Івана Мазепи до ігумена Свято-Миколаївського Крупицького монастиря в Батурині. У даному листі згадується про те, що монастирський староста займається свавіллям на землях, які по праву належать по спадку одному із представників козацької місцевої старшини. Гетьман даним листом висловлює прохання, яке можна інтерпретувати як прихований наказ (враховуючи статус Івана Мазепи) ігумену сприяти тому, щоб монастирський староста залишив у спокої землі, які монастирю не належать [10, с. 196–197].

Перша категорія листів є більш чисельною. Це листи, в яких гетьман Мазепа закріплював привілеї представників церкви, або займав сторону українського православного духовенства в конфліктних ситуаціях. Беручи до уваги, що автором цих листів був гетьман, можна зробити висновок, що дані рекомендації сприймалися як накази людям, яким ці листи були адресовані.

Дану категорію можна розділити на декілька груп, а саме: листи, в яких гетьман Іван Мазепа в рекомендаційній формі закріплював за українським православним духовенством певні привілеї, землі та права або приймав сторону церкви в спірних ситуаціях між духовенством та козаками.

У листі до отця Михайла Лежайського, архімандрита Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському, йдеться про обіцянку, яку І. Мазепа дав архімандриту, а саме – компенсувати всі збитки, які монастир поніс за часів попереднього гетьмана. Також гетьман писав про те, що він особисто не несе ніякої відповідальності за всі попередні поневір'яння та утиски, які монастир зазнав за часів правління гетьмана І. Самойловича. Аналізуючи даний лист, можна зробити висновок, що Іван Мазепа таким чином намагався позитивно налаштувати православних українських ієрархів до своєї персони, переманити на свою сторону, зробити своїми вірними прихильниками, розуміючи, що Церква може бути потужним союзником у справі укріплення його влади на території Гетьманщини. Даний висновок напрошується ще й тому, що даний лист датується першим роком правління Івана Мазепи, коли відбувалось формування влади новообраного гетьмана [4, с. 123–124].

Яскравим прикладом зміцнення матеріального положення Православної церкви є лист до київського полковника Мокієвського. Там йдеться про прохання Київського митрополита Варлаама Ясинського до гетьмана, щоб усі прибутки з житніх торгів на території Нижнього Києва переходили під юрисдикцію митрополита, що й було зроблено гетьманом. З даного листа можна зробити висновок, що І. Мазепа всіляко сприяв укріпленню матеріального положення Київської митрополії, надаючи вищезгадані економічні привілеї [8, с. 156].

Збереглися декілька листів гетьмана, в яких йдеться про підтвердження та закріплення за Православною церквою на українських територіях прав на землі та всього майна, яке на цих землях знаходиться.

Зокрема, в листі ігуменові Свято-Михайлівського монастиря Сильвестру Головичу підтверджуються за монастирем права на володіння землею та усім нерухомим майном. У цьому листі гетьман гарантує те, що світська влада, в особі гетьмана та інших представників козацької старшини, не відберуть ці землі та інше майно. Навіть у випадку війни, монастирське майно все рівно буде недоторканим [7, с. 181–182].

У листі до Київського митрополита Варлаама Ясинського Мазепа підтверджував, що за Михайлівським монастирем закріплювалися два села – Кривковщина та Данилівка. Також йдеться про підтвердження та закріплення всіх попередніх прав та привілеїв за цим монастирем [2, с. 198–199]. Дані два листа чітко демонструють головний напрям політики І. Мазепи у відношенні Православної церкви на українських землях, а саме зміцнення її матеріального становища.

Певна кількість листів стосується територіальних суперечок стосовно відповідного розмежування земель між монастирями з однієї сторони, та світською владою, а саме полками та містами з іншої.

Наприклад, у листі до Чернігівського архієпископа Феодосія (Углицького) йдеться про територіальні суперечки між Чернігівським жіночим монастирем та Чернігівським полком [6, с. 189]. А в листі менському сотникові Івану Курочці (Курському) чітко простежується наказ урегулювати суперечку та провести розмежування між Максаківським монастирем та менськими жителями [9, с. 127].

Можна зробити висновок з двох попередніх листів, що гетьманська влада брала активну участь в урегулюванні конфліктів, пов'язаних з церковною владою, особливо в тих питаннях, які стосувались церковного майна, що лише підтверджує головну тезу даного дослідження – різноманітна та всіляка підтримка Церкви, в якій гетьман та старшина бачили одну із головних опор своєї влади.

Іншою окремою групою можна виділити листи гетьмана до Московського патріарха, оскільки в даних листах простежується інший підхід, кінцевою метою якого було зміцнення позицій Православної церкви на українських землях. Використовуючи свій політичний вплив та авторитет Іван Мазепа намагався розширити автономію та авторитет українського православного духовенства.

В епістоляріях до московського патріарха Адріана чітко простежується лобіювання інтересів Київського митрополита та підвищення авторитету Київської митрополії. Наприклад: прохання дати благословення та призначити Іосифа Краківського архієреєм при митрополиті та відправити до Москви отця Никона – печерського будівничого та ієромонаха Сафонія – старшого друкаря [3, с. 185; 5, с. 184]. На основі цих двох листів можна зробити висновок, що для захисту інтересів Православної церкви та підвищення її авторитету, гетьман Іван Мазепа займався не лише зміцненням її матеріального положення, а й захищав її інтереси на політичному рівні, виступаючи політичним покровителем, захисником перед московською владою.

Проаналізувавши епістолярну спадщину гетьмана І. Мазепи, можна дійти висновку, що стратегічна лінія його церковної політики була в принципі тією ж, що й у попередників, хоча йому доводилося діяти в умовах уже значно обмеженої автономії Гетьманщини та перетворення Київської митрополії на єпархію Московського патріархату. Листи гетьмана до православних ієрархів свідчать про права та привілеї, які він надавав Православній церкві та її духовенству. Лояльна церковна політика І. Мазепи сприяла зміцненню Церкви на українських землях і робила православне духовенство прихильником і опорою гетьманської влади.

Джерела та література:

1. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / пер. з нім. О. К. Струкевича. Київ, 2003. URL: <https://www.e-reading.club/bookreader.php/1014572/> (дата звернення: 01.11.2021).
2. Лист гетьмана І. Мазепи до київського митрополита Варлаама Ясинського, 1699 р., 25 серпня. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 198–199.
3. Лист гетьмана І. Мазепи до московського патріарха Адріана, 1695 р., 9 березня. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 185.
4. Лист гетьмана І. Мазепи до о. Михайла Лежайського, архімандрита Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському, 1687 р. (не раніше серпня). *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 123–124.
5. Лист гетьмана І. Мазепи до патріарха московського Адріана, 1695 р., 8 лютого. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 184.
6. Лист гетьмана І. Мазепи до чернігівського архієпископа Феодосія Углицького, 1695 р., 21 грудня. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 189.
7. Лист гетьмана І. Мазепи ігуменові Свято-Михайлівського монастиря Сильвестру Головчичу, 1693 р., 12 липня. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 181–182.
8. Лист І. Мазепи до київського полковника К. Мокієвського про надання київському митрополиту Варлааму Ясинському на Софіївський кафедральний собор прибутків з «помірного пашенного» з товарів, що продаються на житньому торзі в Нижньому Києві, 1691 р., 4 січня. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 156.
9. Лист-наказ гетьмана І. Мазепи менському сотникові Івану Курочці (Курському) провести розмежування між Максаківським монастирем і менськими жителями, 1687 р., 12 листопада. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 127.

10. Лист І. Мазепи до ігумена Свято-Микільського Крупицького монастиря в Батурині, 1697 р., 4 листопада. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / упоряд. С. Павленко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 196–197.

11. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 рр. Вид. 2-е, допов. Київ ; Полтава, 1995. URL: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk.htm> (дата звернення: 01.11.2021).

12. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm> (дата звернення: 01.11.2021).

13. Павленко С. Іван Мазепа. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2003. 315 с.

References:

1. Krupnyts'kyi, B. (2003) *Het'man Mazepa ta yoho doba* [online]. Kyiv. Available at: <<https://www.e-reading.club/bookreader.php/1014572/>> [Accessed 01 November 2021]. [in Ukrainian].

2. Lyst het'mana I. Mazepy do kyivs'koho mytropolyta Varlaama Yasyn'skoho. 1699 r., 25 serpnia. In: Pavlenko S., comp. (2007) *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», pp. 198–199. [in Ukrainian].

3. Lyst het'mana I. Mazepy do moskovs'koho patriarkha Adriana. 1695 r., 9 bereznia. In: Pavlenko S., comp. (2007) *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», pp. 185. [in Ukrainian].

4. Lyst het'mana I. Mazepy do o. Mykhayla Lezhays'koho, arkhimandryta Spas'koho monastyrya v Novhorodi-Sivers'komu. 1687 r. In: Pavlenko S., comp. (2007) *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», pp. 123–124. [in Ukrainian].

5. Lyst het'mana I. Mazepy do patriarkha moskovs'koho Adriana. 1695 r., 8 lyutoho. In: Pavlenko S., comp. (2007) *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», pp. 184. [in Ukrainian].

6. Lyst het'mana I. Mazepy do chernihivs'koho arkhiepyskopa Feodosiya Uhlyts'koho. 1695 r., 21 hrudnia. In: Pavlenko S., comp. (2007) *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», pp. 189. [in Ukrainian].

7. Lyst het'mana I. Mazepy ihumenovi Svyato-Mykhaylivs'koho monastyrya Syl'vestru Holovchychu. 1693 r., 12 lypnia. In: Pavlenko S., comp. (2007) *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», pp. 181–182. [in Ukrainian].

8. Lyst I. Mazepy do kyyivs'koho polkovnyka K. Mokiyevs'koho pro nadannya kyyivs'komu mytropolytu Varlaamu Yasyn'skomu na Sofiyivs'kyu kafedral'nyy sobor prybutkiv z «pomirnoho pashennoho» z tovariv, shcho prodavut'sya na zhytn'omu torzi v Nyzhn'omu Kyievi. 1691 r., 4 sichnia. In: Pavlenko S., comp. (2007) *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», pp. 156. [in Ukrainian].

9. Lyst-nakaz het'mana I. Mazepy mens'komu sotnykovi Ivanu Kurochsi (Kurs'komu) provesty rozmezhuvannya mizh Maksakivs'kym monastyrem i mens'kymy zhytelyamy. 1687 r., 12 lystopada. In: Pavlenko S., comp. (2007) *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», pp. 127. [in Ukrainian].

10. Lyst I. Mazepy do ihumena Svyato-Mykil'skoho Krupyts'koho monastyrya v Baturyni. 1697 r., 4 lystopada. In: Pavlenko S., comp. (2007) *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», pp. 196–197. [in Ukrainian].

11. Mats'kiv, T. (1995) *Het'man Ivan Mazepa v zakhidnoevropeys'kykh dzherelakh 1687–1709 rr.* [online]. 2nd ed. Kyiv; Poltava. Available at: <<http://litopys.org.ua/coss4/mazk.htm>> [Accessed 01 November 2021]. [in Ukrainian].

12. Ohloblyn O. (2001) *Het'man Ivan Mazepa ta yoho doba* [online]. New-York. Available at: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm> [Accessed 01 November 2021]. [in Ukrainian].

13. Pavlenko S. (2003) *Ivan Mazepa*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Al'ternatyvy». [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245733>

УДК 94(477)“1740/1750”

RUSSIAN FORTRESSES AS NAVAL BASES IN THE 1740-s ZAPOROZHIAN HOST: DNIEPER FLOTILLA SHIPS STORAGE

Oleksandr Sukhomlyn

Post-graduate student
of the M. Hrushevskiy Institute
of Ukrainian Archeography and
Source Studies of NAS of Ukraine
4, Trokhsvyatytel's'ka str., Kyiv,
01001, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0864-8560>
ResearcherID: AAE-3058-2021
E-mail: o.d.sukhomlyn@gmail.com

Citation: Sukhomlyn, O. (2021)
Russian fortresses as naval bases in the
1740-s Zaporozhian Host: Dnieper
flotilla ships storage. *Chornomors'ka
mynuvshyna*, vol. 16, pp. 16–23.

Submitted: 14.08.2021

Annotation

Studies of Russian military presence in the lands of Zaporozhia during the New Sich era (1734–1775) pay relatively little attention to the uses of Russian fortresses between the Russo-Turkish wars of 1735–1739 and 1768–1774. From 1739 to 1768 the military importance and defense capability of the Russian fortresses diminished, thus their main purpose shifted to information gathering on the Russian-Ottoman borderlands and the Zaporozhian Host of the Lower Dniper itself. Furthermore, another quite understudied function of these fortresses was to serve as military depots, both acting and reserve.

This article concentrates on the understudied aspect of the history of Russian fortresses and the Zaporozhia lands during the New Sich era – the storage of vessels of the liquidated Dnieper flotilla after the Russo-Turkish war of 1735-1739. The primary source base for this article consists of the documents from “Kyiv Provincial Chancellery” (Central State Historical Archive of Ukraine, fund 59). The Ust'-Samara retrenchment was a main naval base of the Dnieper flotilla located at the mouth of the Samara River (present-day Dnipro). The reorganization of the Dnieper flotilla material base and fleet supplies took several years after the end of the 1735-1739 war. Subsequently, various fleet supplies (military vessels; ship equipment like ropes, blocks, oars, flags, anchors; naval artillery and related supplies; tools for ships repairs and maintenance like "konopatky"; building materials, ship nails, resin; food stocks for ship crews, etc) were stored in the special fortress warehouses. However, storage conditions were

inadequate, naval depots could be destroyed, while equipment and watercraft could be stolen by the Russian officers to be resold later.

Relying on documentary sources, an attempt was made to clarify the number of Dnieper flotilla vessels, that were stored in the Ust'-Samara retrenchment. To that end, the article introduces into scientific circulation a document that most fully reflects the number of military vessels, stored at the Russian fortresses in Zaporozhia as of November 1, 1742 - a report compiled by Captain I. Stepanov at the request of the Ust'-Samara retrenchment commander A. Chichagov, commander of all Russian fortresses in Zaporozhia. At that time, the total number of vessels (both suitable and unsuitable for use) amounted to 350. These vessels were stored in the Kamianskyi, Khortyts'kyi, Malyshevs'kyi and Nenasytets'kyi retrenchments. Comparison of data from several documents reveals that for unknown reasons this number (350) did not include boats stored in the Ust'-Samara retrenchment. This article further indicates that the study of exact number of the vessels is complicated by the specifics of the source base. Further elaboration of the issues outlined in the present article would allow not only to explore the functions of Russian fortresses in Zaporozhia during the New Sich era and their role as centers of the Russian military presence, but would also reveal the everyday relations of Russian soldiers with the Cossacks and the peasants (“pospolyti”). The crucial need to study original documentary sources on the history of Russian fortresses in Zaporozhia is emphasized once more.

Key words: Zaporozhian Host, The Ukrainian Landmilitia, Ust'-Samara retrenchment, the Dnieper Flotilla, baydak.

РОСІЙСЬКІ ФОРТЕЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРОЖЖЯ ЯК ФЛОТСЬКІ БАЗИ: ЗБЕРІГАННЯ СУДЕН ДНІПРОВСЬКОЇ ФЛОТИЛІЇ У 1740-х рр.¹

Сухомлин Олександр

Аспірант
Інституту української
археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
НАН України
Вул. Трьохсвятительська, 4,
м. Київ, 01001, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0864-8560>
ResearcherID: AAE-3058-2021
E-mail: o.d.sukhomlyn@gmail.com

Цитування: Сухомлин О. Російські фортеці на території Запорозжя як флотські бази: зберігання суден Дніпровської флотилії у 1740-х рр. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за. ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 16–23.*

Отримано: 14.08.2021 р.

Анотація

Розглянуто малодосліджений аспект історії російських фортець на території Запорозжя доби Нової Січі – зберігання плавзасобів ліквідованої Дніпровської флотилії після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. На основі документальних джерел фонду 59 «Київська губернська канцелярія» Центрального державного історичного архіву України у м. Києві зроблено спробу встановити кількість плавзасобів Дніпровської флотилії (байдаків), які зберігалися в Усть-Самарському ретраншементі. Шляхом порівняння даних з кількох облікових джерел підтверджено факт наявності у вказаній фортеці законсервованих байдаків. Показано, що встановлення точної кількості плавзасобів ускладнене специфікою джерельної бази. Проте можна стверджувати, що до 1745 р. у ретраншементі зберігалося щонайменше 30 байдаків. Подальша розробка окресленої у розвідці проблематики дозволить не лише дослідити спектр функцій російських фортець на теренах Запорозжя, а й глибше розкрити повсякденні взаємовідносини російських залог з козаками й посполитими (торговельні стосунки, асортимент обміну тощо).

Ключові слова: *Військо Запорозьке Низове, Український ландміліцький корпус, Усть-Самарський ретраншемент, Дніпровська військова флотилія, байдак.*

Російські фортеці, споруджені у часи війни 1735–1739 рр. на території Війська Запорозького Низового (далі – ВЗН), будувалися як об'єкти тимчасової польової фортифікації задля вирішення поточних завдань війни, в першу чергу – широкого спектра оперативних логістичних потреб. Як головні ретраншементи-пристані для суден Дніпровської флотилії (розташовані по берегах Дніпра), так і польові редути слугували “путевими магазинами” для російської армії [9, с. 26, 9, 20; 8, с. 131]. Після доволі неочікуваного закінчення війни у вересні 1739 р. Дніпровську експедицію довелося згортати, а більшість споруджених російською армією фортифікацій – зруйнувати. Роботи з консервації й упорядкування матеріальної бази Дніпровської флотилії розтяглися на кілька років. Дещо з флотських припасів було вивезено на Українську лінію, але частина артилерії, устаткування, а також плавзасоби залишалися на балансі російських фортець на теренах ВЗН, що на три десятиліття, до чергової війни з Туреччиною, зробило їх законсервованими військовими складами. При цьому стратегічне, військове значення й обороноздатність фортець зійшли нанівець, однак основним їх завданням тепер, у міжвоєнний період 1739–1768 рр., став збір інформації про прикордоння та ВЗН [7, с. 126–129, 254–256].

¹ Дослідження підготовлено у рамках дослідницького проекту “Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.)” Національного фонду досліджень України (реєстраційний № 2020.02/0059).

Умови зберігання тут флотських припасів були незадовільні – з роками псувалася тара [7, с. 224] й приміщення [1, с. 160], що спонукало вище командування до прийняття рішення щодо продажу флотських харчових припасів з публічних торгів (1745). Однак морські склади як структурний підрозділ російських фортець (рівно як і провіантські магазини) продовжували діяти. “Морська провізія” (цим поняттям у документах називали не лише харчі, але й речі – корабельну артилерію, боєприпаси, устаткування тощо), як свідчать джерела, розкрадалася офіцерами, і, вочевидь, збувалася місцевим мешканцям, запорожцям та посполитим з найближчих містечок і слобід. Наприклад, капітан Нагаєв, що у 1745 р. служив в Усть-Самарському ретраншементі на посаді провіантмейстера, привласнив або розпродав байдаки, весла, пусті бочки й куфи, прапори, канати та ін. [7, с. 131–133, 223–224].

Серед сучасних дослідників на виконання російськими ретраншементами складської функції у міжвоєнний період (1739–1768) першим звернув увагу О. Репан, виокремивши провіантські та речові магазини як структурні підрозділи Старосамарського ретраншементу [5, с. 237]. У дослідженні діяльності запорозько-російських комісій для вирішення суперечок О. Репан згадує виділення для Січі заліза (у вигляді якорів) та цвяхів зі складів Старосамарського й Кам'янського ретраншементів [4, с. 18]. О. Мірущенко розглянув отримання запорожцями натуральної платні з російських магазинів у 1740-ві – 1770-ті рр. [3, с. 151–155]. Г. Шпитальов у монографії з історії Дніпровської та Донської флотилій торкнувся й питань їх згортання [13, с. 78–79]. До найновіших досліджень російських фортець на теренах Запорожжя належать розвідки Д. Філімонова та О. Сухомлина. У дослідженні першого докладно розкрито особливості спорудження та функціонування головної бази Дніпровської флотилії на території Запорожжя – Усть-Самарського ретраншементу – в період війни 1735–1739 рр. і подано кількість “морських припасів” станом на 1740 р. [9, с. 20–37]. У роботі О. Сухомлина розглянуто напрямки функціонування осередків російської військової присутності у міжвоєнний період, особливості згортання Дніпровської флотилії, а також стисло проаналізовано складську функцію російських фортець [7, с. 117–174].

Однак маловивченим є питання зберігання у російських фортецях на теренах Запорожжя припасів для флоту (“морських припасів”) та власне плавзасобів, залишених після ліквідації Дніпровської флотилії. Його розгляд є актуальним у контексті комплексного дослідження російської військової присутності на теренах Запорожжя доби Нової Січі, оскільки дозволяє проаналізувати спектр реальних та декларативних функцій системи російських фортифікацій.

Джерельною базою дослідження є директивно-розпорядча, інформаційно-публікаторська та облікова документація, зосереджена у фондах 59 та 755 Центрального державного історичного архіву України у м. Київ [10–12].

До флотських припасів, що зберігалися у російських ретраншементах, відносимо: 1) власне плавзасоби; 2) корабельне устаткування (наприклад, канати, блоки, весла, прапори, якорі тощо); 3) корабельну артилерію та супутній інвентар; 4) специфічне устаткування та прилади, спеціальні інструменти вузького призначення, які передбачалися для ремонтування плавзасобів (наприклад, конопатки); 5) будівельні матеріали (зокрема, корабельні цвяхи, смола); 6) запаси харчів для екіпажів суден. Байдачні дошки, що зберігалися, зокрема, у Новосіченському ретраншементі, не можна однозначно віднести до категорії „морських припасів“ у зв'язку з універсальністю деревини як будівельного матеріалу, в той час як колишня флотська артилерія у ретраншементі зберігалася окремо від фортечної [7, с. 127–132, 272–279].

Залишається відкритим питання обсягів флотського устаткування і плавзасобів, що зберігалися у фортецях. Безпосереднім завданням даної розвідки є встановлення кількості суден, що перебували на зберіганні в Усть-Самарському ретраншементі після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Спробуємо встановити обсяги плавзасобів Дніпровської флотилії, які по закінченню війни перейшли у відомство сухопутних команд (і, фактично, набули статусу стратегічних припасів) у головній російській флотській базі на теренах Запорожжя – в Усть-Самарському ретраншементі. За повідомленням капітана Я. Барша (очільника Дніпровської експедиції з

лютого 1739 р.), станом на лютий 1740 р. при ретраншементі залишалось 28 суден, з них: одне придане – 10-веслова шлюпка, та 27, що потребували ремонту. До останніх належали 3 галери, 5 дубель-шлюпок, 3 кончебаса, одна 10-веслова шлюпка, 4-6-веслових шлюпок, 6 шхерботів і ялботів, 5 байдаків, а також 15 непридатних суден, які було затоплено (2 дубель-шлюпки та 13 байдаків) [9, с. 37].

Восени 1742 р. на вимогу коменданта Усть-Самарського ретраншементу підполковника А. Чичагова (водночас начальник усіх “нижньодніпровських постів” – російських фортець на теренах ВЗН) капітаном Севського ландміліцького полку І. Степановим було складено реєстр наявних плавзасобів, аби з’ясувати, скільки і яких саме суден, прийнятих від флотських команд, знаходиться у поточний момент при російських фортецях у Надпоріжжі (див. табл. 1). У документі фіксується, які саме плавзасоби перебувають при кожному ретраншементі, та вказано їх сучасний стан (притоплені чи ні). Відомість датована 1 листопада 1742 р. і являє собою тогочасну копію; оригінал, вочевидь, залишився в архіві гарнізонної канцелярії Усть-Самарського ретраншементу і не зберігся. Інформацію подано у форматі таблиці з двох стовпців – “звання судам” и “щет”, у яких кількість плавзасобів зазначено і словами, і цифрами [11, арк. 28–29].

Табл. 1. Кількість суден колишньої Дніпровської флотилії (прийнятих на баланс нижньодніпровських постів) станом на 1 листопада 1742 р. Складено за [11, арк. 28–29]

Фортеця	Тип судна	Кількість		
		одиниць	разом	всього при фортеці
Хортицький ретраншемент	<i>Стоять на воді:</i>		16	241
	бригантини	4		
	дубель-шлюпки	4		
	кончебаси	4		
	венеціанські боти	4		
	<i>Притоплені:</i>		86	
	ластові судна	10		
	бригантини	8		
	дубель-шлюпки	38		
	кончебаси	4		
	двадцятивеслові шлюпки	2		
	десятивеслові шлюпки	4		
	шхерботи та ялботи	20		
	<i>Призначені на розлом:</i>		139	
	прами	1		
	ластові судна	2		
	дубель-шлюпки	74		
	кончебаси	5		
	венеціанські боти	1		
плашкоути	4			
двадцятивеслові шлюпки	1			
дванадцятивеслові шлюпки	2			
десятивеслові шлюпки	7			
шестивеслові шлюпки	10			
шхерботи та ялботи	21			
новоманірні козацькі човни	11			

Продовження табл. 1

Малишевський ретраншемент	<i>Стоять на воді:</i>		57	57
	ластові судна	12		
	бригантини	2		
	дубель-шлюпки	7		
	кончебаси	3		
	плашкоути	21		
	новоманірні козацькі човни	7		
	шестивеслові шлюпки	5		
Ненаситецький ретраншемент	<i>Стоять на воді:</i>		19	19
	двадцятивеслові шлюпки	5		
	десятивеслові шлюпки	5		
	байдаки	9		
Кам'янський ретраншемент	<i>Стоять на воді:</i>		20	21
	новоманірні козацькі човни	20		
	<i>Притоплені:</i>		1	
	дубель-шлюпки	1		
Усть-Самарський ретраншемент	<i>Стоять на воді:</i>		9	12
	галери	2		
	венеціанські боти	3		
	шхерботи плотові	1		
	шестивеслові шлюпки	2		
	шхерботи	1		
	<i>Притоплені:</i>		3	
	галери	1		
	байдаки	1		
	дубель-шлюпки	1		
Всього:				350

Залучення інформації інших джерел показує, що до даного документа було внесено не всі плавзасоби розформованої Дніпровської флотилії, які реально перебували у нижньодніпровських постах у повоєнні роки (перша половина 1740-х рр.). Зокрема, до відомості не внесено судна, які були законсервовані відповідно до рекомендацій Адміралтейств-колегії, відтак мали зберігатися всередині фортець [13, с. 78–79]. Наявність в Усть-Самарському ретраншементі законсервованих плавзасобів красномовно підтверджується фактом розкрадання й незаконного продажу у 1745 р. 30-ти байдаків, які зберігалися у фортеці, провіантмейстером, капітаном ландміліції Нагаєвим [12, арк. 93 зв.].

Крім того, у відомості від 1 листопада 1742 р. серед плавзасобів в Усть-Самарському ретраншементі не вказані байдаки, про наявність яких у фортеці відомо з рапорту генерал-лейтенанта А. де Бриньї до київського губернатора М. Леонтєєва від 30 липня 1743 р. А саме: 1) 4 байдаки, використані для транспортування будівельного лісу вверх Дніпром, з нижньодніпровських постів до Борисоглібської фортеці; 2) 3 байдаки, що обслуговують перевози через рр. Самару і Дніпро; 3) 6 байдаків (потребують ремонту), що мають статус флотських припасів, перебувають у відомстві провіантмейстера і не можуть бути використані без його дозволу [11, арк. 135–135 зв.]. При чому в рапорті де Бриньї згадані 13 байдаків окреслені як *всі* плавзасоби, наявні у розпорядженні тодішнього коменданта Усть-Самари підполковника В. Кожина. З контексту документа випливає, що всі 13 стояли на воді.

Радикальна різниця між кількістю плавзасобів станом на 1 листопада 1742 р. і 30 липня 1743 р., безсумнівно, говорить про закінчення, в загальних рисах, впорядкування покинутих на

Дніпрі суден. Однак вище порогів (в Усть-Самарському і Кам'янському ретраншементі) на 1 листопада 1742 р. зафіксовано лише 1 притоплений байдак, а не 13. Плутанина у термінології не є вірогідною, оскільки серед облікованих Степановим плавзасобів немає «кандидатів», які можна було б сприйняти за байдаки, адже йдеться про судна, абсолютно відмінні від них за типами і розмірами. Прибуття байдаків з інших прибережних фортець (розташованих вище по Дніпру) до Усть-Самари у такій кількості також є сумнівним; ще більш сумнівною є можливість проведення суден через пороги вгору Дніпром, з Ненаситецького, Малишевського і Хортицького ретраншементів. Однак переміщення плавзасобів з інших фортець до Усть-Самарського ретраншементу і акумулювання їх тут, вочевидь, все ж таки мало місце. Одним із пояснень збільшення кількості байдаків може бути додаткове (після пошуків 1741 р.) виявлення по берегах Дніпра покинутих суден із числа тих 120 байдаків, команди яких вимерли від чуми наприкінці 1738 р., прямуючи з Києва до Усть-Самари з провіантом, артилерією та деталями розбірних галер і прамів [10, арк. 72 зв.; 9, с. 37].

Таким чином, відомість І. Степанова фіксує не всі плавзасоби, навіть із тих, що були на воді станом на осінь 1742 р. А наведений факт наявності в Усть-Самарському ретраншементі 30-ти байдаків у 1745 р. прямо суперечить інформації у рапорті А. де Бриньї від 30 липня 1743 р., ніби байдаків всього було 13 – тут не враховано, щонайменше, кількість вже законсервованих. У зв'язку з цим неможливо точно визначити, скільки саме плавзасобів було законсервовано і зберігалося в Усть-Самарському і Кам'янському ретраншементах, а скільки було знищено (розібрано на будівельні матеріали чи дрова, затоплено, спалено), або ж затонуло на пристанях через недбалість [13, с. 79]. Беззаперечним однак є факт зберігання у нижньодніпровських постах десятків дрібних суден та величезних об'ємів корабельного устаткування¹, що свідчить про вагому складську функцію фортець і трактування їх командуванням як військових складів й плацдармів для майбутньої російсько-турецької війни.

Проте, не зважаючи на розглянуту вище проблему обліку плавзасобів, відомість капітана Степанова найбільш повно показує обсяги суден, що залишалися поблизу російських фортець на теренах Запорозжя після війни, а тому заслуговує на увагу дослідників і надано у табл. 1 як витяг. Важливо, що дане джерело, окрім кількості, стану і локалізації плавзасобів, подає ексклюзивну інформацію щодо назв трьох великих гостродонних галер, які стояли при Усть-Самарському ретраншементі – “Снежень”, “Навля” та “Неруса” [11, арк. 29]. Класик російської історіографії з проблематики війни 1735–1739 рр., О. Байов (інформацію якого наводить Г. Шпитальов) подає інші назви цих трьох галер – “Скелет”, “Новая” та “Керуса” [13, с. 65]. Однак традиції йменування кораблів на російському флоті XVIII ст., коли часто використовували назви річок [2], свідчать, що вірними є назви, надані відомістю І. Степанова², а наведені у публікації О. Байова є перекоцненнями, яких припустилися переписувачі документів (або ще у 1740-х рр., або в часи О. Байова). Цей факт в котре підтверджує важливість звернення дослідників саме до оригінальних документів, а не лише до публікацій кінця XIX – початку XX ст.

Якщо дрібніші судна з Усть-Самарського й Кам'янського ретраншементів, наприклад, новоманірні козацькі човни, теоретично могли бути спущені вниз Дніпром через пороги до Хортиці або до Січі, то “бойовий шлях” згаданих вище великих галер, які фізично не підлягали спуску, закінчився власне в Усть-Самарі. Чи не з них були ті прапори, що їх капітан Нагаєв привласнив або розпродав місцевим мешканцям?

¹ Залізо, яке запорожці отримували з російських фортець для відновлення січових куренів після пожеж й для будівництва церкви, являло собою якорі, цвяхи та інше металеве корабельне начиння [4, с. 18]. А. Скальковський вважав його залишками припасів часів Петра I, які довелося залишити через невдалий для Московії Прутський мир [6, с. 336]. Однак нові дослідження не залишають сумнівів у тому, що все залізо, яке видавалося запорожцям з нижньодніпровських фортець, являло собою зняте із суден дніпровської флотилії металеве начиння [7, с. 122–124, 131–132, 271–279].

² Річки Снежень, Навля та Неруса є лівими притоками Десни, протікають по території сучасних Брянської та Орловської областей Російської федерації, тобто, знаходилися у безпосередній близькості до Брянського адміралтейства, де й будувалися кораблі для Дніпровської флотилії.

Розтягненість в часі консервації суден та впорядкування майна ліквідованої Дніпровської флотилії, відсутність у досліджених документах прямої інформації про вже законсервовані плавзасоби не дозволяє точно визначити їх кількість. Доконаним фактом є перебування в Усть-Самарському ретраншементі станом на першу пол. 1740-х рр. значної кількості військових суден різних типів, з яких байдаків у 1745 р. було щонайменше 30. Подальше дослідження окресленої проблеми (реалізація російськими фортецями складських функцій) на основі документальних джерел, передусім з ф. 59 ЦДІАК, дозволить встановити асортимент та обсяги флотських припасів, які зберігалися у фортецях, і згодом стали надбанням місцевого населення. Цікаві результати може дати залучення археологічних джерел.

Джерела та література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / упоряд: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева, І. Л. Синяк ; наук. ред. П. С. Сохань. Київ, 2019. Т. 8. 895 с.
2. Веселаго Ф. Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. СПб. : Тип. Мор. м-ва, 1872. 754 с.
3. Мірущенко О. П. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей доби Нової Січі. Київ, 2015. 216 с.
4. Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 10. С. 14–22.
5. Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 8. С. 233–239.
6. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.
7. Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорожжя як виклик для запорозького світу. Львів ; Київ : ЛНУ імені І. Франка ; ІУАД, 2021. 328 с.
8. Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія*. 2016. Вип. 24. С. 129–141.
9. Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я : зб. наук.-дослід. пр.* Житомир, 2020. С. 5–72.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 59 : Київська губерньська канцелярія. Оп. 1. Спр. 781 : Письма генерала Кейта генерал-губернатору о комплектовании полков, об установлении русско-польских границ, ведомости о составе Украинского ландмилицкого корпуса, Молдавского гусарского полка и др. 93 арк.
11. ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785 : О приеме и охране морских судов, ставших на рейд, в зимнее время, на р. Днепр и о передаче команд судов в сухопутные полки. 158 арк.
12. ЦДІАУК. Ф. 755 : Військово-похідна канцелярія командуючого І-ю армією генерала Олиця Петра Івановича. Оп. 2. Спр. 6 : Рапорты генералу Олицу разных лиц о состоянии в полках людей и лошадей, о неспособных нижних чинах, равно и другие бумаги. 259 арк.
13. Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. Київ, 2015. 280 с.

References:

1. Sokhan', P. ed. (2019) *Arkhiv Kosha Novoi Zaporoz'koi Sichi. Korpus dokumentiv 1734–1775*. Kyiv: NAN Ukraine, Institute of History. Vol. 8. [in Ukrainian].
2. Veselago, F. (1872) *Spisok russkikh voyennykh sudov s 1668 po 1860 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Morskogo ministerstva. [in Russian].
3. Mirushchenko, O.P. (2015) *Ekonomichni rozvytok Zaporoz'kykh Volnostei doby Novoi Sichi*. Kyiv. [in Ukrainian].

4. Repan, O.A. (2012) Komisii u Starosamars'komu retranshementi yak skladova vzaiemodii rosiiskykh viiskovykh ta Kosha (1750–1760 rr.). *Naddniprians'ka Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, issue 10, pp. 14–22. [in Ukrainian].
5. Repan, O.A. (2010) Struktura harnizonu Starosamars'koho retranshementu. *Naddniprians'ka Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, issue 8, pp. 233–239. [in Ukrainian].
6. Skal'kovs'kyi, A.O. (1994) *Istoriia Novoi Sichi, abo Ostannoho Kosha Zaporoz'koho*. Dnipropetrovsk: Sich. [in Ukrainian].
7. Sukhomlyn, O. (2021) *Rosiis'ka viiskova prysutnist' na terytorii Zaporozhzhia yak vyklyk dlia zaporoz'koho svitu*. Lviv; Kyiv: LNU imeni I. Franka; IUAD. [in Ukrainian].
8. Filimonov, D.H. (2016) Lokalizatsiia na terytorii Orilsko-Samars'koho mezhyrichchia dvokh polovykh redutiv periodu rosiisko-turetskoi viiny 1735–1739 rr. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia «Istoriia ta arkeolohiia»*, issue 24, pp. 129–141. [in Ukrainian].
9. Filimonov, D.H., Veklenko, V.O. & Chaban, M.P. (2020) *Istorychne Prysamaria*. Zhytomyr: Vydavets Yevenok O. O., pp. 5–72. [in Ukrainian].
10. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv] (TsDIAUK)*. Fund 59 (Kyivs'ka hubernska kantseliariia), inventory 1, dossier 781 (Pysma henerala Keita heneral-hubernatoru o komplektovanii polkov, ob ustanovlenii rusko-pol'skikh hranits, vedomosti o sostave Ukraynskoho landmylytskoho korpusa, Moldavskoho husarskoho polka i dr), 93 ark. [in Russian].
11. *TsDIAUK*. Fund 59, inventory 1, dossier 785 (O prieme i okhrane morskikh sudov, stavshykh na reid, v zimnee vremena, na r. Dnepr i o peredache komand sudov v sukhoputnyye polka), 158 ark. [in Russian].
12. *TsDIAUK*. Fund 755 (Viiskovo-pokhidna kantseliariia komanduiuchoho I-yu armiieiu henerala Olytsia Petra Ivanovycha), inventory 2, dossier 6 (Raporty heneralu Olitsu raznykh lits o sostoianii v polkakh liudei i loshadei, o nesposobnykh nizhnikh chinakh, ravno i druhie bumahi), 259 ark. [in Russian].
13. Shpytalov, H.H. (2015) *Dons'ka i Dniprovs'ka flotyl'ii v rosiisko-turetskii viini 1736–1739 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245734>

УДК 94(477.7):33:061.2:63:82-92"183/184"

THE PUBLICATIONS OF THE MEMBERS OF THE IMPERIAL SOCIETY OF AGRICULTURE OF SOUTHERN RUSSIA IN DEFENCE OF THE ECONOMIC INTERESTS OF THE DNIEPER UKRAINE IN THE 1830'S – 1840'S

Taras Honcharuk

DSc (History), Professor
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
E-mail: tarasiy2004@ukr.net

Citation: Honcharuk, T. (2021) The publications of the members of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia in defence of the economic interests of the Dnieper Ukraine in the 1830's – 1840's. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 24 – 32.

Submitted: 19.12.2021

Annotation

The article focuses on the analysis of the publications of members of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia (with the center in Odesa) and related figures, published on the pages of the "Listki" and later of the "Notes" of the Society and the newspaper "Odesskiy vestnik" in 1830's – 1840's. It was noted that the authors of these publications belonged to various economic courses from conservative to moderately liberal. It was also pointed out the circulations among the members of the Society the ideas of "physiocrats", which they themselves understood as a recognition of the priority of agriculture, over all other human activities. The publications whose authors insisted on the necessity for immediate government measures to improve transport connections, especially the deployment of railways and improved the river transport vital to the development of agricultural exports were examined by author. The arguments of the members of the Society in their polemics with the authors of the St. Petersburg "Zemledelcheskaya gazeta", who unjustifiably criticized the traditional forms of Ukrainian economy and accused the Ukrainian peasants of natural "laziness", were interpreted too. In addition the author of the research analyzed the publications of the members of the Society, who supported the free trade course. It was concluded that, regardless of the general economic views, the members of the Society mostly grouped around the protection of economic interests of Ukrainian lands.

Key words: agricultural society, physiocrats, free traders.

ПУБЛІКАЦІЇ НА ЗАХИСТ ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДІЯЧІВ ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДЕННОЇ РОСІЇ 1830-х – 1840-х рр.

Тарас Гончарук

Доктор історичних наук,
професор
Одеський національний
університет
імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, м. Одеса,
65082, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
E-mail: tarasiy2004@ukr.net

Анотація

В статті аналізуються публікації членів Товариства сільського господарства Південної Росії (засновано в Одесі 1828 р.) та пов'язаних з цим товариством діячів, і розміщувалися на сторінках "Листков" та пізніше "Записок" вказаного товариства та газети "Одесский вестник" у 1830-х – 1840-х рр. Зазначається, що автори вказаних публікацій належали до різних економічних течій від консервативних до помірковано ліберальних. Вказується на поширення серед діячів товариства ідей "фізіократів", що ними самими розумілися, як визнання

Цитування: Гончарук Т. Публікації на захист економічних інтересів Наддніпрянщини діячів Товариства сільського господарства Південної Росії 1830-1840-х рр. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 24 – 32.*

Отримано: 19.12.2021 р.

пріоритету сільського господарства, як визнання пріоритету сільського господарства, над усіма іншими заняттями людини. Розглядаються публікації автори яких наполягали на необхідності негайних заходів уряду щодо покращення транспортних сполучень, передусім, запровадження залізниць та покращення річкових перевезень необхідних для розвитку сільськогосподарського експорту. Розглядаються аргументи членів товариства в їхній полеміці з авторами петербурзької “Земледельческой газеты”, що піддавали необґрунтованій критиці традиційні форми українського господарювання та звинувачували українських селян у природній “ліні”. Проаналізовано публікації членів товариства фритредерського спрямування. Робиться

висновок, що незалежно від загальних економічних поглядів діячі вказаного товариства здебільшого гуртувалися навколо захисту економічних інтересів українських земель.

Ключові слова: *сільськогосподарське товариство, фізіократи, фритредери.*

Історія створеного в Одесі 1828 р. Товариства сільського господарства Південної Росії – першого товариства такого спрямування в Україні, що мало успішну діяльність привертало увагу дослідників від XIX ст. [14]. Притому зверталася увага не лише на діяльність товариства, але й на висловлювані на сторінках “Листків”, а потім “Записок” ТСПП міркування щодо різних проблем тогочасного українського економічного життя. Першим це зробив український історик Михайло Бачинський у своїй ґрунтовній статті 1828 р. [2]. Трагічна доля М. Бачинського (він був розстріляний 1837 р.) [1] завадила йому продовжити дослідження у вказаному напрямку, які можуть бути досить цінними та цікавими з наукової точки зору. В тому й на такий аспект як захист діячами товариства економічних інтересів українських земель. Чому і буде присвячено пропоновану статтю.

М. Бачинський звертав увагу на поширення серед діячів товариства ідей “фізіократів” (“фізіократія” з грець. “панування природи”) – послідовників Франсуа Кенне. У той час ці ідеї здебільшого розуміли, як визнання першості сільськогосподарської праці над всіма іншими людськими заняттями. Зокрема, Олександр Стурдза в статті на сторінках “Листків” ТСПП 1834 р. твердив, що існують “...три головні джерела Народного багатства, тобто доходи від землі, від капіталу грошового і від праці фізичної та розумової”, і на його думку, “ці три джерела добробуту явно зливаються в землеробському способі життя...” [20, с. 159]. М. Бачинський, аналізуючи погляди вищезгаданого члена-засновника ТСПП, підсумовував: “Стурдза фізіократ і палкий прихильник Сюллі і Генріха IV... З усіх галузей народного господарства Стурдза найвище ставить землеробство, бо воно, по-перше, користуючись послугами таких наук, як Механіка, Хімія, Астрономія, Фізика має для людства освітнє значення; по-друге, наслідки рільничої праці не залежать од “людських примх і моди”, як у “мануфактурах”, а “від вищих причин”, тому рільництво має виховальне значення... отже “благодетельное начальство» мусить регулювати народні заняття в такий спосіб, щоб перевага в державі була завжди за сільським господарством” [2, с. 11 – 12]. Загалом не надто прогресивні, м’яко кажучи, погляди О. Стурдзи тим не менш мали привести його та його однодумців до ідей необхідності підтримки передусім землеробської, а саме української, частини імперії.

В дусі ідей “фізіократів” в тодішньому їх розумінні, діячі товариства відстоювали ідеї розвитку нових галузей сільського господарства краю, задля збільшення його ролі Наддніпрянщини (в тогочасних публікаціях “півдня” Росії, “Південної Росії” та ін.) в товарообміні на загальноімперському ринку. Зокрема, це стосувалося поширення шовковиці. Швейцарський консул І. Демоль (один з членів-засновників ТСПП [3, с. 18]), зокрема, звертав уваги на перспективи продукції місцевого садівництва, стверджуючи, що “в Росії лише південні області можуть виробляти фрукти вдосталь та за низькими цінами”, – твердив з цього приводу І. Демоль [7, с. 56]. Анонімний автор нарисів історії чорноморсько-азовських торгів на сторінках «Записок» ТСПП

звертав увагу на те, що тимчасовий застій в українському хлібному експорті внаслідок неврожаїв 1833 – 1834 рр. “було частково винагороджено розвитком інших галузей сільської та господарської промисловості в Південній Росії, що поступово вводять до відпускну торгівлі нові предмети й обіцяють їй блискуче майбутнє” [9, с. 77]. Говорячи про результати торгівлі 1846 р., І. Демоль звертав увагу на, як йому здавалося, “втішні міркування для майбутнього землеробства Південної Росії” [16, с. 8], через те, що розвиток залізниць та річкового пароплавства в Європі вже дозволяв вигідно постачати імпортоване українське зерно з портів до внутрішніх районів Франції та Німеччини, які до того його не споживали. Проте, порівнюючи ситуацію із транспортуванням того ж зерна в українських теренах з місця виробництва до експортних портів І. Демоль приходив до сумних висновків: “за постачання хліба з Гавру до Туру, що складає 480 верст відстані сплачують по 7 франків за чверть, майже ту ж ціну, яку ми сплачуємо нещасним чумакам за доставку пшениці з Балти до Одеси” [16, с. 9]. “Залишається лише побажати, щоб добре продумана система залізниць в нашому краї надала нам можливість прискорити постачання наших сільських виробів на Одеський ринок, щоб вповні відповідати розвиткові Європейської торгівлі” [16, с. 9], – писав І. Демоль, нижче зазначаючи: “Як би піднеслася Одеса в очах усієї Європи, якщо б ми могли б не мати складнощів у постачанні до нашого порту тих запасів, що розташовані лише за кільканадцять верст від нього” [16, с. 9]. В кінці іншої статті того ж року І. Демоль благав про залізницю вже просто з якимось неймовірним натхненням [8] (цю цитату навів у своїй статті і М. Бачинський): “... На жаль, побажання І. Демоля почали певною мірою реалізовуватися лише через двадцять років після цитованої статі, що мало фатальні наслідки для позицій українського збіжжя на європейських ринках”.

Військовий та статистик М. Герсеванов (член ТСПП від 1849 р.) слідом за І. Демолем вказував на дорожнечу перевезень збіжжя до портів. Щодо тих з поміщиків, кому вдалося з вигодою довести зерно до Одеси, він з сумом зазначав: “Число таких щасливців є невеликим; а більшість поміщиків, не зважаючи на усі зусилля та на поради п. Демоля, насолоджуються високими цінами лише у мріях своїх. А ті, котрі подалі від портових міст й не мріють про них” [4, с. 74]. Значні сподівання для покращення ситуації М. Герсеванов вбачав у поширенні річкового пароплавства. “У відповідь на прохання місцевого начальства та власників, – писав він, – Уряд з великими витратами влаштував пароплавство на Дністрі, Дунаї, Дону, Азовському морі. Будемо сподіватися, що нарешті він заведе пароплавство на Дніпрі, річці, набагато важливішою для внутрішньої торгівлі Росії, ніж усі три названі річки разом узяті. Особливо важливою є лінія сполучень Одеси з Херсоном, де ходять 700 каботажних суден... Влаштування пароплавів для буксирування суден, принесло б величезну користь не одного Новоросійського краю, але й для усього величезного басейну Дніпра з Прип'яттю, Десною та іншими судноплавними річками найбільш плодючого краю Росії” [4, с. 74–75]. Отже, для М. Герсеванова, так само, як для інших членів ТСПП, важливими були не лише інтереси південноукраїнського краю, але й всієї Наддніпрянщини.

Попри цензурні обмеження між авторами й виданнями миколаївської доби подекуди спалахували досить гострі дискусії щодо економічних питань (наприклад, у 1830-х рр. між “Одесским вестником” та столичною “Коммерческой газетой” щодо одеського порто-франко). Подібна дискусія мала місце на межі 1830-х та 1840-х рр. між дописувачем петербурзької “Земледельческой газеты” (далі – ЗГ) Раковичем та поміщиком І. Плещеевим (членом ТСПП від 1847 р. [3, с. 39]), в якій опосередковано взяли участь й інші автори. Розглядаючи статті Раковича та Плещеева, М. Бачинський зазначав: “вважаємо ці обидві статті за дуже цікаві, бо ... в них до економічних міркувань домішано “національний момент”, чого ми даремно б шукали в інших тогочасних дослідників...” [2, с. 15–16]. Ракович констатує, “що країна населена Малоросіянами при багатстві природи, являє собою зразок бідності й необлаштованого стану мешканців”, вбачав причину того у ліні та інших негативних рисах національного характеру українців й традиційних формах їхнього господарювання (використання волів, а не коней й т.п.) [19]. Сучасна дослідниця Т. Литвинова, детально аналізуючи статтю Раковича, зауважує, “що намальований ним [Раковичем] образ малоросійського селянина, деякі негативні риси якого безпечність, безтурботність, любов до бідності, звичка перекладати власні господарські потреби на важку землю, погоду, інші обставини... був таким чином пущений у широкий обіг і “пішов гуляти”

по літературі” [11, с. 196]. У розлогій відповіді Раковичу на сторінках “Записок” ТСПР 1841 р. І. Плещеев зауваживши, що Ракович вочевидь не був знайомий з господарством півдня України (“Ракович, здається, зовсім не був в Новоросійському краї, а якщо й був, то не як уважний спостерігач, а як людина, яка мандрує з такою швидкістю, що в очах в неї всі предмети миготять як на паротязі” [17, с. 32]) через, що і зробив чимало помилок. І. Плещеев заперечував тезу Раковича про бідність південноукраїнських земель. Він дивувався, якщо цей край бідний, то чому з центрально-російських земель до нього масово приходять робітники, а з іноземних країн чисельні торговельні судна (“Бідність та не облаштованість краю не може змусити робочих людей з інших губерній приходити туди за кілька сотень верст для харчування та заробітку, а тим більш приваблювати до себе з різних частин світу іноземні кораблі; та й навіщо до жебраків приходити?” [17, с. 26]) І. Плещеев вказував на колосальні надлишки продовольства в краї, що дозволяло прогодувати щорічно 200 тис. росіян, які приходили сюди на заробітки, заперечував, що українці ледащі «за деякими виключеннями, як і у Великоросії не всі там працелюбні», визнаючи: “Щоправда Малоросіяни подекуди схильні до безтурботного життя, але цю схильність вони отримали не від бідності, а від достатку, який впливає таким чином на кожного” [17, с. 26 – 27]. І. Плещеев відстоював переваги українських волових плугів. “Малоросійський воловий плуг не лише не призводить до розладу [господарства] й бідності, але навпаки збагачує землероба”, – стверджував І. Плещеев, ілюструючи свою думку прикладами та підрахунками. І. Плещеев заперечував тезу Раковича, що селяни-росіяни, переселившись в українські землі продовжували обробляти землю російською сохою й кіньми та мали доходи більше ніж від обробітку землі воловими плугами. Навпаки, за І. Плещеевим більшість переселенців у край переходили на українські способи господарювання. В південноукраїнському краї: “Великоросіяни, Малоросіяни, Волохи та Молдаване при плужному рільництві всі ... живуть у достатку, одягаються пристойно, живуть у Малоросійських хатах, що зветься мазанками, акуратно і чисто, їдять розкішно, платять податі порівняно з іншими губерніями досить ретельно й на заробітки не уходять” [17, с. 29]. І. Плещеев вказував на колосальні успіхи торгівлі краю, зокрема про експорт зерна через порти, вивіз до Центральної Росії та закордон вовни (про яких «забув» вказати Ракович), велике значення чумацького промислу, який Ракович оцінив як зубожілий (“Запитується, тепер: хто ж звозить до портів десятки мільйонів пудів пшениці, сало, вовну та залізо і хто постачає з Дінця корабельний важкий ліс до приморських міст?” запитував, між іншим, І. Плещеев наводячи багато інших прикладів «важких» перевезень в краї, що їх здійснювали на волах чумаки та інші візники [17, с. 30]). Особливість українців жити сім’ями окремо він визнавав трохи шкідливою, але вважав національною особливістю (“слабкістю”) українців. Окрім того вважав, що “Малоросіяни навряд-чи в цьому випадку не беруть приклад від вищого та освіченого класу людей” [17, с. 31], які теж жили окремо, й що “Малоросіяни, через вроджену гордість, бажають бути головою власного сімейства” [17, с. 32], а простори та заможність їхньої країни це їм дозволяли. Загалом Плещеев вважав, що Ракович явно діяв за принципом: “помічаємо в очах у Малоросіян маленький сучок, а в себе й цілої колоди не бачимо” [17, с. 32].

Дописувачів ЗГ ґрунтовні аргументи І. Плещеева не переконали. Слідом за Раковичем зі схожими міркуваннями щодо українців виступили й інші дописувачі ЗГ. Так південноукраїнський поміщик генерал Масвський доводив невиконаність чумацьких перевезень й твердив, що лише звичка та відсутність кмітливості не дозволяють чумакам перейти з волів на коней (“Що прив’язує чумака до цього сумнозвісного перевезення? Вигода?... Ні! Звичка і як вони говорять готова збруя. Чи не доводить це машинальність розуму, що не здатний узгодитися з власними своїми розрахунками”). Оскільки поширення в Україні волів могло розглядатися як перешкода тодішнім планам уряду щодо поширення в імперії конярства (справа на той час стратегічна) й автори СГ просто ізгалялися висловлюючи: “Малоросіяни ледащі, як і помічники їхні – воли”, твердив звинувачуючи українців (“хохлів”) Х. Фон-Бок також у любові до пияцтва та марнотрацтві [23]. “Що можна сказати про малоросійського селянина. Ця людина народжена при волах, виросла на волах, характер повільності отримала від волів й терпіння її воляче. ...Малоросіянин має вагому причину не любити коня; тут цю тварину до того принижено пороною, що майже неможливо назвати її конем”. – твердив,

І. Леонов, вказуючи й на деякі економічні підстави “нелюбові малоросійських селян до коня”, які на його думку уряд міг би усунути [10].

У свою чергу, члени ТСПП у публікаціях на сторінках своїх “Записок” продовжували вказувати на переваги традиційних українських рис сільського господарювання, подекуди, висловлюючи своєрідне “економічне українофільство”. Так В. Шостак (член ТСПП з 1849 р. [3, с. 47]) до своїх публікацій традиційно включав висловлювання українською мовою, як від свого імені (підкреслюючи свою приналежність до українців [24, с.193]), так і від імені “мужиків з околиць Одеси” (підкреслюючи приналежність до українців місцевого населення) [25, с. 270]. П. Морозов (член ТСПП з 1829 р. [3, с. 36]) вказував на переваги транспортування вантажів на волах, зазначаючи: “Перевезення літнім шляхом найвигідніше здійснювати на волах. Малоросіяни займаються цими перевезеннями з великим знанням справи. Вони здійснюють далекі подорожі з малими витратами, готуючи волів підніжним кормом, обідаючи та ночуючи на свіжому повітрі” [15, с. 208 – 209]. Рекламуючи новий плуг для південноукраїнських степів, що пізніше отримав назву “новоросійського” та “колоністського” діячі товариства навіть у назві публікації підкреслювали, що це лише удосконалення німцями старого українського плугу (заміна дерев'яних деталей на залізні) [22]. Вищезгаданий М. Герсеванов, аналізуючи економічний стан Таврійської губернії, передусім звертав увагу на національні особливості господарювання німців-колоністів, українців і татар. Й знаходив ці форми цілком відповідними до умов краю. “Загалом у губернії, – зокрема, писав він, – розташування будинків в поселеннях щодо безпеки від пожеж є досить вигідним: у Малоросіян, будинок від будинку розташований завжди на великій відстані. В Німецьких колоніях розташування ще краще, бо будинки оточені садами звідусіль. У Татар дахи [будинків] здебільшого земляні і являють мало небезпеки від вогню” [5, с. 634]. М. Герсеванов, як і інші вищевказані автори, констатував погане заселення південноукраїнського краю, передусім кримської його частини. Підводячи підсумки статистики народонаселення по Таврійській губернії писав, що “вона може прокормити мешканців набагато більше. Деякі повіти: Мелітопольський, Бердянський й половина Дніпровського відрізняються надзвичайною плодючістю й можуть прогодувати населення в шість або у сім разів більше, ніж тепер. Феодосійський повід, тепер один з найбідніших, був у стародавні часи дуже добре заселений: весь простір від Пантикапея, теперішньої Керчі до Феодосії був вкритий безперервним рядом поселень... Тепер простір між цими містами майже порожній; деінде зустрічаються невеликі татарські аули, такі бідні, що один вигляд їхній викликає смуток. Чимало з них були залишені мешканцями у тяжкий 1833 рік й відтоді лежать у руїнах” [5, с. 638]. Причини такого становища автор вбачав у тому, що у краї [більша частина мешканців складається з переселенців], а з корінного населення “кращі та найзаможніші родини” греків та вірмен були виселені свого часу за наказом Катерини II за межі півострова, а пізніше внаслідок анексії Кримського ханства Росією “цвіт татарського населення також залишив Крим” й “залишилася у Криму найбідніша частина [населення], що не мала ані засобів, ані духу шукати кращої долі” [5, с. 639]. Загалом, слід зазначити, що не лише автор цитованої статті, але й чимало інших тодішніх дослідників господарства дозволяли собі набагато більш критичне ставлення до політики російської державної політики, ніж це могли собі дозволити історіографи.

При всій своїй консервативності й вірності самодержавству, навіть вищезгаданий О. Стурдза трохи захищав південноукраїнський край та його мешканців-українців від певних звинувачень з російського боку. В одному зі своїх дописів у “Записках” ТСПП він наводив переказ спору, ніби ним підслуханого між простолюдинами: російським коробейником (в тексті він зветься і “москалем”), з одного боку та двома місцевими простими українцями – юнаком і старцем – з іншого. На нашу думку, цей спір навряд чи мав місце і був скоріше вигадкою О. Стурдзи для висловлювання власних думок, за жанром нагадуючи “Розмову Великої Росії з Малоросією” С. Дівовича 1762 р., але в прозі. Коробейник в нарисі О. Стурдзи дорікав двом українцям відсутністю в їхньому краї лісів та водойм. “Ясно, що на моїй батьківщині краще ніж тут, лише трішки тісно, – твердив росіянин, – Проте є чим вдосталь хату опалити; а води ж скільки завгодно. Тут же (у Степовій Україні. – Т. Г.) вода дорожча за наш квас” [21, с. 129]. “Що ж за сторона така, прости господи, проклята”, – ремствував він на погану воду місцевих криниць [21, с. 128]. Щодо частих посух у південноукраїнському регіоні, то російський коробейник взагалі вважав їх божим

покаранням для місцевих мешканців, зазначаючи: “Вочевидь бурлацьке ваше життя-буття Господу Богу не до вподоби” [21, с. 129]. Юнак-українець у нарисі О. Стурдзи відповідає росіянину різко, на кшталт: “А хіба у вас в російській землі краще нашого? До нас від вас так і тягнуться робочі артілі” [21, с. 128]. Старий українець висловлює свої думки більш розважливо (вочевидь, саме його позиція близька до поглядів О. Стурдзи). Він робить зауваження молодому за брутальність (“Мовчи, Грисько; ти в цьому не знаєшся; робочі люди з Росії до нас приходять, бо в них землі мало, а людей вволю”), а коробейнику зауважує, що не скрізь на українських землях бракувало води та дерев, наводячи приклад Лівобережної України. “За Дніпром, каже старий українець, – здається, недалеко – лише десять миль, а там щороку хліб родить, сіно добре, млини обертаються вдень та вночі біля кожного ставка; скирти на току горою стоять; а чумаки та мужички тільки-но і поставляють пшеницю до Одеси. Валка за валкою тягнеться по шляху на волах; якби не степ, то проїзду б не було” [21, с. 129]. Причини посух в краї старий українець пояснював не божим покаранням, а браком дерев, що і спричиняв відсутність дощів). А відсутність лісів – історичними причинами. Рослинність краю, на думку старого українця, понижили татарські орди, коли на цих землях “кочувала бусурманська вольниця та гарцювали по степу козаки”. Дякуючи за визволення краю “Царю білому” (тут явна думка О. Стурдзи), старожил, зауважував, що край залишився безлісним та безводним і єдиний вихід для нього – це висадження дерев. “Поки ми всі, від мала до велика і поміщики, і мужики, і попи, і колоністи, поки усі не почнемо дерева садити та ліси розводити – доти пуття не буде в нашому господарстві”, – казав старець [21, с. 131]. Вдаване сперечання росіянина та українців на сторінках статті О. Стурдзи закінчувалося, звичайно, порозумінням (в традиціях того ж “Діалогу Великої Росії та Малої Росії” С. Дивовича). Російський коробейник розчулився й погодився з аргументами українського старожила, додавши: “Давно тягаюсь з різним товаром вашими степами, а не чув від вашого брата таких путніх розмов” (тут знов був явний натяк на нібито дурість українців) [21, с. 132].

Переказавши вдаваний діалог простолюдинів, О. Стурдза вже від себе в кінці статті наголошував на необхідності владання коштів у лісівництво краю. Звертаючись до місцевого поміщицтва він писав: “Одеса, Бердянськ, Таганрог, Ізмаїл надають нам деякий надлишок. Замість дурних забаганок та примх розкоші, розпочнемо щорічно застосовувати усіялку зайву копійку на висадження дерев, на збільшення садів та лісових розплідників ...” [21, с. 133]. Він також для збереження лісів розглядав можливості видобутку та постачання з Донбасу вугілля для опалення міст, передусім, Одеси. За тодішніх умов сухопутних перевезень, це здавалося тоді майже фантастикою. “Живописні береги Дністровські та гори чудової Орґеївської долини ще димляться, запасаючи деревинним вугіллям розкішну Одесу: проте чи надовго вистачить цих лісів?..., – писав О. Стурдза, – Остання надія наших дітей, не кажу вже про онуків, полягає у пошуках кам'яного вугілля за Дніпром... Але сполучення, постачання з краю до краю [цього] дуже цінної речовини, величезність споживання, все це лякає увагу” [21, с. 134]. Отже, тут О. Стурдза, щоб захистити ліси від знищення заради опалення міст, погоджувався відійти від своїх “фізіократичних” поглядів та припустити започаткування в краї потужної вуглевидобувної промисловості.

Важливим аспектом захисту економічних інтересів Наддніпрянщини (так само, як і інших сільськогосподарських провінцій імперії) було фритредерство – боротьба за “вільну торгівлю”, як можливість отримувати якісні європейські промислові товари й не утримувати власним коштом виробників Московського промислового регіону. Фритредерська риторика, в тому числі і щодо митного законодавства європейських країн, була характерна для багатьох публікацій І. Демоль. “Навряд чи був би Демоль таким палким оборонцем невтручання держави в економічні справи, коли б інтереси поміщицького господарства Степової України не вимагали щонайбільшого експорту”, – зауважував щодо цього М. Бачинський [2, с. 21]. Між іншим, автори на сторінках “Записок” ТСПР вказували на позитивний вплив на розвиток чорноморсько-азовської торгівлі від запровадження в Одесі порто-франко 1819 р. [9, с. 70]. Також один з діячів товариства професор Рішельєвського ліцею П. Симонович (член ТГСГ з 1837 р. [3, с. 42]) написав чи не найбільш ґрунтовнішу газетну статтю на захист порто-франко на шпальтах ОВ вбачаючи в режимі одеського “вільного порту” засіб для залучення в край іноземних капіталів [6].

Водночас діячі товариства виступали не лише на захист одеського порто-франко. Їхнім ідеалом було запровадження “вільної торгівлі” в країні загалом. Як зазначав М. Бачинський: “щодо державної опіки над промисловістю, то люди [Степової України] [18]40-х рр. одноставно висловлювалися проти державного втручання” [2, с. 29]. Це добре ілюструвала стаття на захист фритредерства (на “захист споживачів”) в ОВ поміщика М. Маркевича (члена ТСПП з 1841 р. [3, с. 37] й автора досить прогресивних публікацій на сторінках його “Записок” [13]), що викликала відповідь від прихильника протекціонізму (“захисника виробників”) під криптонімом “П. С.”. Останній погоджувався, що не вся країна, а лише Московський промисловий регіон виграє від високих мит на ввезення промислових товарів, але вважав це цілком прийнятним (“зміцнимо спочатку серце Росії”, – твердив він.), а також дивувався чому М. Маркевич виступав за розвиток промисловості в південноукраїнському регіоні, адже така вважалася нетиповою для фритредерів-фізіократів [18]. М. Маркевич на це відповів у наступній своїй публікації, що його прихильність до розвитку місцевої промисловості базується “на системі здорового глузду” й переконаннях, що у “Південній Росії” є всі необхідні можливості для розвитку промисловості (теплий клімат, плодючий ґрунт та порти). Однак М. Маркевич пояснював “ПС”, що розвиток промисловості в краї зовсім не мав би передбачати додаткового переселення туди російського елементу, бо “Новоросія і Бессарабія” були вже заселені “вихідцями як з середини імперії, так і із Малоросії”. Завершував свою статтю М. Маркевич розлогою цитатою з І. Демолья про згубні наслідки штучної підтримки урядом промисловості “з допомогою тарифів” на шкоду природному обміну, щоб «змусити кожний народ виробляти зі значними витратами те, що він би міг отримати простим обміном» [12]. Коментуючи це, М. Бачинський писав: “...поза інтересами споживача дешевих і доброякісних товарів Маркевич не обходить справи розвитку чи занепаду російської промисловості, а його покликання на авторитет чужоземця Демолья показує, що й український поміщик байдужісінько ставився до інтересів промислової Москви, дивлячись на свою країну, як на колонію російського капіталу” [2, с. 22 – 23].

Публікації членів ТСПП дореформеного часу безперечно ще потребують подальшого вивчення. Вони є цінним джерелом для вивчення економічних поглядів представників поміщництва та інших верст освіченого населення тогочасної Наддніпряни. Проте можна зробити висновок, що попри значні відмінності у загальних економічних поглядах діячі товариства об’єднувалися навколо захисту економічних інтересів українського господарства, передусім, в питаннях будівництва шляхів сполучення та зовнішньоторговельної політики.

Джерела та література:

1. Бачинський А. Д. Михайло Бачинський учень Михайла Слабченка. *Академік Михайло Єлисейович Слабченко*: наукова спадщина і життєвий шлях. Одеса, 1995. С. 105–115.
2. Бачинський М. Головні економічні течії 30-х – 40-х років XIX ст. на Степовій Україні. *Записки Одеського наукового при Української Академії наук товариства*. Секція соціально-історична. 1928. Ч. 3. С. 5–29.
3. Боровский М. П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 год. Одеса: тип. П. Францова, 1878. Приложения.
4. Герсеванов Н. Об упадке цен на хлеб. *Записки Общества сельского хозяйства Южной России (далі – ЗОСХЮР)*. 1847. С. 73–75.
5. Герсеванов Н. Статистические заметки о сельском хозяйстве Таврической губернии. *ЗОСХЮР*. 1849. № 10–12. С. 634.
6. Гончарук Т. Г. Стаття професора Рішельєвського ліцею Платона Симоновича 1833 р., як спроба вивести дискусію навколо одеського порто-франко на теоретичний рівень. *Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.*: зб. наук. пр. / відп. ред. О. А. Бачинська. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. С. 66–72.
7. Демоль И. Фруктовые сады в Тирасполе и его окрестностях. *ЗОСХЮР*. 1841. С. 50–57.
8. Известия о хлебной торговле (Статья И. Демолья). *ЗОСХЮР*. 1847. С. 69–71.
9. Исторический очерк торговли Черного и Азовского морей. *ЗОСХЮР*. 1841. С. 66–77.

10. Леонов И. Мнение об улучшении коннозаводства. *Земледельческая газета (дали – ЗГ)*. 1844. № 25. 28 марта.
11. Литвинова Т.Ф. *Земледельческая газета» як джерело до історії соціально-економічної думки України 30-50 рр. XIX ст. Український історичний журнал*. 2008. С. 184 – 203.
12. Маркевич М. Ответ на «Голос в защиту производителей» (окончание). *Одесский вестник (дали – ОВ)*. 1847. 30 августа.
13. Маркевич М. Эконом. *ЗОСХЮР*. 1847. С. 137 – 140.
14. Мезенцева І. Товариство сільського господарства Південної Росії в дослідницьких студіях дорадянського періоду. *Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф.: 15 – 16 вересня 2016 р. м. Одеса*. Одеса, 2016. С. 185 – 189.
15. Морозов П. Употребление капиталов в России. *ЗОСХЮР*. 1847. № 11. С. 208 – 209.
16. О хлебной торговле на Одесском рынке (статья И. Демоя). *ЗОСХЮР*. 1847. С. 6 – 9.
17. Плещеев И. Замечания на статью Г. Раковича, напечатанную в З.Г. в 1839 году, под заглавием «Исследование причин бедности и неустроенного состояния жителей Малороссийского края». *ЗОСХЮР*. 1841. С. 29 – 37.
18. П.С. Голос в защиту производителей. *ОВ*. 1847. 15 марта.
19. Ракович Исследования причин бедности и неустроенного состояния жителей Малороссийского края. *ЗГ*. 1839. 19 декабря.
20. Стурдза А. О влиянии земледельческих занятий на умственное и нравственное состояние народов. *Листки Общества сельского хозяйства Южной России*. 1834. №6. С. 159.
21. Стурдза А. Письмо Новороссийского помещика. *ЗОСХЮР*. 1844. № 2. С. 128 – 135.
22. Усовершенствованный малороссийский плуг колониста Бехтольда. *ЗОСХЮР*. 1841. С. 23.
23. Фон-Бок Х. Ответы на пояснения статьи, под заглавием «Краткий статистический очерк задонской стороны Ростовского уезда, Екатеринославской губернии». *ЗГ*. 1844. № 49. 20 июня.
24. Шостак В. Еще коса и серпы. *ЗОСХЮР*. 1847. № 10. С. 190 – 193.
25. Шостак В. Почва и ее влияние на производительность земли. *ЗОСХЮР*. 1850. № 4. С. 267 – 271.

References:

1. Bachynskiy, A. D. (1995) Mykhailo Bachynskiy uchen Mykhaila Slabchenka. *Akademik Mykhailo Yelyseiovych Slabchenko: naukova spadshchyna i zhyttievyi shliakh*. Odesa. S. 105–115. [in Ukrainian].
2. Bachynskiy, M. (1928) Holovni ekonomichni techii 30-kh – 40-kh rokiv XIX st. na Stepovii Ukraini. *Zapysky Odeskoho naukovoho pry Ukrainskoi Akademii nauk tovarystva. Sektsiia sotsialno-istorychna*. Ch. 3.S. 5 –29. [in Ukrainian].
3. Borovskiy, M.P. (1878) Istoricheskiy obzor pyatidesyatiletney deyatelnosti Imperatorskogo Obshchestva selskogo khozyaystva yuzhnoy Rossii s 1828 po 1878 god. Odesa: tip. P.Frantsova. Prilozheniya. [in Russian].
4. Gersevanov, N. (1847) Ob upadke tsen na khleb. *Zapiski Obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii (dali – ZOSKhYuR)*. S. 73 – 75. [in Russian].
5. Gersevanov, N. (1849) Statisticheskiye zametki o selskom khozyaystve Tavricheskoy gubernii. *ZOSKhYuR*. №10 - 12. S. 634. [in Russian].
6. Honcharuk, T. H. (2017) Stattia profesora Rishelievskoho litseiu Platona Symonovycha 1833 r., yak sproba vyvesty dyskusiiu navkolo odeskoho porto-franko na teoretychnyi riven. *Intelektualna istoriia ta dukhovna spadshchyna Ukrainy XIX st.: zbirka naukovykh prats / vidp. red. O. A. Bachynska*. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova. S. 66 – 72. [in Ukrainian].

7. Demol, I. Fruktovyeye sady v Tiraspole i ego okrestnostyakh. *ZOSKhYuR.* S. 50 – 57. [in Russian].
8. Izvestiya o khlebnoy trgovle (Statia I.Demolya). *ZOSKhYuR.* 1847. S. 69 – 71. [in Russian].
9. Istoricheskiy ocherk trgovli Chernogo i Azovskogo morey. *ZOSKhYuR.* 1841. S. 66-77. [in Russian].
10. Leonov, I. (1844) Mneniye ob uluchshenii konnozavodstva. *Zemledelcheskaya gazeta (dali – ZG).* № 25. 28 marta. [in Russian].
11. Lytvynova, T. F. (2008) «Zemledelcheskaia hazeta» yak dzherelo do istorii sotsialno-ekonomichnoi dumky Ukrainy 30-50 rr. XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* S. 184 – 203. [in Ukrainian].
12. Markevich, M. (1847) Otvet na «Golos v zashchitu proizvoditeley» (okonchaniye). *Odesskiy vestnik (dali – OV).* 30 avgusta. [in Russian].
13. Markevich, M. (1847) Ekonom. *ZOSKhYuR.* S. 137 – 140. [in Russian].
14. Mieziatseva, I. (2016) Tovarystvo silskoho hospodarstva Pivdennoi Rosii v doslidnytskykh studiiakh doradianskoho periodu. *Pivden Ukrainy u vitchyzniani ta yevropeiskii istorii: materialy III Mizhnarod. nauk.-prakt. konf.:* 15 – 16 veresnia 2016 r. m. Odesa. Odesa. S. 185 – 189. [in Ukrainian].
15. Morozov, P. (1847) Upotrebleniye kapitalov v Rossii. *ZOSKhYuR.* №11. S. 208 – 209. [in Russian].
16. O khlebnoy trgovle na Odesskom rynke (statia I. Demolya). *ZOSKhYuR.* 1847. S. 6 – 9. [in Russian].
17. Pleshcheyev, I. (1841) Zamechaniya na statyu G.Rakovicha. napechatannuyu v Z.G. v 1839 godu. pod zaglaviyem «Issledovaniye prichin bednosti i neustroyennogo sostoyaniya zhiteley Malorossiyskogo kraya». *ZOSKhYuR.* S. 29 – 37. [in Russian].
18. P.S. (1847) Golos v zashchitu proizvoditeley. *OV.* 15 marta. [in Russian].
19. Rakovich, (1839) Issledovaniya prichin bednosti i neustroyennogo sostoyaniya zhiteley Malorossiyskogo kraya. *ZG.* 19 dekabrya. [in Russian].
20. Sturdza, A. (1834) O vliyanii zemledelcheskikh zanyatyy na umstvennoye i npravstvennoye sostoyaniye narodov. *Listki Obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii.* №6. S. 159. [in Russian].
21. Sturdza, A. (1844) Pismo Nororossiyskogo pomeshchika. *ZOSKhYuR.* № 2. S. 128 – 135. [in Russian].
22. Uovershenstvovanny malorossiyskiy plug kolonista Bekhtolda. *ZOSKhYuR.* 1841. S. 23. [in Russian].
23. Fon-Bok Kh. (1844) Otvety na poyasneniya stati. pod zaglaviyem «Kratkiy statisticheskiy ocherk zadonskoy storony Rostovskogo uyezda. Ekaterinoslavskoy gubernii». *ZG.* № 49. 20 iyunya. [in Russian].
24. Shostak V. (1847) Eshche kosa i serpy. *ZOSKhYuR.* № 10. S. 190 – 193. [in Russian].
25. Shostak V. (1850) Pochva i eye vliyaniye na proizvoditelnost zemli. *ZOSKhYuR.* №4. S. 267 – 271. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245736>

УДК 94(477.74-21):061.2:63“1869/1872”

PETRO SOKALSKI'S PUBLICATIONS IN THE “NOTES OF THE IMPERIAL SOCIETY OF AGRICULTURE OF SOUTHERN RUSSIA” (1869-1872)

Kseniia Sorokina

Post-graduate student of the Department of History and Ethnography of Ukraine Odesa Polytechnic State University 1, T. Shevchenko Av., Odesa, 65044, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4130-038X>
E-mail: oksanawerty@gmail.com

Citation: Sorokina, K. (2021) Petro Sokalski's publications in the “Notes of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia” (1869-1872). *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 33 – 44.

Submitted: 25.10.2021

international and European experience, which underscored his general intelligence in different fields of knowledge. The characteristic of this part of the author's journalistic heritage allows not only to supplement the available biographical information, but also to draw the attention of researchers to individual members of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia. In addition, the authors' articles will be useful for agricultural researchers.

Key words: agriculture, Imperial Society of Agriculture of Southern Russia, “Notes of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia”, Petro Sokalskyi.

ПУБЛІКАЦІЇ ПЕТРА СОКАЛЬСЬКОГО НА ШПАЛЬТАХ “ЗАПИСОК ІМПЕРАТОРСЬКОГО ОБЩЕСТВА СЕЛЬСЬКОГО ХОЗЯЙСТВА ЮЖНОЇ РОСІЇ” (1869-1872 рр.)

Ксенія Сорокіна

Аспірантка кафедри історії та етнографії України Державний університет “Одеська політехніка”
Пр. Т. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4130-038X>
E-mail: oksanawerty@gmail.com

Annotation

The second essay in the cycle of the researches of the activities of the Ukrainian composer, publicist, active participant of the national movement of the second half of the XIX-th century Petro Sokalskyi (1832 - 1887) in the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia focuses on the analysis of the authorial articles published in the volumes of «Notes of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia» during 1869–1872. Therefore, the classification of publications by thematic categories and their review in chronological order are the main tasks of the study. It was found out that Petro Sokalskyi not only held the positions of the secretary of the society and editor of “Notes” (from 1869 to 1871), but also actively wrote on agricultural topics. Author's articles of this period were the reviews of the problems of agriculture in the south of the empire in different years; the discussions of measures of encouraging the sheep farming and winemaking in the region; the descriptions of the results of the exhibition of viticulture and winemaking; and so on. The publicist also responded to questions that worried the farmers, winemakers and workers throughout the empire: economic and customs policy, the “wool issue”, the labor issue and more.

In fact, on all the above issues, Sokalskyi expressed professional and deep thoughts, and also drew upon the

international and European experience, which underscored his general intelligence in different fields of knowledge. The characteristic of this part of the author's journalistic heritage allows not only to supplement the available biographical information, but also to draw the attention of researchers to individual members of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia. In addition, the authors' articles will be useful for agricultural researchers.

Key words: agriculture, Imperial Society of Agriculture of Southern Russia, “Notes of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia”, Petro Sokalskyi.

Анотація

У циклі досліджень діяльності українського композитора, публіциста, активного учасника національного руху другої половини XIX ст. Петра Сокальського (1832–1887) в лавах Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії ця публікація акцентує увагу на аналізі статей останнього, опублікованих в томах “Записок Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії”

Цитування: Сорокіна К.
Публікації Петра Сокальського
на шпальтах “Записок
Императорского общества
сельского хозяйства Южной
России” (1869-1872 рр.).
Чорноморська минувшина:
записки Відділу історії козацтва
на півдні України: зб. наук. пр. /
за ред. В.А. Смолія. Одеса: ФОП
Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16.
С. 33 – 44.

Отримано: 25.10.2021 р.

протягом 1869-1872 рр. Серед поставлених автором дослідження завдань: класифікація публікацій за тематичними категоріями та їх аналіз у хронологічному порядку. З'ясовано, що обіймаючи одночасно посади секретаря товариства та редактора “Записок” (з 1869 р. по 1871 р.), Петро Сокальський також проявив себе як активний дописувач на сільськогосподарську тематику. Авторські статті даного періоду являли собою переважно огляди проблем сільського господарства на півдні імперії в різні роки; обговорення заходів щодо заохочення вівчарства та виноробства в регіоні; описи результатів виставки виноградарства та виноробства тощо. Також відгукувався публіцист і на питання, що тоді хвилювали господарів, виноробів та робітників усієї імперії: економічна та митна

політика, «вовняне питання», робоче питання тощо. Зазначено, що з усіх вищевказаних тем П. Сокальський висловлював професійні та глибокі думки, а також звертався до міжнародного та європейського досвіду, що підтверджує його загальну обізнаність у різних галузях знань. Загалом, характеристика даної частини публіцистичного доробку автора дозволяє не лише доповнити наявні біографічні відомості, але й привернути увагу дослідників до окремих постатей-діячів Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії. Крім того, сільськогосподарські дослідження Петра Сокальського стануть у нагоді і вченим-аграріям.

Ключові слова: *сільське господарство, Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії, “Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России”, Петро Сокальський.*

В першій публікації [33] циклу досліджень діяльності українського композитора, публіциста, активного учасника національного руху другої половини ХІХ ст. Петра Сокальського (1832–1887) в лавах Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії (далі – ІТСГ) протягом 1869–1871 рр., опублікованому на сторінках збірника “Чорноморська минувшина” (Випуск 15, 2020 р.) [33], ми вже звертали увагу на долю участі останнього в галузевих комісіях товариства. Крім того, нами була здійснена спроба бібліографування публіцистичної спадщини автора в “Записках Императорского общества сельского хозяйства Южной России” (далі – “Записки об-ва”). Складений перелік публікацій подавався як додаток до статті. Пропонована стаття у свою чергу являє собою логічне тематичне продовження означеної проблематики та створена з метою аналізу власне самих дописів Петра Сокальського в томах “Записок об-ва”. Серед поставлених завдань відповідно: розподіл публікацій за тематичними категоріями та їх характеристика у хронологічному порядку. Джерельною базою дослідження слугують томи “Записок общества” за 1869–1872 рр. Як матеріали довідкового характеру використано “Исторический обзор пятидесятилетия деятельности Императорского Общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 год” (1878 р.) [2] та “Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и проч. помещенных в “Листках” и “Записках” Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России с 1830 по 1894” (1895 р.) [1].

Нагадаємо, що членство Петра Петровича в лавах ІТСГ розпочалося 21 листопада 1868 р. і тривало до 16 жовтня 1871 р.; 18 січня 1869 р. кандидатуру публіциста було одногосно підтримано на виборах секретаря т-ва та редактора “Записок об-ва”, що дозволило йому обійняти дві посади одночасно. Згідно з бібліографією публікацій, укладеної за виданням Боріневича А. С. [1], за окреслений час авторству Петра Сокальського належить 22 дописи (останній в томі “Записок об-ва” за 1872 р.), опубліковані, як від імені секретаря та редактора/редакції, так і за особистим підписом, в тому числі, з використанням скорочених

форм (“П. Сок.”; “П. С.”). У жодній статті не вжито варіації псевдонімів Петра Сокальського, якими він повсюдно послуговувався як дописувач “Одесского вестника” (далі – “ОВ”). Імовірно, це можна пов’язати по-перше, зі статусом в ІТСГ, по-друге, зі спектром описуваних проблем (статистичні огляди, задачі сільського господарства на півдні, звіти роботи комісій т-ва, в той час, як в газеті псевдоніми використовувалися в основному для іронічної рубрики – фейлетон).

Переходячи безпосередньо до розгляду даної частини публіцистичного доробку Петра Сокальського, вважаємо за необхідне розподілити її за низкою критеріїв:

1. *Обсяг викладеного матеріалу* – розлогі “Сельскохозяйственные обозрения” (1869–1871 рр.) та “Труды” галузевих комісій ІТСГ (1870 р.). Сюди ж віднесемо “Беседы о виноделии во время выставки виноградарства и виноделия в Одессе, в октябре 1870 года” (1871 р.), “Беседы о виноделии во время выставки виноградарства и виноделия в Одессе, в октябре 1870 года (беседа вторая)” (1871 р.) та масштабний “Отчет о выставке виноградарства и виноделия бывшей в г. Одессе при Императорском Обществе сельского хозяйства южной России с 8-го октября по 8-е ноября 1870 г.” (1872 р.). А також порівняно невеликі за обсягом звернення від редакції: “Взгляд на современные задачи сельского хозяйства Южной России (вместо предисловия от новой редакции Записок)” (1869 р.); “От редакции” (1869 р.) та тематичні дописи: “Переносные колодцы” (1869 р.); “О хлебных червях и жучках” (1869 р.); “Наглядные признаки для определения погоды ближайших дней” (1869 р.); “Исторический обзор. Влияние различных тарифов на шерстяное дело в Северо-Американском союзе” (1869 р.); “О жатвенных машинах (По поводу испытания жатки Джонстона близ Одессы, 2 июля 1870 года)” (1870 р.); “Несколько заключений по шерстяному вопросу” (1870 р.); “Новейшие наблюдения в области рыбоводства” (1871 р.).

2. *Проблематика огляду* – повідомлення від редакції (що окреслювали коло обговорюваних на шпальтах “Записок о-ва” питань, плани ІТСГ тощо), виноробство та виноградарство краю, “вовняне питання”, інші теми (спостереження за кліматом та погодними умовами, робоче питання та ін.).

Далі здійснимо аналіз дописів Петра Петровича в залежності від тематичного наповнення та хронології їх виходу в світ.

Так, розглядаючи «повідомлення від редакції» зазначимо, що 22 лютим 1869 р. датовано першу авторську статтю “Взгляд на современные задачи сельского хозяйства Южной России. (Предисловие от новой Редакции Записок Общества)” за підписом “Редактор Записок Общ. С.Х. Юж. России П. П. Сокальский” [20]. Зауважимо, що 1871 р., успадкувавши від старшого брата Миколи Сокальського (відомий одеський публіцист, головний редактор “Одесского вестника” протягом 1857–1871 рр.) редакцію провідного часопису Наддніпрянської України Петро Петрович також випускав авторські статті з позначенням “редактор-видавець П. П. Сокальский”, в той час, як Микола Петрович залишав на шпальтах лише скромні примітки «ред.». Проте з даних варіацій підпису стає зрозумілим, що і при ІТСГ, і в редакції “ОВ” Петро Сокальський поєднував одразу дві посади – секретаря товариства та редактора “Записок о-ва”, і, відповідно, головного редактора газети та її видавця. Також викликає зацікавлення і сама форма статті – звернення від імені нової редакції, що є доволі нетиповим для Петра Петровича. По смерті брата та довготривалих бюрократичних процедурах з отримання дозволу на редагування “ОВ”, Сокальський не звертається до читачів з повідомлення про зміни в редакційному штаті. Лише, наприкінці 1871 р. на шпальтах газети з’являється два невеликих оголошення “Об издании в 1872 году Одесского Вестника” [21–24] з курсом нової редакції на поліпшення та розширення тематичного наповнення часопису. Вірогідно, така поведінка публіциста 1871 р. пояснюється тяжкими переживаннями з приводу передчасної смерті брата та значним додатковим навантаженням від редакторської діяльності.

Повертаючись до допису 1869 р., коли Петро Петрович ще не був обтяжений родинними обставинами та зрештою отримав посаду, що дозволяла суміщати фах магістра хімії зі справою душі – публіцистикою – він “позволил себе почесть нравственным долгом в этой первой книжке Записок, поделиться с читателями некоторыми мыслями как по хозяйству края, так и по участию в нем

Общества”. В цілому, сучасне йому положення сільського господарства краю, Сокальський порівнював з “картиною – великої сім’ї, бідної та хворої, захопленої зненацька та стихіями та власною безтурботністю”, додаючи “куди не кинутися – всюди нестача; щойно одне поправили, інше руйнується; ледве зібрали грошей – дах підправити, як його вже рознесло бурею [...]”. Такі ідеї не були чимось новим для публіциста, так, ще 1860 р. він писав до “ОВ”: “Адже в нашому краї досить всякого добра: і сарана і падиж худоби і бруд – все це тяжкість на продуктивність краю. Від того, життя у нас дороге і позбавлене будь-якого комфорту, не дивлячись на значну частину цивілізації місцевого населення. [...] Сподіваємося, що знайдуться енергійні люди, які привели б до життя безтільні ідеї або, принаймні, будили б сплячих” [34].

В доповнення, у зверненні до читачів було актуалізовано увагу на основних проблемних моментах сільського господарства на півдні України, з-поміж яких:

Клімат (Сокальським надано опис кліматичних особливостей в історичній ретроспективі з акцентом на несприятливих погодних умовах, наріканням на відсутність систематичних спостережень над історією та атмосферними явищами і закликом на боротьбу зі стихіями. Ясно тому, що на Товаристві [...] лежить турбота про приведення “метеорологічного питання” [...] для інтересів нашого сільського господарства” – підсумовував публіцист.

- **Землеробство** (вміщено загальну думку щодо занепаду землеробства та запропоновано різноманітні засоби його порятунку, серед них – зменшення орних площ, глибока обробка землі, фермерський спосіб ведення господарства, правильне сільськогосподарське рахівництво, зручності з придбання капіталів та дешевої робочої сили тощо. “Сельскохозяйственное Общество старается служить многообразным интересам хозяйства, [...], ему предстоит принимать к своему сердцу все главные элементы сельскохозяйственной промышленности”).

- **Капітал** (автор тішився отриманням дорогоцінної підтримки від Земського Банку Херсонської Губернії 1865 р., водночас, обурюючись відсутністю оборотного капіталу у господарств краю. У свою чергу, вихід із кризового стану на його думку, був би можливим за сприяння Одеського товариства взаємного кредиту).

Робоча сила (Сокальський наголошував на остаточному припиненні 1870 р. тимчасово обов’язкових відношень селян до власників. У зв’язку з чим, сільське господарство має бути готовим до кардинальних змін. “Обмежувати свободу пересування окремої особи – не сучасно, а щодо робітника – не розважливо” – додавав автор і щодо недосконалості паспортної системи).

- **Сільськогосподарська техніка/ робоча худоба** (запропоновано приділяти більшу кількість уваги покращенню якості робочої худоби. “Суспільство не може залишатися байдужим до всіх питань, пов’язаних з винокурінням та акцизною системою, на совісті якої лежить – частка провини у поступовому погіршенні нашої робочої та бійної худоби”).

- **Вівчарство** (зроблено ставку на забезпеченні внутрішніх ринків збуту, залишаючи закордонні за “стіною високого тарифу на іноземну вовну”, що дозволило б подолати конкуренцію з боку австралійської вовняної сировини).

- **Асоціації** (зауважено на важкості прищеплення ідей асоціацій місцевому сільськогосподарському сектору. З числа вже наявних та дієвих асоціацій названо Земський Банк Херсонської Губернії, Одеське товариства взаємного кредиту та, безперечно, Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії).

Особистість господаря “Його розумовий і моральний обрій – часто рішуче впливають на господарство” – записано Сокальським).

Як висновки до статті зазначено, що першість в “Записках о-ва” має належати вказівкам досвіду та практики саме місцевих господарів, за редактором же залишається посередництво в обміні знаннями, спостереженнями та корисними думками по господарству, однак, посередництво не байдуже, а самовіддане.

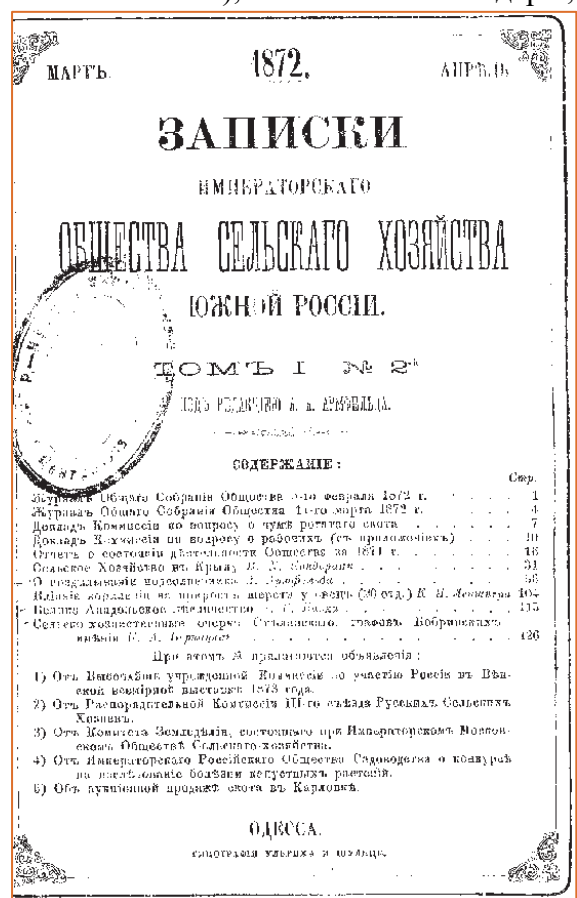
Останньою заміткою за 1869 р. аналогічно став підсумковий звіт “От редакции” [9], що аналізував результати роботи ІТСГ за рік та окреслював плани товариства на майбутнє. “Дай

Бог нам виграти, а не програти 1870 року, але разом дай Бог, щоб наше господарство перестало бути азартною грою. На те є клуби”, – звітував Сокальський [9, с. 794].

До звернень від імені редакції віднесемо також невелике вступне “Сельскохозяйственное обозрение” [14] за 1871 р., де Сокальський привітав читачів з новим роком; побажав вдалих врожаїв господарям; успіхів зусиллям земств у розповсюдженні освіти в народі; подякував “патріотам своєї землі” за любов до справи та допитливість, а також висловився на користь збільшення кількості сільськогосподарських виставок в регіоні.

Серед нарисів з проблематики «виноробства та виноградарства краю» викликають зацікавлення два тематичних дописи Сокальського “Беседы о виноделии во время выставки виноградарства и виноделия в Одессе, в октябре 1870 года” [28] та “Беседы о виноделии во время выставки виноградарства и виноделия в Одессе, в октябре 1870 года (беседа вторая)” за 1871 р. [29]. Перший повідомляв про провал з’їзду виноробів, оголошений на час проведення виставки виноградарства та виноробства в Одесі 1870 р. через недостатню явку учасників та його перетворення у тематичні бесіди за участю чотирьох виноробів з Криму та Херсонської губернії, ряду виноторговців, кавістів (фахівець з вин – К. С.), сільських господарів, професорів хімії (серед яких магістр хімії Сокальський) та декількох осіб, зацікавлених в успіхах виноробства в краї – всього – 22 персони. “Бесіди ці – посилаюся на тих, що брали участь у них – залишили найприємніші спогади і наочно показали – скільки інтересу придбали б вони від присутності в них більш значної кількості представників з різних місцевостей виноробства південної Росії та Кавказу”, – нарікав Петро Петрович [28, с. 357]. Далі додавався список обговорюваних питань (засоби розведення виноградної лози в певній місцевості; сорти лози, обробка плантацій, обрізка та підв’язування винограду, догляд за винами та ін.), де найбільшої популярності здобуло обговорення нагальних потреб виноробів. Зокрема, бессарабські (аккерманські) виноградарі намагалися домогтися дозволу гнати виноградний спирт на тих самих засадах, як це було дозволено кримським власникам садів (мова йде про певні акцизні пільги, що діяли з 1867 р. – К. С.). “Вважаю, що пільги, дані Криму могли б бути поширені і на окремі округи в Бессарабії [...]”, – підсумовував першу частину бесід Петро Петрович [28, с. 378]. Друга частина бесід поклала в основу розгляду – нагрівання вина, як один із важливих засобів його покращення та збереження. Сокальським надавалися результати експертизи грітих та ненагрітих вин одних і тих саме сортів, проведених експертною комісією на чолі із хіміком-виноробом. Участь в експерименті брав і безпосередньо Петро Петрович.

Органічним доповнення до попередніх бесід виявилася замітка Сокальського “Статистический и торговый очерк главнейших рынков для сбыта виноградного вина в Европе” [31] 1871 р. Нарис наголошував, що Московська 1864 р. та Одеська 1870 р. виставки вина пророкували блискавичне майбутнє імперським винам за умови усунення ускладнень переважно економічного характеру, надання кредитів виноробам та пошуку нових ринків збуту. Потому Петром Петровичем називалися головні ринки Європи для збуту виноградного вина (країни та міста), що мали особливе торговельне значення: Англія, Голландія, Швейцарія

Обкладинка “Записок Императорского общества сельского хозяйства Южной России” за 1872 р.

(з приміткою “можна помітити, що вона через низькі мита на вино і близькість кордону представляє дуже благодатне поле для виноробства сусідніх країн, але для російського – ніякого” [31, с. 661]), Гамбург, Норвегія, Швеція, Стокгольм, Копенгаген, Данциг, Щетин, Кенігсберг, Константинополь, Трапезунд, Салоніки (збережено топоніміку XIX ст. – К. С.).

Вінцем публікацій з зазначеної теми, і принагідно, останньою публікацією Петра Сокальського в “Записках о-ва” став деталізований та масштабний “Отчет о выставке виноградарства и виноделия бывшей в г. Одессе при Императорском Обществе сельского хозяйства южной России с 8-го октября по 8-е ноября 1870 г.” [30] за 1872 р., проаналізований нами в рамках фахової публікації “Петро Сокальський як діяч Імператорського Товариства Сільського Господарства Південної Росії (1869–1871)” [33]. Підкреслимо також, що за заслуги, виказані вітчизняному виноробству під час проведення означеної виставки 1871 р. Петро Сокальський отримав чин колезького асесора [2, с. 75 (додатки)].

“Исторический обзор влияния различных тарифов на шерстяное дело у Северо-Американском Союзе” [3] 1869 р. перемістив вектор уваги Сокальського до галузі економіки, надто, до так званого “вовняного питання”. Подібна зацікавленість легко пояснюється притаманним родині Сокальських інтересом до економічної науки в цілому, та інструментів торгової політики зокрема. До прикладу, згаданий вище, Микола Сокальський є автором низки тематичних статей до “ОВ” за 1860-ті рр. (наведені за посиланням) [25–27]. Крім того, в тематичному наповненні продовжував відчуватися вплив перебування Петра Петровича у США впродовж 1856–1858 рр. (детальніше у статті “Новий світ очима українця (за матеріалами публікацій П.П. Сокальського в “Одеському віснику” в 1859–1860 рр.)” [32]). Власне, історичний огляд, описує кризу вовняної справи в Європі, що склалася в 1860-х рр., через втрату американського ринку збуту (причинами тому – міжусобна війна у США та новий високий тариф). “Відтепер” – завершав виклад Сокальський – “європейській фабрикації вовняних виробів доводиться звернути свої погляди на відкриття нових ринків збуту – у південній Америці та Азії” [3, с. 578].

Далі в записках було викладено розлогий допис “Несколько заключений по шерстяному вопросу” 1870 р. [5] з розділу “Сельскохозяйственное обозрение”, який деталізував, вже відкритий Сокальським “шерстяной вопрос”. Автор дописував, що не дійшовши консенсусу у розв’язанні низки питань (“як збільшити кількість вовни, при тих же витратах або поліпшити якість стада? Як здешевити перевезення вовни? Чи не можна розвинути кредит під вовну? У якій місцевості яка вівця вигідніша?”) і т. д. [5, с. 579]) члени ІТСГ звернулися до Московського Товариства Сільського Господарства з пропозицією розглянути на з’їзді з нагоди 50-річного ювілею останнього, вплив ввізного до імперії закордонного прядива на хід та розвиток фабрик у Московській та суміжних губерніях, шкоду від введення охоронного мита на ввізну до імперії колоніальну вовну та вимоги вовняних фабрикантів. “Московское Общество, отнесясь с полным сочувствием и с радушной готовностью, заслуживающей искренней благодарности” [5, с. 581], зробило певні висновки, передані Петром Петровичем на майже двох десятках сторінок та доповнені власними роздумами з теми. Як висновок автор повідомляв про оголошення Московським Товариством Сільського Господарства регулярних з’їздів вівчарів, фабрикантів вовняних виробів та торговців вовною, які б дозволили “с глазу на глаз передавать друг другу обоюдные желания, и совершать сделки помимо лишних посредников”. В післямові до статті Сокальський також поділився передруком замітки з 26 номера “Земледельческой газеты” за 1870 р., присвяченої питанням, поставленим на з’їзді вівчарів у рамках Харківської виставки мериносових овець [5, с. 605–610].

Друге за 1870 р. “Сельскохозяйственное обозрение” [12] стало тематичним продовженням попереднього допису та означило проблему виведення “вівці майбутнього” [12, с. 654] шляхом схрещення існуючих локальних видів з французькою породою рамбуїє або англійськими м’ясними породами овець. Особливо цікавили Петра Петровича зауваження з цього приводу, висловлені закордонними колегами, здебільшого, з Німеччини. Як і минулого разу, статтю доповнено тепер уже “Ответами харьковского съезда овцеводов на вопросы, бывшие на его обсуждении” [12, с. 662–664]. На завершення “Обозрения” було винесено зведення правил, існуючих в Одеському Комерційному Банку для виробництва позик під

заставу товарів та продуктів. “Настільки невідкладна потреба в кредиті під сільс.хоз продукти тепер може задовольнятися цією новою установою”, – писав Сокальський [12, с. 674].

До публікацій з “вовняного питання” додамо і “Труды комиссии для обсуждения мер к поддержанию овцеводства в Новороссийском крае. Заседание 28-го ноября 1869 года”, “Труды комиссии для обсуждения мер к поддержанию овцеводства в Новороссийском крае. Заседание 1-го декабря 1869 года” та “Труды комиссии для обсуждения мер к поддержанию овцеводства в Новороссийском крае. Заседание 5-го декабря 1869 года” за 1870 р. [17–19].

Нижче охарактеризуємо нмзку нарисів віднесених нами до категорії “інші теми”. Зокрема, “Сельскохозяйственное обозрение” [11] 1869 р. розкрило читачам цілий спектр питань: австрійський рух на користь виробництва посівного насіння; німецькі каталоги насіння; розведення маку в Саксонії; практичні замітки відносно різноманітних кормових трав; злаки, що витримують посуху; люпин та кінський каштан у якості корму для худоби; кісткове борошно для корму; питання щодо зміни посівного насіння, вказівки Гельвінга; думки господарів; необхідність подальших спостережень. Зауважимо, що в даному дописі, як, втім, і в усіх інших, Петро Сокальський звернувся до місцевого та закордонного (європейського, американського) досвіду і виявив обізнаність в різних галузях знань.

Подібне “Сельскохозяйственное обозрение” [15], але вже за 1870 р., виявилось намаганням автора звернутися до робочого питання. В тому числі, виокремивши неповагу до власних зобов’язань, розпорошеність робочої сили на великому обширі півдня України, значну кількість прогульних днів та свят та недосконалі правила паспортної системи як чотирьох значних недоліків місцевої робочої праці, Петро Петрович спробував звернутися до практики окремих земств, зайнятих пошуками нових шляхів до вирішення проблеми. Висновки, до яких дійшов автор, надані ним у формі Pro et contra: так, гарне поводження з робітниками виступає проти незабезпеченості договорів; робочі книжки, як заміна паспортів – проти дистанцій місцевих землеробських територій; сприяння духівництва та за потреби, Синоду – проти розгулу та святкування; полегшення пересування робітників – проти малонаселеності південних губерній [15, с. 764]. “Словом – питання величезного розміру, яке можуть подолати лише об’єднані зусилля уряду, – законод. та адміністрат. влади – суспільства у широкому сенсі, земства, духовенства, і – всемогутній час, не вбитий на пусті слова...” [15, с. 765] – довершив виклад Петро Петрович.

Ще одне “Сельскохозяйственное обозрение” [16] за 1870 р. в котре зачепило проблему сільськогосподарського кредитування. Останнє за Сокальським могло б принести лише малу частку користі господарям не зацікавленим в першу чергу у особистісних змінах, під якими автор розумів «возможность привести в ясность потери, или лучше сказать, богатства, которые сами даются в руки, и которых мы не умеем взять» (мова йде про недбале ставлення до посівних площ та посівного матеріалу, робочої худоби, зібраного збіжжя та ін. – К. С.). Вирішення проблеми, на думку Петра Петровича лежало в площині занять сільськогосподарською статистикою, через що, до статті докладалася “Програма хозяйственно-статистических сведений” Департаменту Земельної та Сільської Промисловості з 20 таблиці та авторські примітки до неї. Зазначимо також, що згідно з текстом статті ця програма була розіслана товариством багатьом господарям, проте, не отримала жодної реакції. “Жодної серйозної справи не можна зробити ні з “любителями статистики”, ні з любителями землеробства чи скотарства, – як не можна вести компанію з аматорами військового мистецтва. [...] Необхідна правильна, регулярна армія у будь-якій справі, і вона складається із фахівців, людей навчених своїй справі” [16, с. 841–842] – скаржився наостанок Сокальський.

Останнє за 1870 р. “Сельскохозяйственное обозрение” [13] сповістило читачів про отримання від Імператорського Російського Географічного товариства запрошення щодо сприяння дослідженням клімату імперії, через що, Рада ІТСГ доводила до відома господарів зразки бланків з прикладами оформлення. В бланку “Наблюдения за метеоритными осадками” пропонувалося вносити місце та автора спостережень, дату за старим та новим стилем, кількість, вид та тривалість опадів, а також, силу вітру. Бланки “Наблюдения над грозой” містили додаткові графи – напрямок та швидкість, сторона світу, а також, ушкодження,

завдані стихією. Наприкінці “Обозрения” Сокальський також розмістив питання на сільськогосподарську тематику, надруковані в брошурі від Комітету землеробства при Московському Товаристві Сільського Господарства, обравши з них лише ті, що могли стосуватися системи господарювання в південних регіонах. Надамо окремі категорії розподілу питань: клімат, питання рільництва, зернові рослини, садівництво, робоча сила, кормові трави, збут та ін. У висновках Петро Петрович закликав господарів приділяти час для ознайомлення з актуальними проблемами сільського господарства та до відстеження погодних умов: “Саме, від небажання нашого вникнути у справу серйозно і дійти до подробиць і походить наша віра у легкість перемоги” [13, с. 924].

На останок розглянемо більш детально невеликі тематичні статті Сокальського за 1869 – 1871 рр. А саме, публікацію “Переносные колодці” [10] 1869 р., що довела до відома читачів передовий іноземний досвід використання так званих переносних трубчатих колодязів, налаштованих на видобуток води в усіх місцевостях, де є імовірність її залягання на певній глибині. Авторство винаходу згідно з Сокальським належало США доби міжусобної війни, самі ж колодязі зазнали активного вжитку англійськими військовими під час Абіссинської експедиції. “Нічого й казати, що переносним колодязям пророкують найрізноманітніші застосування в промисловості, сільському господарстві, садівництві, городництві, тютюнництві, луківництві, скотарстві, у госпіталях, у постачанні водою міст і сіл, парових машин і локомотивів залізниць, а також при гасінні пожеж”, – підкреслював Петро Петрович [10, с. 78]. Значна вартість колодязя та необхідність замовлення іноземного устаткування для його експлуатації, а також, посушливі кліматичні умови, значно ускладнювали можливість використання останнього у степових регіонах, все ж, Сокальський повідомляв і про місцевого господаря, що погодився випробувати винахід.

Черговий допис “О хлебных жучках и червях” [8] 1869 р. сповістив господарів відносно шкідника (укр. “борошняний хробак” (личинка хрущака борошняного) – *K. C.*), що завдавав значної шкоди хлібним посівам, перебуваючи, як на стадії личинки, так й імаго. Як метод боротьби – Сокальським було запропоновано своєчасне винищення комах, до збору яких пропонувалося залучати в тому числі дітей. У додатку до статті було вміщено звернення голови Одеської повітової земської управи щодо появи в регіоні гусені, здатної до знищення значних посівних площ, приналежність даного виду до борошняного хробака піддавалася сумніву Петром Петровичем, однак, все ж вимагала реакції від місцевих господарств.

Замітка “Наглядные признаки для определения погоды ближайших дней” [4], вміщена 1869 р. до розділу «Смесь», тематично продовжила висновки Сокальського про роль погодних умов у розвитку сільського господарства, викладені в “Предисловии от новой Редакции Записок Общества” [20]. За автором, у кожного господаря в арсеналі перебувала низка прикмет, виокремлених ним із довготривалої практики задля контролю погодних змін. Господарям пропонувалося ділитися власними спостереженнями на сторінках “Записок о-ва”, самим же Петром Петровичем, як зачинателя теми, було виділено низку природних факторів, що допомагали відслідковувати примхи погоди. До них автор відніс: стан неба, звичайні та дощові хмари; вітри; тумани; росу; грім та блискавку; вплив місяця; зірки; веселку та води.

Стаття “О жатвенных машинах. (По поводу испытания жатки Джонстона близ Одессы, 2 июля 1870 года)” [7] 1870 р. підкреслила зацікавленість місцевих господарів жниварками, факт їх придбання та, в той самий час, відсутність практичного досвіду використання, на противагу широкому застосуванню такого роду сільськогосподарської техніки в Європі та США. У свою чергу, випробування нового типу жниварки від Джонстона успішно відбулося на учбовій фермі Новоросійського університету, а серед її переваг Сокальський виділив порівняно легку вагу, рівну викладку зрізаного хліба та можливість жати лежалі посіви. “Чем ближе хозяйство подходит к фермерскому, тем более задатков для выгодной затраты денег на эту машину” [7, с. 536] – наголошував автор.

В останній короткій замітці “Новейшие наблюдения в области рыбоводства” 1871 р. [6], Сокальський означив фактори впливу на смертність риб (зараження стічної води нечистотами,

сильні зливи, електричний стан повітря (удари блискавки), атмосферна теплота) та запропонував як шлях вирішення проблеми – її штучне вирощування.

Отже, розглянуті вище публікації дозволяють віднести Петра Сокальського не тільки до когорти діяльних членів одеських товариств, в нашому випадку, Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, але й до числа найбільш активних дописувачів на сільськогосподарську тематику на шпальтах “Записок общества” впродовж 1869–1872 рр. Як секретаря та одночасно редактора друкованого органу ІТСГ Петра Петровича не залишали байдужими економічні та сільськогосподарські проблеми півдня України. Це обумовило найрізноманітнішу тематику зазначених публікацій – від спостережень за кліматом до боротьби зі шкідниками тощо. Також відгукувався Сокальський і на питання, що тоді хвилювали господарів, виноробів та робітників усієї імперії: економічна та митна політика, «вовняне питання», робоче питання, проблеми виноробства та виноградарства краю. Фактично, з усіх перелічених проблем, Петро Петрович висловлював фахові та ґрунтовні думки, а також звертався до передового загальносвітового досвіду, що підкреслювало його загальну обізнаність з різних галузей знань. Загалом, дослідження публікацій Сокальського на шпальтах «Записок о-ва» дозволяє не лише доповнити наявні біографічні відомості, але й привернути увагу вчених до окремих постатей-членів Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії. Крім того, авторський публіцистичний доробок стане у нагоді і дослідникам-аграріям.

Джерела та література:

1. Бориневич А. С. Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и проч. помещенных в “Листках” и “Записках” Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России с 1830 по 1894. Одесса : “Славянская” тип. Н. Христогелос, 1895. 130 с.
2. Исторический обзор пятидесятилетия деятельности Императорского Общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 год / сост. секретарем О-ва М.П. Боровским. Одесса : Тип. П. Францова, 1878. 278 с.
3. [П.С.] Исторический обзор. Влияние различных тарифов на шерстяное дело в Северо-Американском союзе. *Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России* (далі – *ЗИОСХЮР*). 1869. С. 573–578.
4. [П.С.] Наглядные признаки для определения погоды ближайших дней. *ЗИОСХЮР*. 1869. С. 237–243.
5. [П.С.] Несколько заключений по шерстяному вопросу. *ЗИОСХЮР*. 1870. С. 577–610.
6. [П.С.] Новейшие наблюдения в области рыбоводства. *ЗИОСХЮР*. 1871. С. 142–152.
7. [П.С.] О жатвенных машинах (По поводу испытания жатки Джонстона близ Одессы, 2 июля 1870 года). *ЗИОСХЮР*. 1870. С. 523–536.
8. [П.С.] О хлебных червях и жучках. *ЗИОСХЮР*. 1869. С. 215–221.
9. [П.С.] От редакции. *ЗИОСХЮР*. 1869. С. 790–794.
10. [П.С.] Переносные колодцы. *ЗИОСХЮР*. 1869. С. 76–81.
11. [П.С.] Сельскохозяйственное обозрение. *ЗИОСХЮР*. 1869. С. 774–783.
12. [П.С.] Сельскохозяйственное обозрение. *ЗИОСХЮР*. 1870. С. 654–680.
13. [П.С.] Сельскохозяйственное обозрение. *ЗИОСХЮР*. 1870. С. 906–924.
14. [П.С.] Сельскохозяйственное обозрение. *ЗИОСХЮР*. 1871. С. 76–88.
15. [П. Сок.] Сельскохозяйственное обозрение. *ЗИОСХЮР*. 1870. С. 744–765.
16. [П. Сок.] Сельскохозяйственное обозрение. *ЗИОСХЮР*. 1870. С. 823–842.
17. [П. Сок.] Труды комиссии для обсуждения мер к поддержанию овцеводства в Новороссийском крае. Заседание 28-го ноября 1869 года. *ЗИОСХЮР*. 1870. С. 179–185.
18. [П. Сок.] Труды комиссии для обсуждения мер к поддержанию овцеводства в Новороссийском крае. Заседание 1-го декабря 1869 года. *ЗИОСХЮР*. 1870. С. 186–193.
19. [П. Сок.] Труды комиссии для обсуждения мер к поддержанию овцеводства в Новороссийском крае. Заседание 5-го декабря 1869 года. *ЗИОСХЮР*. 1870. С. 194–213.

20. Редактор Записок Императорского Общества сельского хозяйства Южной России Петр Петрович Сокальский Взгляд на современные задачи сельского хозяйства Южной России (вместо предисловия от новой редакции Записок). *ЗИОСХЮР*. 1869. С. 15–29.
21. Редактор – издатель П. П. Сокальский Объявление об издании Одесского Вестника в 1872 году. *Одесский вестник* (далі – *ОВ*). 1871. 4 нояб.
22. Редактор – издатель П. П. Сокальский Об издании Одесского Вестника в 1872 году Одесского Вестника. *ОВ*. 1871. 10 нояб.
23. Редактор – издатель П. П. Сокальский Об издании в 1872 году Одесского Вестника. *ОВ*. 1871. 14 нояб.
24. Редактор – издатель П. П. Сокальский Об издании в 1872 году Одесского Вестника. *ОВ*. 1871. 5 дек.
25. Сокальский Н. Исторический очерк торговли Новороссийского края за последнее время. Ст. 1 : 1856–1857 г. *ОВ*. 1859. № 1 / Содержание Одесского Вестника за 1859-й г. *ОВ*. 1860.
26. Сокальский Н. Исторический очерк торговли Новороссийского края за последнее время. Ст. 2 : Торговый кризис. *ОВ*. 1859. № 2 / Содержание Одесского Вестника за 1859-й г. *ОВ*. 1860.
27. Сокальский Н. Исторический очерк торговли Новороссийского края за последнее время. Ст. 3 : 1858 г. *ОВ*. 1859. № 3 / Содержание Одесского Вестника за 1859-й г. *ОВ*. 1860.
28. Сокальский П. Беседы о виноделии во время выставки виноградарства и виноделия в Одессе, в октябре 1870 года. *ЗИОСХЮР*. 1871. С. 355–378.
29. Сокальский П. Беседы о виноделии во время выставки виноградарства и виноделия в Одессе, в октябре 1870 года (беседа вторая). *ЗИОСХЮР*. 1871. С. 561–570.
30. Сокальский П. П. Отчет о выставке виноградарства и виноделия бывшей в г. Одессе при Императорском Обществе сельского хозяйства южной России с 8-го октября по 8-е ноября 1870 г. *ЗИОСХЮР*. 1872. Т. 1, № 3. С. 29–115.
31. Сокальский П. Сельскохозяйственное обозрение. Статистический и торговый очерк главнейших рынков для сбыта виноградного вина в Европе. *ЗИОСХЮР*. 1871. С. 637–669.
32. Сорокіна К.І. Новий світ очима українця (за матеріалами публікацій П. П. Сокальського в “Одеському віснику” в 1859-1860 рр.). *Українське порто-франко: наук. студент. пр. з вітчизн. історії*. Одеса, 2015. Вип. 2. С. 76–85.
33. Сорокіна К.І. Петро Сокальський як діяч Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії (1869–1871). *Чорноморська Минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. 2020. Вип. 15. С. 39–46.
34. Фагот Фельетон. Одесский листок. *ОВ*. 1860. 1 дек.

References:

1. Borinevich, A. S. (1895) *Sistematicheskii ukazatel statey, zametok, protokolov, otchetov i proch. pomeshchennykh v "Listkakh" i "Zapiskakh" Imperatorskogo Obshchestva Selskogo Khozyaystva Yuzhnoy Rossii s 1830 po 1894*. Odessa: "Slavyanskaya" tip. N. Khristogelos. [in Russian].
2. Borovskim M. P., comp. (1878) *Istoricheskiy obzor pyatidesyatiletiya deyatelnosti Imperatorskogo Obshchestva selskogo khozyaystva yuzhnoy Rossii s 1828 po 1878 god*. Odessa: Tip. P. Frantsova. [in Russian].
3. [P.S.] (1869) *Istoricheskiy obzor. Vliyaniye razlichnykh tarifov na sherstyanoye delo v Severo-Amerikanskom soyuze. Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 573–578. [in Russian].
4. [P.S.] (1869) *Naglyadnyye priznaki dlya opredeleniya pogody blizhayshikh dney. Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 237–243. [in Russian].
5. [P.S.] (1870) *Neskolko zaklyucheniy po sherstyanomuyu voprosu. Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 577–610. [in Russian].
6. [P.S.] (1871) *Noveyshiye nablyudeniya v oblasti rybovodstva. Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 142–152. [in Russian].

7. [P.S.] (1870) O zhatvennykh mashinakh (Po povodu ispytaniya zhatki Dzhonstona bliz Odessy. 2 iyulya 1870 goda). *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*. pp. 523–536. [in Russian].
8. [P.S.] (1869) O khlebykh chervyakh i zhuchkakh. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 215–221. [in Russian].
9. [P.S.] (1869) Ot redaktsii. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 790–794. [in Russian].
10. [P.S.] (1869) Perenosnyye kolodtsy. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 76–81. [in Russian].
11. [P.S.] (1869) Selskokhozyaystvennoye obozreniye. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 774–783. [in Russian].
12. [P.S.] (1870) Selskokhozyaystvennoye obozreniye. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 654–680. [in Russian].
13. [P.S.] (1870) Selskokhozyaystvennoye obozreniye. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 906–924. [in Russian].
14. [P.S.] (1871) Selskokhozyaystvennoye obozreniye. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 76–88. [in Russian].
15. [P. Sok.] (1870) Selskokhozyaystvennoye obozreniye. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 744–765. [in Russian].
16. [P. Sok.] (1870) Selskokhozyaystvennoye obozreniye. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 823–842. [in Russian].
17. [P. Sok.] (1870) Trudy komissii dlya obsuzhdeniya mer k podderzhaniyu ovtsevodstva v Novorossiyskom kraye. Zasedaniye 28-go noyabrya 1869 goda. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 179–185. [in Russian].
18. [P. Sok.] (1870) Trudy komissii dlya obsuzhdeniya mer k podderzhaniyu ovtsevodstva v Novorossiyskom kraye. Zasedaniye 1-go dekabrya 1869 goda. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 186–193. [in Russian].
19. [P. Sok.] (1870) Trudy komissii dlya obsuzhdeniya mer k podderzhaniyu ovtsevodstva v Novorossiyskom kraye. Zasedaniye 5-go dekabrya 1869 goda. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 194–213. [in Russian].
20. Redaktor Zapisok Imperatorskogo Obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii Petr Petrovich Sokalskiy (1869) Vzglyad na sovremennyye zadachi selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii (vmesto predisloviya ot novoy redaktsii Zapisok). *Zapiski Imperatorskogo Obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 15–29. [in Russian].
21. Redaktor-izdatel P.P.Sokalskii (1871) Obyavleniye ob izdaniy Odesskogo Vestnika v 1872 godu. *Odesskiy vestnik*, 4 Nov. [in Russian].
22. Redaktor-izdatel P.P.Sokalskii (1871) Ob izdaniy Odesskogo Vestnika v 1872 godu Odesskogo Vestnika. *Odesskiy vestnik*, 10 Nov. [in Russian].
23. Redaktor-izdatel P.P.Sokalskii (1871) Ob izdaniy v 1872 godu Odesskogo Vestnika. *Odesskiy vestnik*, 14 Nov. [in Russian].
24. Redaktor-izdatel P.P.Sokalskii (1871) Ob izdaniy v 1872 godu Odesskogo Vestnika. *Odesskiy vestnik*, 5 Dec. [in Russian].
25. Sokalskii N. (1859) Istoricheskii ocherk torgovli Novorossiyskogo kraya za posledneye vremya: St. 1: 1856–1857 g. / Soderzhaniye Odesskogo Vestnika za 1859-y g. *Odesskiy vestnik*, 1860. [in Russian].
26. Sokalskiy N. (1859) Istoricheskii ocherk torgovli Novorossiyskogo kraya za posledneye vremya. St. 2: Torgovyy krizis / Soderzhaniye Odesskogo Vestnika za 1859-y g. *Odesskiy vestnik*, 1860. [in Russian].
27. Sokalskiy N. (1859) Istoricheskii ocherk torgovli Novorossiyskogo kraya za posledneye vremya. St. 3: 1858 g. / Soderzhaniye Odesskogo Vestnika za 1859-y g. *Odesskiy vestnik*, 1860. [in Russian].
28. Sokalskiy P. (1871) Besedy o vinodelii vo vremya vystavki vinogradarstva i vinodeliya v Odesse. v oktyabre 1870 goda. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 355–378. [in Russian].

29. Sokalskiy P. (1871) Besedy o vinodelii vo vremya vystavki vinogradarstva i vinodeliya v Odesse. v oktyabre 1870 goda (beseda vtoraya). *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 561–570. [in Russian].
30. Sokalskiy P. P. (1872) Otchet o vystavke vinogradarstva i vinodeliya byvshey v g. Odesse pri Imperatorskom Obshchestve selskogo khozyaystva yuzhnoy Rossii s 8-go oktyabrya po 8-e noyabrya 1870 g. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, vol. 1, no. 3, pp. 29–115. [in Russian].
31. Sokalskiy P. (1871) Selskokhozyaystvennoye obozreniye. Statisticheskiy i torgovyy ocherk glavneyshikh rynkov dlya sbyta vinogradnogo vina v Evrope. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, pp. 637–669. [in Russian].
32. Sorokina K.I. (2015) Novyi svit ochyma ukraintsia (za materialamy publikatsii P.P. Sokalskoho v «Odeskomu visnyku» v 1859–1860 rr.). *Ukrainske porto-franko: naukovy studentski pratsi z vitchyznianoï istorii*. Odesa: Bukaiev Vadym Viktorovych, vol. 2, pp. 76–85. [in Ukrainian].
33. Sorokina K.I. (2020) Petro Sokalskyi yak diiach Imperatorskoho tovarystva silskoho hospodarstva Pivdennoï Rosii (1869–1871). *Chornomorska Mynuvshyna*, vol. 15, pp. 39–46. [in Ukrainian].
34. Fagot (1860) Felyeton. *Odesskiy listok*. *Odesskiy vestnik*, 1 Dec. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245737>

УДК 94(477.64-21Бердянськ)“18”:624.21/.8

BRIDGE CONSTRUCTION IN BERDIANSK COUNTY OF TAURIDA GOVERNORATE IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Liudmyla Zolotar

PhD (History)
Berdyansk State Pedagogical
University
4, Schmidta St., Berdiansk, 71100,
Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0070-0491>
E-mail: zolotar_lyuda@ukr.net

Citation: Zolotar, L. (2021) Bridge construction in Berdiansk county of Taurida governorate in the second half of the XIX century. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 45–50.

Submitted: 14.08.2021

Annotation

The purpose of the article is to cover the local range of problems of bridge construction in Berdiansk county of Taurida Governorate in the second half of the XIX century.

The article analyses mechanisms of emergence of infrastructure facilities in Ukraine which was under Russian rule. Moreover, the article reveals prioritization of infrastructure facility emergence in a certain locality, the construction process itself and difficulties in implementation of projects, cost estimation, technical characteristics. In addition, the article investigates the role of zemstvo in development of transport system infrastructure and its influence on county development.

It was found out that bridges were facilities of vital importance for a locality: possibility of conducting trading operations, receiving correspondence, rural-urban communication, but on the technological side bridge construction still wasn't at a very high level.

Investigation analysis showed significant contribution of zemstvo into development of transport infrastructure, although counter-reforms slowed down the pace of development of communication routes of the county.

Key words: bridge, bridge construction, transport system, Berdiansk zemstvo, Taurida Governorate.

БУДІВНИЦТВО МОСТІВ У БЕРДІАНСЬКОМУ ПОВІТІ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Людмила Золотар

Кандидат історичних наук
Бердянський державний
педагогічний університет
Вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ,
71100, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0070-0491>
E-mail: zolotar_lyuda@ukr.net

Анотація

Мета статті полягає у висвітленні локальної проблематики будівництва мостів у Бердянському повіті Таврійської губернії в другій половині ХІХ ст.

Проаналізовано основні механізми появи інфраструктурних об'єктів в підросійській Україні. Розкрито пріоритетність появи інфраструктурного об'єкта в конкретному населеному пункті, сам процес будівництва та труднощі в реалізації проєктів, кошторис, технічні характеристики. Досліджено роль земства в розвитку інфраструктури транспортної системи регіону та її впливу на розвиток повіту.

Цитування: Золотар Л.
Будівництво мостів у
Бердянському повіті Таврійської
губернії в другій половині XIX ст.
Чорноморська минувшина:
записки Відділу історії козацтва на
півдні України: зб. наук. пр. / за.
ред. В.А. Смолія. Одеса: ФОП
Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16.
С. 45–50.

Отримано: 14.08.2021 р.

З'ясовано, що мости були важливим об'єктом життєдіяльності населеного пункту: можливість проведення торговельних операцій, отримання кореспонденції, зв'язок села з містом, але з технологічного боку будівництво мостів залишалось не на досить високому рівні.

Аналіз дослідження продемонстрував значний внесок земства в розбудову транспортної інфраструктури, хоча контрреформи уповільнили темпи розвитку шляхів сполучення повіту.

Ключові слова: міст, будівництво мостів, транспортна система, Бердянське земство, Таврійська губернія.

Друга половина XIX ст. характеризується модернізаційними змінами в усіх сферах життя, провідну роль у розвитку певної території відігравало земство, будівництво шляхів сполучення регіонального значення стало сферою діяльності земства. Для дослідження було обрано Бердянське повітове земство, обраний повіт входив до материкової частини Таврійської губернії та розташовувався в Приазов'ї, по його території протікало багато річок (Берда, Обіточна, Юшанли, Кільтичя та інші), які впадали в Азовське море. Питання мостобудування було досить нагальне не лише з географічних особливостей повіту, а й з економічної сторони, у повіті проходила низка торговельних шляхів, які утворювали мережу шляхів сполучення якими рухалися підводи з зерном до Бердянського порту.

Тема, якій присвячена стаття, ще не була предметом вивчення істориків. Окремі аспекти, які стосуються цієї проблематики, можна знайти в дослідженнях Артоболевського І. І., Благонравова А. А. [1], Ніколаї Л. Ф. [5], ці праці висвітлюють більш технічну сторону будівництва мостів.

Серед невирішених раніше проблем можна відзначити недостатнє приділення уваги будівництву дорожньої інфраструктури та її значення для розвитку регіону. Тому метою у дослідженні стало вивчення механізму дій земства щодо появи та обслуговування мостів у межах Бердянського повіту в другій половині XIX ст.

Розвиток транспортної інфраструктури сприяє змінам у соціально-економічному, комунікаційному, культурному розвитку регіону, сприяє мобільності населення. Тому міст – це такий інфраструктурний об'єкт, який допомагає реалізувати або покращити всі сфери життя населення. Як зазначає В. Константінова: важливим аспектом розвитку сухопутних шляхів у регіоні було улаштування та утримання мостів і переправ, які сприяли покращенню регіонального та міжміського сполучення і пожвавленню економічної діяльності місцевостей, розташованих уздовж річок. Між іншим, саме спорудження та утримання мостів і переправ, так само як і облаштування шляхів, було однією зі сфер взаємовідносин сільського населення і городян [4]. Відсутність чи технічні несправності мостів становили перешкоди для руху транспорту та залишали території без засобів комунікації.

Мости – це технічні дорожні споруди, які є важливим елементом у розвитку шляхів сполучення, вони дають можливість безперешкодно та більш зручно рухатися за обраним напрямком. У XIX ст. мости поділялися на пішохідні, міські, шосейні, проїжджі та залізничні [10, с. 32]. Також різнилися їхні конструкції. У XIX ст. для будівництва великих мостів застосовували дерев'яні прогонові споруди з ґратчастими формами. Хоча технології будівництва мостів вдосконалювалися, дерев'яні та кам'яні мости не втратили свого значення довгий час. Після затвердження технічних умов і норм проєктування, залізобетонні конструкції почали активно застосовувати разом зі сталевими й дерев'яними. Перші залізобетонні конструкції з'явилися на залізницях.

Мости були складовою частиною транспортної інфраструктури. Більшість із них була на утриманні земства і лише залізничні мости, а також ті, які мали стратегічне значення,

обслуговувалися Міністерством шляхів сполучення. Але про залізничні мости мова не йтиме, тому що залізнична колія в Бердянську з'явилася лише в 1899 р., хоча спроби реалізувати цей проєкт виникали раніше.

Джерельною базою для аналізу мостобудівної діяльності стали документи “Сборника постановлений Бердянського уездного Земського Собрания с 1866 г по 1908 г.” [9]. За допомогою постанов можливо простежити зміни, які відбувалися щодо ремонту та будівництва мостів, кошторисна документація, пріоритетність появи мосту в конкретному населеному пункті, розв'язання питання будівництва мостів на фронтірі губерній.

З початком діяльності земства було вирішено провести низку заходів щодо упорядкування транспортної системи, для цього було запрошено землеміра Веріго, який дослідив сухопутні шляхи сполучення повіту та створив карту, де було класифіковано дороги та позначенні наявні інфраструктурні дорожні об'єкти.

Наступним кроком, який стосувався саме мостобудування, було запровадження посади техніка з будівельної справи, саме на нього було покладено функції, щодо обстеження чинних та будівництва нових мостів. Цю посаду було запропоновано зайняти інженеру, штабс-капітану Фон-Дезену, заробітна плата пропонувалася 1000 руб. на рік. Але знайшлися на засіданні гласні, які вважали недоцільним мати на постійній основі техніка, а запрошувати його лише за необхідності. Більшість звернули увагу на те, що такий варіант є неприйнятним, тому що можна винайняти некваліфікованого спеціаліста і затрати земства будуть більші. Земство визначило заробітну платню техніка в 1500 руб. на рік [9, с. 645]. Цей крок є доцільним, тому що залучення фахівців сприяє більш кваліфікованому розв'язанню питань в транспортній системі, хоча більшість робіт виконували селяни шляхом натуральної повинності.

Пріоритетність ремонту та будівництва мостів визначало земство, основною причиною слугував економічний та стратегічний чинник. В 1868 р. було побудовано мости у селах Дмитрівка та Новопавлівка, а ось міст в колонії В'ячеславівка так і не з'явився, тому що він був збудований у селі Юр'івці через яке проходила дорога в колонію Штейнбах та скорочував відстань на п'ять верст. Саме таким прикладом є те, що в 1869 р. було прийняте рішення про будівництво мосту через річку Юшанли, вважаючи цей міст досить стратегічним в економічному плані, тому що саме в цьому напрямку проходила дорога по якій кожного року прямують підводи з Оріхова та Токмака до Бердянська. Кошторис будівництва мосту склав 2000 руб. та отримав схвалення. Досить часто поява чи ремонт мосту була пов'язана з торговельними операціями. Так, у 1870 р. було виділено 500 руб. для негайного облаштування переправ на поштової дорозі біля села Новопавлівка Дмитрівської волості, бо зазначений міст слугував єдиним транзитним сполученням з менонітськими колоніями, які активно торгували своєю продукцією. Інший аспект появи або негайного ремонту стало стратегічне розміщення інфраструктурного об'єкта. В 1875 р. було заслухано доповідь про необхідність будівництва мосту через річку Обіточна біля села Новопавлівка та села Лозанівка, оскільки тут проходив військоводорожній тракт [9, с. 651]. При обговореннях гласний Товбич наголосив, що не обов'язково будувати ті мости, що вказані у звіті ревізійних комісій, а ті що потрібно [9, с. 652].

Не завжди ініціатива появи мосту була виключно прерогативою земства, траплялися випадки коли сільські громади будували або їм пропонувалося здійснити будівництво чи виконання ремонтних робіт за власний кошт. Таке трапилося з Верхньотокмацьким сільським товариством, яке побудувало за власний кошт кам'яний міст на річці Токмак, який розміщувався на торговій дорозі. Обійшовся цей міст (не враховуючи натуральних робіт) у 945 руб. 17 копійок. Товариство просило повернути частину витрачених коштів для продовження будівництва у селі школи, земство повернуло частину коштів у розмірі 350 руб., передавши їх священику Онисифору Литвицькому для будівництва школи. В 1875 р. в схожій ситуації опинилося будівництво мосту через річку Лозоватку біля села В'ячеславівки, будівництво було дозволено, але земство не готове було виділити кошти. У селі Попівці в балці Манжелеєвій пропонувалося сільській громаді побудувати міст, земство виділило лише 150 руб., але громада зазначила, що може допомогти з доставленням будівельного матеріалу,

земство розуміло необхідність цього мосту, але суми в 150 руб. було недостатньо для будівництва мосту. У селі Руднервейд, на торговій дорозі з Бердянська в Оріхів знаходився дерев'яний міст в аварійному стані, але сільська громада хотіла, щоб міст був відремонтований коштом земства і зазначала, що потрібно 1500 руб. на ремонт, при огляді та піднятті документів, було з'ясовано, що міст не був взятий на баланс земства, було розпочато процес оформлення документації, але ремонт не розпочатий. Гальбштадтське волосне правління звітувало, що при заїжджому дворі Дрейнрозен біля колонії Кліфельд на річці Юшанли по дорозі через Астраханку і Толервайде на Оріхів великий земляний насип, а на ньому дерев'яний міст. Насип, то залишки колишньої солевізної дороги, яка йшла від села Астраханка через німецькі колонії до Верхнього Токмака, вона була частиною торгової дороги із Мелітополя до Оріхова, яка відносилась до 2-го класу доріг. Волосна управа просила виділити кошти на будівництво мосту [9, с. 654].

Перепоми, які не дозволяли здійснити будівництво чи ремонт мосту, були пов'язані з недобросовісним підрядником чи техніком. Існували випадки, коли гласні висловлювали їм недовіру. Гласний Аргилопуло звернув увагу, що при будівництві Новопавлівського мосту не було розроблено ніяких проектів та кошторисів, тому важко визначити скільки коштів було витрачено при будівництві. Новопавлівський міст виявився дорожчим, ніж передбачалось, саме чому так сталося технік Фрезен пояснював, що коли розпочалося будівництво він був у Петербурзі, а замість нього розпочали будівництво Малишевський та Волошин, міст був розрахований на 4 ферми і на цілий сажень ширший, для настилу використали не ті дошки (300 дощок). Другий ряд настилу Волошин не захотів робити (зайві дошки зникли), а сума за міст збільшилась до 19000 руб. У своє виправдання Волошин говорив, що Фрезен мав достатньо кількості часу для складання проекту та кошторису (6 місяців після знесення старого мосту) та 7 місяців будівництва нового. Він домовлявся з майстрами та оплати здійснював особисто. А стосовно дощок, то технік Єльський вважав недоцільним ще один ряд, це б зробило міст важчим, решта невикористаних дощок була використана при будівництві будинку для арештантів у Ногайську [9, с. 650].

З іншою проблемою зіткнулося в 1868 р. Бердянське земство. Воно турбувалось про охорону мостів, які були на утриманні земства. Проблема полягала в тому, що частими були випадки крадіжок залізних болтів та гайок, якими кріпилися деталі мостів. Як рішення, земці запропонували влаштувати поблизу мостів заїжджі двори, що розширювало транспортну інфраструктуру повіту та водночас давало можливість перекласти охоронні функції на господарів закладів. Серед земських діячів тривали дискусії щодо будівництва та утримання заїжджих дворів. Розв'язати цю проблему допоміг селянин Московцов, який звернувся до земства з пропозицією побудувати за власний кошт із дотриманням усіх умов двох заїжджих дворів у селі Дмитрівка і колонії Софіївка. Селянин зобов'язувався охороняти чотири земські мости (Софіївський, Дмитрівський, Юр'ївський і Новопавлівський) та здійснювати їх дрібний ремонт. Земство підтримало пропозицію Московцова і сплатило йому за кожен двір по 300 руб. одноразової грошової допомоги [9, с. 628].

Не лише людська діяльність руйнувала наявні інфраструктурні об'єкти, але й природні катаклізми часто заподіявали непоправну шкоду, а то й навіть руйнацію мостів. Так, у 1878 р. тимчасовий міст через річку Берда на поштовому тракті між містами Бердянськ та Маріуполь під час повені був знесений. Стихія майже знищила всю конструкцію Новоспасівського мосту. Така ж ситуація сталася 17 січня 1878 р. з тимчасовим мостом у містечку Великий Токмак. Великотокмацьке поштове відділення не мало можливості відправляти пошту на ділянці між населеними пунктами Гальбштадтом і Оріховим. Місцевою владою були вжиті заходи для відновлення сполучення [2, арк. 1].

Частими були випадки, коли мости залишались недобудованими або їх будівництво відтермінувалось. В 1868 р. міст у колонії Штейнбах також не був побудований, після проведення обстежувальних робіт було з'ясовано, що в цій місцевості часті паводки, тому краще використати кам'яні опори, але для будівництва цього мосту коштів не вистачить, тому було прийняте рішення побудувати міст в колонії Софіївка та почати заготівлю каменю для

його будівництва мосту. Так, у 1879 р. Бердянський поштмейстер повідомив, що будівництво Куцобердянського мосту не закінчено, і їздити ним неможливо. Земська управа вжила заходів і міст було добудовано, що дозволило відновити поштове сполучення та безпечний проїзд [3, арк. 4, 8].

У 1877 р. були побудовані інженером Єльським Карлом Осиповичем Новопавлівський і Пришибський мости, тимчасові мости у Софіївці, Дмитрівці. Дмитрівський міст був кам'яний з залізними фермами на суму 8042 руб. Дерев'яний міст на річці Обіточній між Лозоваткою та Новопавлівкою підрядник Белічев побудував на 100 рублів дешевше. Софіївський міст на річці Кільтичя інженер Єльський також побудував дешевше [9, с. 653].

Була розповсюджена практика, коли міст розміщувався на території різних повітів або на фронтірі губерній, тоді при будівництві пограничних інфраструктурних об'єктів, обговорювалася частка внесення коштів. Гальбштадтський міст, який є фронтірним мостом Бердянського та Мелітопольського повітів був побудований у 1870 р., на нього було витрачено 4500 руб., але вже у 1871 р. Бердянське земство підняло питання стосовно невідповідного облаштування Мелітопольським земством Гальбштадтського мосту через річку Молочну, який знаходився на транзитній дорозі з Мелітополя до Бердянська. Мелітопольська управа погодилася виправити всі недоліки за власний кошт. У 1878 р. цей міст знов став об'єктом уваги представників Мелітопольського та Бердянського земств, міст на річці Молочній між селами Пришибом та Гальбштадтом знаходився на балансі двох земств, потребував ремонту, сума ремонту була визначена в розмірі 651 руб. 55 копійок, Бердянське земство сплатило половину суми для ремонту цього мосту [9, с. 659]. В 1875 р. земство виділило 1250 руб. на міст через річку Берду, міст потрібно було побудувати на фронтірі губерній між селом Попівкою Бердянського повіту Таврійської губернії та селом Олексіївкою Олександрівського повіту Катеринославської губернії, вирішено було скласти кошторис. Найчастіше такі питання вирішувалися спільними домовленостями [9, с. 651].

Траплялися випадки коли керівництво губернії прагнуло залучити кошти повітів для покращення транспортної інфраструктури інших територій. У 1877 р. було обстежено ґрунтові поштові дороги губернії і виявлено, що у Феодосійському повіті – 220 верст, Дніпровському – 210 верст, Бердянському 205 верст., Мелітопольському – 170 верст., Євпаторійському – 120 верст., Перекопському – 100 верст., Сімферопольському – 60 верст, Ялтинському – майже немає ґрунтових доріг. [9, с. 652]. В Дніпровському, Бердянському повітах на кожні 100 руб. земського збору припадає по 1 версті ґрунтової дороги, у Феодосійському – 1,5 верст. Оскільки Феодосійський повіт один із повітів губернії, в якому багато гірських доріг і часто потоки з гір руйнують дороги, запропоновано кошти з дорожніх зборів інших повітів перенаправити для Феодосійського повіту. У 1877 р. в Бердянському повіті дорожніх натуральних повинностей значилось на 22 ½ верст та ремонт торгових доріг 967 верст. Бердянське повітове земство заявило, що збір грошей досить обтяжлива справа, тому не погоджується з таким рішенням [9, с. 653].

Проаналізувавши постанови Бердянського повітового земства з'ясували, що для повіту було притаманно існування кам'яних та дерев'яних мостів, з металевими елементами, також існували тимчасові та постійні мости. Позитивними моментами є те, що Бердянське повітове земство першочергово здійснило облік наявного дорожнього господарства та запросило фахівців. Звичайно існувала значна кількість перепон для будівництва чи ремонту мостів: недостатнє чи зменшене фінансування, недобросовісність підрядника, крадіжки, стихійні лиха. Перевага в появі інфраструктурного об'єкта надавалася відповідно його значення, але сільські громади також могли своїм коштом облаштувати міст. Відсутність достатньої кількості наративу, не дає можливості оцінити вагу появи мосту в населеному пункті. Період контрреформ похитнув становище дорожнього господарства повіту, зменшилося фінансування та відповідно кількість мостів. Тож діяльність Бердянського земства у справі будівництва мостів оцінюємо досить позитивно, враховуючи існуючі реалії.

Джерела та література:

1. Артоболевский И. И., Благоднаров А. А. Очерки истории техники в России (1861–1917). М. : Наука, 1975. 658 с.

2. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). Ф. 26 : Канцелярія Таврійського губернатора, м. Сімферополь Таврійської губернії. Спр. 26792 : Об исправлении почтовых дорог и мостов, 10.01 – 23.08.1879. 17 арк.
3. ДААРК. Ф. 26 : Канцелярія Таврійського губернатора, м. Сімферополь Таврійської губернії. Спр. 27191 : Об исправлении почтовых дорог в Таврической губернии, 09.08–31.12.1879. 10 арк.
4. Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 596 с.
5. Николаи Л. Ф. Краткие исторические данные о развитии мостового дела в России. СПб. : Изд-во ин-та пут. сообщ., 1898. 119 с.
6. Памятная книга Таврической губернии / под ред. К. А. Вернера. Симферополь : тип. Таврич. губерн. ком., 1867. 657 с.
7. Памятная книга Таврической губернии. Вып. 1 / под ред. К. В. Ханацкого. Симферополь : тип. газ. «Крым», 1889. 695 с.
8. «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876–1893 pp.) / упоряд.: І. Лиман, В. Константінова. Бердянськ ; Невинномиськ : РА «Тандем – У», 2007. 378 с.
9. Сборник постановлений Бердянского уездного Земского Собрания с 1866 г по 1908 г. Симферополь, 1908. Т. 1. 932 с.
10. Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского. СПб. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1897. Т. 39 : Московский университет – Наказание исправительные. 480 с.

References:

1. Artobolevskiy, Y.Y. & Blahonravov, A.A. (1975) *Ocherky ystoriyy tekhniky v Rossyy (1861–1917)*. Moscow: Nauka. [in Russian].
2. Derzhavnyi arkhiv Avtonomnoi Respubliki Krym dali (DAARK). Fund 26 (Kantseliariia Tavriiskoho hubernatora, m. Simferopol Tavriiskoi hubernii), dossier 26792 (Ob yspravlenyyu pochtovykh doroh y mostov, 10.01–23.08.1879), 17 ark. [in Russian].
3. DAARK. Fund 26 (Kantseliariia Tavriiskoho hubernatora, m. Simferopol Tavriiskoi hubernii), dossier 27191 (Ob yspravlenyyu pochtovykh doroh v Tavrycheskoi hubernyy, 09.08–31.12.1879), 10 ark. [in Russian].
4. Konstantinova, V.M. (2010) *Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 roky)*. Zaporizhzhia: AA Tandem. [in Ukrainian].
5. Nykolay, L.F. (1898) *Kratkye ystorycheskye dannye o razvytyy mostovoho dela v Rossyy*. Sankt-Peterburh: Yzd-vo yn-ta put. soobshchenyi. [in Russian].
6. Venera, K.A., ed. *Pamiatnaia knyha Tavrycheskoi hubernyy* (1867). Symferopol: typohrafiya Tavrycheskoho hubernskoho komyteta. [in Russian].
7. Khanatskoho, K.V., ed. (1889) *Pamiatnaia knyha Tavrycheskoi hubernyy*. Symferopol: typohrafiya hazety «Крым», issue 1. [in Russian].
8. Lyman, I. & K. Viktoriia (2007) «*Povitova stolytsia*». *Litopys istorii Berdianska ochyma korespondentiv «Odeskoho Visnyka» (1876–1893 rr.)*. Berdiansk; Nevynnomysk: RA «Tandem – U». [in Ukrainian].
9. *Sbornyk postanovlenyi Berdianskoho uezdnoho Zemskoho Sobranyia s 1866 h po 1908 h Symferopol* (1908), vol. 1. [in Russian].
10. Andreevskiy, Y.E., ed. (1897) In: *Entsyklopedycheskyi slovar*. Sankt-Peterburg: F. A. Brokhauz, Y. A. Efron, vol. 39. [in Russian]

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245738>

УДК 94(477) «Чайковський»

THE FINAL SECRET OF MYKHAYLO CZAJKOWSKI: cause of death of a prominent Ukrainian politician

Volodymyr Poltorak

Ph.D (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National
University 2, Dvoryanska Str.,
Odesa, 65082, Ukraine

ORCID: https://orcid.org/0000_0003_0406_6907

E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Citation: Poltorak, V. (2021) The final secret of Mykhaylo Czajkowski: cause of death of a prominent Ukrainian politician. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 51–56.

Submitted: 14.11.2021

Annotation

The political and literary activity of Mykhailo Czajkowski (Sadyk Pasha) was full of riddles and taunts. The last updates and publications of documents shed light on most of them. The circumstances of the death of a prominent Ukrainian politician still unclear, as there are too many myths and rumors about what actually happened on the night of January 5 (January 17 in the new style) in the Czajkowski estate in Chernigov gubernia. Based on the new data found, in particular – on the metric records of the deaths of Adam Morozovych and Mykhailo Czajkowski, this article rejects outright nonsense and falsifications, which immediately after the death of General reached the press, and from there – to public opinion. The question of the probability of the version of the suicide of a retired Turkish General and a man who first created the concept of the Ukrainian state in the nineteenth century, author is answered negatively.

Key words: Mehmed Sadyk Pasha (Mykhaylo Czajkowski), suicide, murder, falsification of evidences.

ОСТАННЯ ТАЄМНИЦЯ МИХАЙЛА ЧАЙКОВСЬКОГО: причина смерті видатного українського політичного діяча

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук,
доцент

Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, м. Одеса,
65082, Україна

ORCID: https://orcid.org/0000_0003_0406_6907

E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Цитування: Полторак В. Остання таємниця Михайла Чайковського: причина смерті видатного українського політичного діяча. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В.А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 51–56.

Отримано: 14.11.2021 р.

Анотація

Активна політична та літературна діяльність Михайла Чайковського (Садик-паші) залишила після себе багато загадок і таємниць. Останні дослідження та публікації документів проливають світло на більшість із них. Нез'ясованим залишається ще питання обставин смерті видатного українського політичного діяча, адже аж надто багато міфів та чуток виявляється навколо того, що насправді сталося в ніч на 5 січня (17 січня за новим стилем) 1886 року в маєтку Чайковських. На основі віднайдених нових даних, зокрема – на метричних записах про смерть Адама Морозовича та Михайла Чайковського в цій статті відкинуті відверті нісенітниці та фальсифікати, які одразу після смерті Михайла Чайковського потрапили до преси, а звіти – до громадської думки. На питання про вірогідність версії про самогубство відставного турецького генерала та людини, яка вперше створила концепцію Української держави у XIX ст., дається негативна відповідь.

Ключові слова: Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський), самогубство, вбивство, фальсифікація свідчень та доказів.

Активна політична та літературна діяльність Михайла Чайковського (Садик-паші) залишила після себе багато загадок і таємниць. Останні дослідження та публікації документів проливають світло на більшість із них. Нез'ясованим залишається ще питання обставин смерті видатного українського політичного діяча, адже аж надто багато міфів та чуток виявляється навколо того, що насправді сталося в ніч на 5 січня (17 січня за новим стилем) 1886 р. в маєтку Чайковських. На основі віднайдених нових даних, зокрема – на метричних записах про смерть Адама Морозовича та Михайла Чайковського в цій статті ми спробуємо відкинути відверті нісенітниця та фальсифікати, які одразу після смерті Михайла Чайковського потрапили до преси, а звідти – до громадської думки. Якщо коротко, то головне питання – наскільки вірогідною є версія про самогубство відставного турецького генерала та людини, яка вперше створила концепцію Української держави у ХІХ ст.?

В листі своєму товаришеві по зброї Томашу Вербицькому (Мурад-бею) у 1878 р. відставний турецький генерал Мехмед Садик-паша написав: *“Дивна історія випадків – на цій землі між Остром і Десною, – Розумовський з пастуха індиків став гетьманом України, а Чайковський з командувача козаками перелицювався на пастуха індиків. Пасу індиків, поки не піду в небіжчики”* [1, с. 532].

Останні десятиліття Чайковського були завершенням його життєвої “Одісеї” – він повернувся до своєї омріяної козацької України. Карколомний як для його сучасників оберт долі – польський повстанець, турецький генерал скористався запрошенням російського імператора і повернув до України.

Але що то був за час? Покровителька козацтва в Туреччині, Франція розгромлена Другим Рейхом і шукає союзників проти Німеччини. Австрія стала Австро-Угорщиною. Османська імперія під загрозою слов'янського повстанського руху (четників) та через радикалізацію думок ісламської політичної еліти відступила від ліберальної моделі модернізації. Польський визвольний рух став на шлях еволюційний. Імперія Російська переживала небачені реформи – селяни звільнені, призовна армія, рівність усіх перед судом, автономія університетів, обмеження цензури, земства... У вільнодумців першої половини ХІХ ст. голова йшла обертом від можливостей. А у відставного турецького генерала пробудилась туга за батьківщиною. До того ж посольство Російської імперії в Константинополі доклало максимум зусиль для організації повернення Садик-паші, зацікавлене в його медійній популярності для зміни образу імперської влади серед поляків. Здається, що французькі знайомі Чайковського також усіляко були зацікавлені в цьому, очікуючи на можливий союз з Російською імперією. Тож нічого дивного і непередбаченого в рішенні відставного козацького генерала не було.

Перші роки жив в Києві. На пенсію від султана, гонорари від друку книжок та подарунки від Олександра II. Спробував стати агентом впливу на польську громаду – але був холодно проігнорований. Заходився писати спогади – пережив наново усе своє життя. Активно листувався з ветеранами османського козацтва. Придбав маєток в Чернігівській губернії і перебрався туди. За повідомленнями, його володіння склали трохи більша ста десятин, і звичайно вони не могли дати достатнього для його родини прибутку. Тому до останнього подиху він продовжував робити те, що йому вдавалось краще за все в житті – створювати нові ідеї та тексти.

Ще в Стамбулі він втретє (за деякими даними – вчетверте) одружився на Ірені з роду Теосколо (в деяких працях її помилково називають Терезою). За свідченнями, грецька красуня спочатку була викрадена у першого чоловіка молодшим сином Михайла – Владиславом (Музафером). Потім той покинув її, і молода особа звернулася до Садик-паші за допомогою. грецький паша оселив невістку при собі, а потім одружився на ній, рятуючи честь сім'ї. У Стамбулі генерала вже майже нічого не тримало – з армії пішов у відставку, старший син Адам вступив до російського війська – і вже після смерті батька дослужився до чину генерал-майора. Одне з останніх повідомлень про старшого сина – звіт Сімферопольського ВЧК про конфіскацію в 1919 р. у генерал-майора у відставці Чайковського фамільної шаблі, яка належала гетьману І. Брюховецькому [7, с. 59-69] та відзначення в переліку померлих в

лазареті у Сімферополі у 1920 р.: “3 марта отставной генерал-майор Адам Михайлович Чайковский, 80 лет от роду, от общего старческого склероза” [6, арк. 21].

8 вересня 1873 р. вже в Києві Михайло Чайковський знову став батьком – Ірена подарувала йому доньку Олександрю (іноді її в джерелах називають Ольгою). Дата народження виключає батьківство Владислава (Музафер-паши) і залишає поза сумнівом батьківство Мехмеда Садик-паші. Молодший син Владислав, залишившись при дворі султана, зробив непогану кар’єру – вершиною її стало управління Ліваном у 1900-1907 рр. [8, с. 103-112]. Дві доньки лишилися спочатку на Балканах, згодом Кароліна перебралась до Трієсту, де й померла у 1901 р. Третя, найменша донька Олександра отримувала освіту в Патріотичному жіночому інституті в Києві, а після смерті батька – у Санкт-Петербурзі (закінчила Смольний у 1891 р.).

Тим часом генеральська старість у пасторальних сіверських пейзажах наближала Чайковського до неминучого завершення його життя...

Навесні 2011 р. з Оленою Бачинською та Олександром Кухаруком ми помандрували до Бірок – села, в якому зберігся до того часу маєток Садик-паші – Чайковського. Дорога з Чернігова до Козельця, а далі битим шляхом до Остра. В Бірках край села – дерев’яна будівля. Колишня школа і панський будинок. Двері відчинені для візитерів. Занедбані зали, розбиті вікна, розкидані старі підручники, розібрані груби... Тут в ніч з 4 на 5 січня 1886 р. Чайковський був смертельно поранений в груди. Куля потрапила в брюшину, серце залишилось неушкодженим...

Польський історик Францішек Равіта-Гавронський докладно змалював останні години Садик-паші в цьому самому будинку, проте подальші недоречності його версії настільки очевидні, що її скоріше слід розглядати як творчу адаптацію подій. Отже, на думку Францішека, на Різдво до батьків прибула з Петербургу донька, що за документами вже неможливо, бо за статутом шляхетних інститутів дівчата не залишали стін навчального закладу взимку, та й вчилася тоді Олександра в Києві, а не в Петербурзі. На ранок, за словами Равіти-Гавронського, мати повинна була везти доньку до залізничної станції на потяг. Михайло вимагав, аби Ірена взяла з собою слугу, дружина відмовлялась. Молодша на сорок років від чоловіка, вона мала коханця (якогось поляка Янковського) – і підстаркуватий Чайковський неодноразово сварився з нею через це. Начебто шантажуючи дружину самогубством, Михайло пішов до своєї спальні. Усю ніч щось писав, а над ранок з п’ятизарядним револьвером рішуче увійшов до спальні дружини, де також ніби ночувала й донька, сів на край ліжка й вистрелив собі у груди. До кімнати на звук пострілу увійшов російський офіцер, що ночував в одній із кімнат, і переніс вмираючого Садик-пашу до його кімнати. Поки покликали лікаря, Михайло стік кров’ю. Останні слова, що начебто промовив, були “Життя набридло” [3, с. 98]. Картина, змальована Равітою-Гавронським дуже докладна, проте суперечлива, і скоріш за все вигадана талановитим істориком.

Інший варіант смерті змальований лікарем Клодницьким, дійсно присутнім при смерті Михайла. Останні роки Чайковського лікар мав тісні контакти з ним і був свідком слідів побиття старого генерала молодою і запальною дружиною, яка до того ж “скакнула в гречку” з прикажчиком Янковським. Його (прикажчика) погрози теж тримали Чайковського у стані очікування вбивства, про що він повідомляв Клодницькому [2]. Версія з підготованим чи випадковим вбивством Михайла підтверджують й інші невідповідності у версії, які переповідав Равіта-Гавронський зі слів скоріш за все Ірени, зацікавленої у смерті свого чоловіка. По перше – як могло статись, що військовий, який нібито готував самогубство, не зміг застрелитись і поцілившись собі у правий бік. По друге, Чайковський за всіма повідомленнями щось писав перед смертю – проте папери не були віднайдені. Якщо він готувався до самогубства – то в листах мав би це підтвердити, але папери зникли. По третє, донька Олександра не могла бути на канікули в Бірках, бо на той момент навчалась в Інституті, розпорядок якого не передбачав таких канікул. Отже, алібі Ірени Теосколо-Чайковської не витримує навіть поверхової перевірки.

Підхоплена польською та російською пресою версія про самогубство швидко оволоділа суспільною свідомістю, для якої екстравагантний відставний генерал з його постійною

особливою позицією і на той світ мав відійти не як усі. Навіть з'явилась чутка, що це сам Михайло Чайковський повідомив заздалегідь "Варшавський вісник" про своє самогубство [10, с. 188], що начебто підтверджувало його готовність накласти на себе руки.

Питання загибелі генерала Чайковського мала розглядати комісія зі станового пристава та лікаря (того самого Клодницького, який залишив спогади про події 1886 р.). От що нам оповідає метричний запис про загибель Михайла: *"Счет умерших: мужеска полу 1. Месяц и день: смерти Генваря 5. Месяц и день: погребения Генваря 9. Звание, имя, отчество и фамилия умершего: Отставной генерал Михаил Станиславович Чайковский. (Подписи:) Священник Василий Светов Псаломщик Иван Воронькевич. Лета умершего: 82. От чего умер: от выстрела из револьвера. Кто исповедовал и приобщал: Священник села Бирок Иоанн Котляров. Кто совершал погребение и где погребены: По отношению Г. Пристава 2-го стана Остерского уезда от 8 января 1886 за №175м Священник Василий Светов с псаломщиком Иваном Воронькевичем провел до могилы с пением Святой Божже"* [4, арк. 276]. Як бачимо в офіційному записі про смерть не йдеться (!) про самогубство. Більш того, відзначено, що Чайковський був православним (сповідався та причащався у священника села Бірок) і був відспіваний. Впадає у вічі затримка поховання – воно відбулось на 5-й день після загибелі.

Отже, пан-отець із сусіднього до Пархимова села Котово Василь Светов з псаломщиком Іваном Воронькевичем віддали небіжчика землі [5, арк. 276]. Іван-Кристо Стойчев з невідомого джерела, близького до родини Михайла Чайковського, додав ще подробиці поховання: *"Послідовник Мухаммеда, який навернувся у православ'я, вісімдесятирічний самогубець поклав на груди перед смертю ікону Святої Богородиці Ченстоховської (католицької святині), з якою ніколи не розставався"* [10, с. 188]. Равіта-Гавронський, посилаючись на своїх інформаторів, але до певної міри фантазуючи, зазначає: *"Солдати (арханелогородського полку) зайнялись його похованням: зробили труну і поклали в неї тіло; поховання затрималось через очікування дозволу від властей. Виникло питання: де його ховати і як, адже був самогубець і мусульманин. Перед смертю не сповідався і жодного бажання про поховання не оголосив (!). Доля не лише трагічно позбавила його життя, але й по смерті знак трагізму на ньому поставила. Тіло його перенесено було до шпихліру (амбару), а оскільки труна в двері не проходила, то довелось тіло з неї вийняти, труну боком внесли, а потім знову тіло в труну покласти. Все це виконали солдати. Але й на цьому трагізм його долі не закінчився. Вмираючи, бажав собі бути похованим поруч Морозовича. Треба його було перевези до Пархимова. Отож очікували на дозвіл. Надійшло врешті рішення поховати його по обряду християнському. Оскільки то була зима, покладено труну на прості селянські сани, гринджоли, запрягли пару коней і відвезли до Пархимова. І тут тільки солдати арханелогородці віддали йому посмертну шану. Перед Пархимовом жалобну ходу зустрів місцевий священник з хоругвами, і не на цвинтарі, а на звичайному городі, поруч могили Морозовича, окропивши його святою водою, поховали"* [3, с. 96]. Цю версію польського історика, окрім суперечливості питання про останню волю небіжчика, розвінчує ще один метричний запис.

За рік до смерті Чайковського помер його ад'ютант Адам Морозович. Ось про що йдеться в записі про його поховання в Пархимові: *"Смерть: Генваря 12; Погребение: Генваря 14. Дворянин проживавший в селе Пархимове Адам Карлович Морозович. 57 лет. От удара. Римско-Католического исповедания. По отношению пристава 2 стана Остерского уезда от 13 января за №97 провозжен с пением Святой Божже священник Василий Светов, с испр. псаломщиком Иваном Воронькевичем на кладбище"* [5, арк. 324 зв. - 325]. Що впадає у вічі? Не такий вже й підстаркуватий вік Адама (його усі історики змальовують чи не ровісником Михайла). І головне – розвінчуються міфи про місце поховання Морозовича – чітко відзначено, що він похований на цвинтарі, а не «на городі», як про це зазначає Францішек Равіта-Гавронський.

Подальші пошуки в архівах Київської та Чернігівської областей на жаль не дали можливості з'ясувати подробиці розгляду смерті Чайковського становим приставом (матеріалів пристава 2-го стану Остерського повіту за 1886 р. не збереглись). Тому достеменно

з'ясувати останню таємницю Михайла Чайковського наразі неможливо. Можемо наче детективи розглядати різні версії, звертати увагу на зацікавленість у смерті його дружини та її коханця, шукати алібі, в творах небіжчика не віднаходити суїцидальних мотивів. Проте усі ці інтелектуальні пошуки не можуть отримати остаточного вирішення без нових документів. Достеменно зрозуміло, що повної впевненості у самогубстві Михайла наразі немає.

Український історик Натан Рибак промовисто характеризує поховання нашого героя: "Хоч похорони Чайковського були величаві, за його домовиною не йшов ні один поляк" [9, с. 86-97]. Так закінчилось бурхливе життя Михайла Чайковського. Вже в наш час на могилі було встановлено монумент, а на батьківщині у селі Гальчині планують створити музей в родовому маєтку Чайковських. Під пером істориків та письменників він знов оживає, знов любить, знов будує козацьку Україну і на чолі своїх козаків вступає до Києва...

Шляхетний інститут в Києві, де навчалась донька Михайла Чайковського Ольга (Олександра)

Маєток Чайковський в Бірках, де Михайло помер 5 січня 1886 р. (фото 2011 р.)

Михайло Чайковський в середині 1870-х рр.

Коридор маєтку Чайковських в Бірках (фото 2011 р.)

Джерела та література:

1. Chudzikowska Jadwiga *Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim*. Warszawa, 1971.
2. *Gazeta Lwowska*. № 179. 8 серпня 1911 р.
3. Rawita-Gawronski Fr. *Michał Czajkowski (Sadyk-pasza). Jego życie, działalność wojskowa i literacka. Zarys biograficzny*. Petersburg, 1901.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 10. О.з. 2501. Арк. 276.
5. ДАЧО. Ф. 679. оп. 10. О.зб. 2492. Арк. 324 зв. – 325.
6. Книга записи смертей находящихся на излечении в военном госпитале г.Симферополь (1919-1920), арк. 21. URL: <https://forum.vgd.ru/4248/110337/> (дата звернення: 01. 11. 2021).
7. Полторак В. М. Адам Чайковський у чотирикутнику Париж – Стамбул – Петербург – Варшава. *Чорноморська минувшина*. Вип. 8. 2013. С. 59-69.
8. Полторак В. М. Владислав Чайковський (Музаффер-паша) – від козака до губернатора Лівану. *Східний світ*. 2019. №4(105).
9. Рыбак М. Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша. *Альманах українського національного союзу*. Нью-Йорк, 1971. С. 86 – 97.
10. Стойчев И. К. Козак-алаят на Чайковски. София, 1943.

Referenses:

1. Chudzikowska Jadwiga *Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim*. PIW, 1971. [in Polish].
2. *Gazeta Lwowska*. № 179. 8 серпня 1911 р. [in Polish]
3. Rawita-Gawronski, Fr. (1901) *Michał Czajkowski (Sadyk-pasza). Jego życie, działalność wojskowa i literacka. Zarys biograficzny*. Petersburg. [in Polish]
4. Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti (dali – DACHO). F. 679. Op. 10. O.Z. 2501. Ark.276. [in Russian].
5. DACHO. F. 679. op. 10. O.Zb. 2492. Ark. 324 zv. – 325. [in Russian].
6. Книга записи смертей nakhodyashchikhsya na izlechenii v voennom gospitalе g.Simferopol (1919-1920), ark. 21. Available at: < <https://forum.vgd.ru/4248/110337/>> [Accessed 01 November 2021]. [in Russian].
7. Poltorak, V. M. (2013) *Adam Chaykovs'kyu u chotyrykutnyku Paryzh – Stambul – Peterburh – Varshava. Chornomors'ka mynuvtshyna, vol. 8*, pp. 59-69. [in Ukrainian].
8. Poltorak, V. M. (2019) *Vladyslav Chaykovs'kyu (Muzaffer-pasha) – vid kozaka do hubernatora Livanu. Skhidnyy svit, №4 (105)*, pp. 103-112. [in Ukrainian].
9. Rybak, M. (1971) *Mykhaylo Chaykovs'kyu – Mehmet Sadyk Pasha. Al'manakh ukrayins'koyi natsional'noyi spilky*. N'yu-York, pp. 86-97. [in Ukrainian].
10. Stoychev, I. K. (1943) *Kozak-alayat na Chaykovs'komu*. Sofiya. [in Bulgarian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245739>

УДК 050(477):28]“1882/1906”

RECEPTIONS OF THE MUSLIM WORLD ON THE PAGES OF “KIEVSKAYA STARINA”

Yevhen Filianin

Postgraduate student at the
Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National
University

Gagarin Avenue, 72, Dnipro,
Dnipropetrovsk Oblast, 49000,
Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5934-5263>

E-mail: yevhenfilianin@gmail.com

Citation: Filianin, Ye. (2021)
Receptions of the Muslim world on the
pages of “Kievskaya starina”.
Chornomors'ka mynuvshyna, vol. 16,
pp. 57–64.

Submitted: 16.11.2021

ideas about close interconnection of the Ukrainian and Tatar history in Ukrainian public sphere of the late XIX century is established. Good evaluation of such ideas in the mentioned discourse is depicted. The article makes a statement that there is a significant potential for further study of the receptions of Islam in the Ukrainian public sphere of the late XIX – early XX century.

Key words: reception studies, public sphere, Islam, “Kievskaya starina”, Crimean Tatars, Turks, Turkish folklore.

Annotation

The purpose of this article is to study the receptions of Islam and Muslim cultures in the Ukrainian public sphere of the late XIX – early XX centuries, using “Kievskaya starina” journal as an example. The content of the journal, specifically its thematic focus is analyzed. The materials related to the study of Islamic cultures are highlighted and analysis of their texts is conducted. The article by M. Drahomanov “Turkish anecdotes in Ukrainian folk literature” is studied. Author's attitude to the problem of studying oriental cultures by historiography of the late XIX century is covered. M. Drahomanov's dissatisfaction with insufficient degree of studies on Muslim people by late XIX century scholars and his desire to make these studies relevant to academic community is established. The study pointed at author's awareness of significant intercultural ties between ethnic groups of Ukrainians, Turks and Tatars. The facts depicting M. Drahomanov's emphasis on the importance of intercultural factor in the formation of folk art and the relations between his thoughts and conventional views of the late XIX – early XX century are presented. The analysis of the review of “The Notes of the Crimean Mountain Club” article on the relations between Zaporozhia and Crimea by L. Lvov is carried out. The presence of the

ideas about close interconnection of the Ukrainian and Tatar history in Ukrainian public sphere of the late XIX century is established. Good evaluation of such ideas in the mentioned discourse is depicted. The article makes a statement that there is a significant potential for further study of the receptions of Islam in the Ukrainian public sphere of the late XIX – early XX century.

Key words: reception studies, public sphere, Islam, “Kievskaya starina”, Crimean Tatars, Turks, Turkish folklore.

РЕЦЕПЦІЇ МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТУ НА СТОРІНКАХ “КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ”

Євген Філянін

Аспірант кафедри історії України,
історичний факультет

Дніпровський національний
університет імені Олеса Гончара
Проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
49000, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5934-5263>

E-mail: yevhenfilianin@gmail.com

Анотація

Стаття присвячена вивченню реценцій ісламу та мусульманських культур в українській публічній сфері кінця XIX – початку XX ст. на прикладі періодичного видання “Киевская старина”. Проведений аналіз тематичної направленості матеріалів, представлених у часописі, на предмет безпосереднього вивчення мусульманської культури. Виділено роботи, що пов'язані із дослідженням даної проблеми, проаналізовано їхній зміст. Як найбільш показова

Цитування: Філянін Є. Рецепції мусульманського світу на сторінках “Киевской старины”. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В.А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 57–64.*

Отримано: 16.11.2021 р.

проаналізована стаття М. Драгоманова “Турецкие анекдоты в украинской народной словесности”, яка демонструє ставлення автора до проблеми вивчення східних культур історіографією кінця XIX ст. Встановлено невдоволення дослідника низьким ступенем вивчення культур ісламської традиції його сучасниками та браком прагнення до актуалізації теми серед наукової спільноти. При дослідженні компаративної сторони статті з'ясовано наявність у автора думки про існування значних міжкультурних зв'язків між етнічними групами українців, турків та татар. Надано факти, що зображують позицію М. Драгоманова щодо значення етнічного та культурного факторів на формування народної творчості та відношення між його думкою та

поглядами тогочасної науки. Проведений аналіз рецензії на роботу Л. Львова про відносини між Запорожжям та Кримом, що містилась у “Записках Крымского Горного Клуба”. Встановлено присутність в українській публічній сфері кінця XIX ст. ідей про тісний зв'язок українського та татарського минулого та зображено наявність високих оцінок подібних ідей. Висунуто твердження про існування значного потенціалу щодо подальшого вивчення рецепцій ісламу в українській публічній сфері кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *рецепції, українська публічна сфера, іслам, “Киевская старина”, кримські татари, турки, турецька народна творчість.*

Протягом століть українці перебували у помітній близькості із європейськими та східними культурами. Інтенсивна взаємодія Заходу та Сходу простежується у багатьох сферах культурного та повсякденного життя. Особливо це характерно території Південної України, що історично постає як мультикультурний регіон із великою етнічною та релігійною різноманітністю місцевого населення. Вивчаючи його, важко оминати увагою контакти українського етносу із мусульманським населенням, що в своїй більшості надане кримськотатарським та турецьким народами.

Суспільно-політичне середовище та культурні процеси, що спостерігаються в світі, часто слугують контекстом для виникнення наукових досліджень. Вони породжують суспільну актуальність, яка, у свою чергу, впливає на формування наукових інтересів. Сучасний світ є великою мірою глобалізованим. Ми можемо спостерігати становлення міцних зав'язків між різними регіонами світу в політичному, економічному та культурному аспектах. Це сприяє посиленню інтеракцій між представниками різних культур, часом помітно відмінних між собою. Для забезпечення ефективності спільної роботи та добробуту у співіснуванні постає необхідність у вибудовуванні механізмів толерантності, що, у свою чергу, починається із усвідомлення іншої культури. Панування ліберальних цінностей в Західному світі тільки посилюють цю тенденцію. Як наслідок, ми спостерігаємо підвищену увагу до проблем мультикультурності серед науковців на глобальному рівні. У свою чергу, через вплив західних тенденцій та існування власного суспільно-політичного фону схожа ситуація прослідковується і в українській історичній науці. Як результат, інтерес сучасної історіографії до дослідження мусульманської складової історії України зумовлюється не тільки науковою, але ще й суспільною актуальністю.

Сьогодні проблема історичної взаємодії України зі східними культурами користується науковою зацікавленістю ряду дослідників, серед яких можемо виділити М. Якубовича [18], О. Яроша [19]. Проте вивчення сюжетів, пов'язаних із мусульманськими культурами, не зародилося в межах останніх десятиліть. На різних етапах розвитку української історіографії ми можемо спостерігати наданій увазі до даної проблематики. Залежно від історичних обставин кількісні та якісні характеристики цієї уваги природним чином варіюються.

Кінець XIX – початок XX ст. – період, що помітним чином відрізняється від сучасного нам у політичній ситуації, соціально релевантних проблемах, культурних поглядах тощо. Очевидним є, що в цей час наукова думка перебувала в помітно іншому стані – відрізнялася пануюча методологія та ставилися інші задачі. Ці два фактори мають впливати на формування суспільної та наукової актуальності проблематики досліджень відмінних від сучасних. Таким чином, у публічному просторі ми очікуємо аутентичного відображення тогочасної свідомості, в тому числі і щодо питання сприйняття східних культур.

Одним з найбільш знакових у відображенні української наукової та публічної думки можна вважати журнал “Киевская старина: (1882-1906)”. Журнал об’єднав на своїх сторінках українську інтелігенцію, містив у собі дослідження з української історії, археології, фольклористики, літературознавства. Ще за часів свого видання привернув до себе увагу наукової спільноти як на території України, так і серед українських дослідників в еміграції. М. Грушевський включив розділ “Киевской старины” “Историография 1880-1890 гг. Лазаревский и кружок “Киевской старины” до фундаментальної роботи “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, що закріпило за часописом його вагоме наукове та загальнокультурне значення. Журнал сприяв розвитку історичної науки, розширив її джерельну базу. Однак, крім цього він ще й вмістив у собі відображення основних ідей та поглядів культурно-просвітницького руху української інтелігенції та її прагнення до національного відродження [13, с. 275-278]. Останнє робить часопис цінним джерелом для вивчення рецепцій українських інтелектуалів.

Слід відзначити, що за весь час існування часопису, тематика опублікованих тут досліджень залишалась, здебільшого, в рамках україноцентризму. У переважній більшості увага приділялася питанням, пов’язаних із історією українського етносу. Тому виняткові сюжети, що відображають історію та культуру інших народів, заслуговують на особливу увагу. Аналіз змісту журналу за весь період його існування, дозволяє стверджувати, що на його сторінках знайшлося місце сюжетам, які безпосередньо торкалися проблематики ісламу чи мусульманського населення в історії України. До таких можемо віднести: “Задунайська Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам)” Ф. Кондратовича [3], “Распоряжение генерал-губернатора Глебова по случаю проезда турецкого посланника через г. Киев (1764 г.)” (А. А.) [15]; “Лист” печерского архимандрита Иннокентия Гизеля на сбор милостыни для выкупа у татар ленника” (Повід. А. Л.) [8]; “Письма протоиерея Арсения Лебединцева, б. благочинного церковью южного берега Крыма, к преосвященному Иннокентию, архиепископа Херсонскому и Таврическому, с донесениями о ходе военных действий и состоянии церковью и духовенства во время 11-ти месячной осады Севастополя” [14]; “Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка” К. Мельника [11]; “Странствования чумака, бурсака и раба” (Повід. Н. М.) [17]; “Где жили Переяславские торки?” А. Стороженка [16]. Промовисті назви засвідчують, що передусім друкувалися матеріали, які стосувалися історії українців та їхніх різнопланових зв’язків із мусульманським світом. Показовими є листи А. Лебединцева, який переймався станом православних церков у Криму. Поява листа із такою географією уваги на сторінках україноцентричного видання заслуговує на окрему увагу та роздуми. Їх підсилюють художні твори на сторінках часопису: “Останній Гирей” (М. Л.), [10]; “Роксолана” Г. Комарової [2] та “Під Мінаретамі” М. Коцюбинського [4].

До вищенаданого переліку можна включити ще кілька робіт, зміст яких заслуговує окремої, більш детальної уваги. В публічному просторі 1880-х рр. ми можемо спостерігати зацікавлення українських дослідників східним фольклором. Яскравим прикладом цьому слугує стаття, написана М. Драгомановим під псевдонімом П. Кузьмичевський [13, с. 275] “Турецкие анекдоты в украинской народной словесности». Маємо ґрунтовний аналіз генезису та еволюції українських анекдотів, що з’явилися в побуті під впливом східних культур. Вже на початку статті автор звертає увагу на контекст розвитку української народної творчості, де чітко стверджує, що мало не половина сторінок “південно руської” історії пов’язані із народами «турецького племені”. Мова йде про хозар, печенігів, половців, торків та інших аж до сучасних М. Драгоманову “константинопольських турків”. Отже, як мінімум протягом

тисячоліття представники українського етносу та їхні предки перебували в тісних контактах зі східними народами, що супроводжувалися війнами, співпрацею, шлюбами, мали наслідком асиміляцію та широкі культурно-побутові запозичення. М. Драгоманов актуалізує питання щодо недостатньої відомості про цю інтеракцію сучасній йому науці. Окрім певної кількості досліджень тюркізмів у місцевій мові, відсутні навіть спроби розпочати до вивчення подібної проблематики [6, с. 209]. Це дає нам підстави вважати наступне. По-перше, станом на 1880-ті рр. проблема тюркського компоненту історії України не була належним чином науково досліджена, а розробка даних питань обмежувалася лише окремими поодинокими роботами. По-друге, поява дослідження М. Драгоманова (особи вкрай впливової серед української інтелігенції та суспільно активної молоді) та, тим більше, постановка проблеми про недостатнє наукове вивчення тематики може вказувати на піднесення інтересу щодо досліджень мусульманської складової в історії українських земель.

М. Драгоманов передусім значну увагу приділяє пошукам витоків низки анекдотів, що побутували на українських теренах. Значна частина тих, що прийшли із Туреччини, побудовані на образі Наср-Еддина Ходжи, блязня Тамерлана. В турецькому нарративі його зображення постає доволі неоднорідним – від простака до хитрого “плута”. Розповіді про нього стали популярними по всій турецькій Азії, Африці та Європі, потім почали переходити до народів, які мали близькі контакти з турками. Прикладом подібних є вірмени, грузини, болгарини, серби, румуни й українці. Анекдоти про згадану особу доходили навіть до терен Італії. При цьому його ім'я зазнавало змін [6, с. 210-212].

Витоки деяких із цих анекдотів М. Драгоманов прослідковує аж до сюжетів, закладених у Талмуді [6, с. 215]. Аналізуючи єврейські, турецькі, українські, європейські та російські варіанти нарративу, автор дійшов висновку щодо родословної близькості українського анекдоту турецькому, а часом і до італійського аналогу. В той самий час «великоруські» варіанти можуть значно відрізнятися від усіх вище перерахованих [6, с. 217-218].

М. Драгоманов також звертає увагу на певні особливості та зміни, що відбуваються при запозиченні. В окремих сюжетах спостерігається зміна етнічної належності дійових осіб. Таким чином, на місці турецького персонажа в українській версії може постати циган або єврей [6, с. 225]. Також неодноразово автор зауважує, що в турецьких анекдотах не менше, або навіть більше гумору та більше сенсу й резонності в мотивах історії. Як приклад М. Драгоманов наводить наступні сюжети. Перший – український, про батька й сина. Батько й син сіли обідати гарячим борщем. Син з'їв першу ложку й відчув, що страва занадто гаряча, така, що аж очі сльозитися стали. На батькове питання “Чого се ти, сину, плачеш?”, хлопець відповів, від того, що той один син в сім'ї. Батько потім сам скуштував борщу й обпікся. Після цього сказав, що хай краще б той єдиний син взагалі пропав. Другий анекдот – турецький аналог про Наср-Еддина. Подібна ситуація: дружина Ходжі випадково з'їла занадто гарячу ложку супу. В неї почалися сльозитися очі. Жінка сказала, що просто згадала покійного батька. Коли ж Ходжа сам скуштував страву і обпік язика, то відповів тим, що краще б його теща, помираючи, забрала би з собою і свою доньку [6, с. 221-223].

Виявивши коріння деяких розповідей в індійській творчості, М. Драгоманов хвалить турецькі варіанти за те, що в них краще збережені оригінальні сатиричність та сенс, порівняно із європейськими відголосками [6, с. 235-236]. До того ж, українські варіанти часом характеризуються як “значно більш злі” [7, с. 462-463]. На додачу, наданий у статті аналіз контактів української культури із мусульманськими культурами Сходу не обмежується лише тюркським світом. Ми можемо спостерігати висвітлення арабських аналогів турецьких анекдотів і порівняння із турецькими і українськими варіантами заради з'ясування шляхів розповсюдження народних розповідей. У статті фігурує твердження про те, що арабський варіант одного із анекдотів об'єднує у собі основи українських редакцій кількох розповідей, включаючи розповідь про Наср-Еддина та його дружину [7, с. 453-454].

Цікавим видається й зауваження М. Драгоманова щодо збігу народних розповідей українців та італійців. Подібна ситуація спостерігається і в порівнянні української творчості із “грецькою(ново)”. На думку автора, це має пояснюватися однаковим впливом

“Константинополя, християнського і мусульманського” на країни Чорного та Середземного морів. М. Драгоманов дійшов висновку, що “Всупереч думці вчених старої школи, зараз виявляється, що схожість культурних відносин має значно більше значення у справі схожості народних сказань, ніж племінна спорідненість” [6, с.232]. В наведеній тезі важливо виділити дві думки. По-перше, висловлюється підтримка ідеї, що при формуванні та генезі народної творчості гомогенність етнічної культури може поступатися зовнішньому впливу інших культур. Така ситуація виникає навіть при сильних відмінностях народів у їхньому світогляді та системі цінностей. Саме таким чином зображується зв'язок фольклору турків-мусульман із християнськими народами Чорноморського та Середземноморського регіонів. По-друге, подібні твердження вступали у суперечність із поглядами консервативної частини українського наукового осередку і кидали виклик поширеним на той час уявленням.

М. Драгоманов завершує свою статтю зауваженням, що після балканських народів українці найбільше засвоїли сюжети про Наср-Еддина і вкотре пояснює це близькістю та багатообразністю відносин українського народу із турками та кримськими татарами. Через це автор висловлює побажання, щоб була звернена увага на дослідження татарської усної словесності, оскільки вони можуть надати багато цінної інформації про міжкультурний обмін в регіоні [7, с. 466].

Отже, М. Драгоманов мав неоднозначну думку щодо народів ісламської традиції в минулому України. Дослідник безперечно мав усвідомлення тісного зв'язку української історії із татарським та турецьким факторами, що, в свою чергу, зумовлювало ширший науковий інтерес до вивчення культур турків та татар. Однак це не заперечує й ставлення до турків і татар як до грабіжників та поневолювачів українців – рабовласники та работорговці [1]. Дане зауваження видається особливо продуктивним при порівнянні поглядів М. Драгоманова із змінами у сучасній українській історіографії, яка так само часто констатує як конфронтацію, так і взаємодію українців із кримськими татарами та турками.

Загальні думки М. Драгоманов щодо ісламу заслуговують на довгу цитату: “Тоді турки, покоровши собі багато християнських народів – греків та братніх їм слов'янських сербів і болгар та молдаван, з прожого думали завоювати трохи не цілий світ. Та й віра турецька заставляла їх воювати з християнами. Віру цю проповідував спершу араб Магомет, більш як тисячу двісті років назад, шістсот років після Христа. Магометанська віра згоджується з християнською у тому, що признає одного Бога, та тільки не признає Трійці. Христос у Магомета був великий пророк, але менший від його, а не син Божий. Молитви і пости у магометовій вірі інакші, ніж у християнській, жінок дозволяє Магомет брати більш ніж одну, а на тому світі праведному, мовляв, дано буде силу жінок. Найправедніший, начебто, буде той, хто більше ширив віру магометову. Одну тільки цю віру магометанці вважають за праву, а всі інші то погані, нечисті. Людей іншої віри магометанці велять воювати і силоміць повертати у свою віру” [1].

На сторінках “Киевской старины” можна побачити ще одну коротку, але надто промовисту публікацію щодо сприйняття мусульманського світу в українському інтелектуальному публічному просторі. В бібліографії примірника за червень 1896 рік опублікований текст “Записок Крымского Горного Клуба” 1895 р., № 3 і № 6-12. Кримський гірський клуб – перша в Російській імперії туристична організація серед засновників та перших членів якої були вчені, юристи, письменники, відомі дослідники Криму [5]. В “Записках...” міститься огляд статті Л. Львова про відносини між Запорожжям та Кримом. Мова йде про невелику книгу “Отношения между Запорожьем и Крымом”, видану 1895 року в Одесі [9]. В ній Л. Львов звертав увагу, що козацьке населення не було в змозі обійтися без постійних відносин із Кримом. Через знаходження під впливом сильних геополітичних сусідів, таких як Польща, Москва, Крим та Туреччина, козацька політика виявлялася у намаганнях урівноважити їхні сили, не допускаючи домінування жодного із цих утворень в регіоні. При цьому, запорожці усвідомлювали, що існування козацтва обумовлювалося тільки існуванням Кримського Ханства, а саме Запорожжя протягом своєї історії поставало перед Кримом як у статусі ворога, так й у статусі союзника і, навіть, підданого [12, с. 105-106].

Автор “Записок...” з-поміж переказу фактів політичного життя Запорозжя виділяє ту частину роботи Л. Львова, де йдеться про торгові відносини козацтва та татар, як про один із головних факторів їх зближення. Козацтво могло чинити економічний тиск на хана, перешкоджаючи вивозу солі з Криму, що було одним із важливих джерел фінансових надходжень. Проте, відзначається, що згідно з роботою Л. Львова роль козацтва не обмежувалася прикордонною вартою проти татар. Запорозжці усвідомлювали, що їхнє існування обумовлюється наявністю Кримського Ханства та черпали звідти культуру, тактику та особовий склад. На це вказує розповсюдженість у козацьких колах прізвищ чи прізвиць татарського походження. Сусідство двох народів, не дивлячись на багатовікову боротьбу, сприяло зближенню. Більше того, Л. Львов заперечує те, що війна цих двох народів розвивала у них фанатичну ненависть до іновірів. Як доведення коректності цієї тези надається факт переходу козаків у Туреччину після подій 1775 р., при тому, що пам'ять про підкорення мусульманам тоді ще була свіжою. На думку дослідника це є вагомим аргументом на користь того, що ненависть до ісламської культури не становила домінуючої риси козацтва й поступалася більш значимим інтересам [12, с. 106-107].

Текст “Записок...” завершується висловлюванням думки про прикрість того, що стаття Л. Львова була написана в маловідомому виданні [12, с. 107]. Це говорить про високу оцінку якості роботи та наявність в її тексті вагомої цінності для науковців того періоду. Разом з тим, у цій статті кінця XIX ст. наявні думки близькі сучасному науковому дискурсу стосовно взаємовідносин козацького та татарського (православного та ісламського) населення на Південноукраїнському фронті. Отже, констатуємо схожі тенденції розвитку української суспільної думки кінця XIX – початку XX ст. із сучасними, які набувають широкого інтересу на початку XXI ст.

Аналіз вмісту «Киевской старины» очікувано демонструє яскраво виражену тенденцію україноцентризму, що є зрозумілим з огляду на стан розвитку українського інтелектуального простору та відповідний етап національного відродження, а також роль журналу як рупору Київської Громади. Зрозуміло, що у такому виданні роботи, присвячені вивченню східних культур, зокрема мусульманських, могли б взагалі бути відсутніми. Але факт їхньої наявності (хоча і в невеликій кількості) видається достатньо промовистим. Публікація на сторінках часопису художніх творів, присвячених мусульманським народам і культурі тільки підсилюють дане враження. Сама лише присутність подібних текстів у дискурсі україноцентричної інтелектуальної спільноти свідчить про наявність певної релевантності даної тематики. Дослідники кінця XIX – початку XX ст., які займалися вивченням турецької та татарської складової української історії, виражали думку про необхідність актуалізації аналогічних сюжетів, а їхні погляди й оцінки часто збігаються з ідеями сучасної української історіографії та суспільної думки.

Джерела та література:

1. Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків: з дод. про життя Михайла Драгоманова. Київ : Дніпро, 1991. 43 с.
2. Комарова Г. Роксолана. *Киевская старина*. 1904. Т. 85 (июнь). С. 597–604.
3. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам). *Киевская старина*. 1883. Т. 5 (январь). С. 27–66.
4. Коцюбинський М. Під Мінаретами (Оповідання). *Киевская старина*. 1905. Т. 88 (март). С. 373–422.
5. Крымский горный клуб. URL: <http://surl.li/arcte> (дата звернення: 04.11.2021).
6. Кузьмичевский П. Турецкие анекдоты в украинской народной словесности. *Киевская старина*. 1886. Т. 14 (февр.). С. 209–239.
7. Кузьмичевский П. Турецкие анекдоты в украинской народной словесности (Окончание). *Киевская старина*. 1886. Т. 14 (март). С. 445–467.
8. “Лист” печерского архимандрита Иннокентия Гизеля на сбор милостыни для выкупа у татар пленника / сообщ. А. Л. *Киевская старина*. 1895. Т. 48 (февр.). С. 53–54.

9. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одеса : Тип. Штаба Округа, 1895. 60 с.
10. М. Л. Останній Гирей. *Киевская старина*. 1904. Т. 85 (апр.). С. 74–102.
11. Мельник К. Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка. *Киевская старина*. 1896. Т. 55 (нояб.). С. 274–286.
12. Отношения между Запорожьем и Крымом. Л. Львова. (Записки Крымского Горн. Клуба). *Киевская старина*. 1896. Т. 53 (июнь). С. 105–106.
13. Палієнко М. Місце журналу «Киевская старина» в українській історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5 ; Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10 ; [к сб. в целом] Об'єднаний вип. : зб. наук. пр. на пошану акад. В. А. Смоля.* Київ, 2000. Ч. 2. С. 275–314.
14. Письма протоиерея Арсения Лебединцева, б. благочинного церковей южного берега Крыма, к преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому, с донесениями о ходе военных действий и состоянии церковей и духовенства во время 11-ти месячной осады Севастополя. *Киевская старина*. 1896. Т. 52 (январь). С. 1–9.
15. Распоряжение генерал-губернатора Глебова по случаю проезда турецкого посланника через г. Киев (1764 г.) / сообщ. А. А. *Киевская старина*. 1892. Т. 36 (январь). С. 146–148.
16. Стороженко А. Где жили Переяславские торки? *Киевская старина*. 1899. Т. 64 (февр.). С. 283–290.
17. Странствования чумака, бурсака и раба / сообщ. Н. М. *Киевская старина*. 1897. Т. 59 (окт.). С. 16–20.
18. Якубович М. М. Іслам в Україні: історія і сучасність. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 264 с.
19. Ярош О. А. Іслам у публічній сфері: теорії та суспільні практики : наук. вид. Київ, 2020. 76 с.

References:

1. Drahomanov, M.P. (1991) *Pro ukrainskykh kozakiv, tatar ta turkiv: z dod. pro zhyttia Mykhaila Drahomanova*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
2. Komarova, H. (1904) Roksolana. *Kievskaya starina*, June, pp. 597–604. [in Ukrainian].
3. Kondratovich, F. (1883) Zadunayskaya Sech' (po mestnym vospominaniyam i rasskazam). 4. *Kievskaya starina*, Jan., pp. 27–66. [in Russian].
4. Kotsiubynskii, M. (1905) Pid Minaretamy (Opovidannia). *Kievskaya starina*, Mar., pp. 373–422. [in Ukrainian].
5. Krymskyy hornyy klub. [online] Available at: <<http://surl.li/arcte>> [Accessed 04 November 2021]. [in Russian].
6. Kuzmychevskyy, P. (1886) Tureckiye anekdoty v ukraynskoy narodnoy slovesnosti. *Kievskaya starina*, Febr., pp. 209–239. [in Russian].
7. Kuz'mychevskiy, P. (1886) Tureckiye anekdoty v ukraynskoy narodnoy slovesnosti (Okonchanye). *Kievskaya starina*, Mar., pp. 445–467. [in Russian].
8. A.L. red. (1895) «List» pecherskoho arhimandrita Innokentiya Hizelya na sbor mylostyni dlya vykupa u tatar plennika. *Kievskaya starina*, Febr., pp. 53–54. [in Russian].
9. L'vov, L. (1895) Otnosheniya mezhdru Zaporozh'em i Krymom. Odessa: Typ. Shtaba Okruha. [in Russian].
10. M.L. (1904) Ostannii Hyrei. *Kievskaya starina*, Apr., pp. 74–102. [in Ukrainian].
11. Mel'nyk, K. (1896) Svedeniya o pokhode v Krym Myxayla Doroshenka. *Kievskaya starina*, Nov., pp. 274–286. [in Russian].
12. Zapiski Krymskogo Hornogo Kluba (1896) Otnosheniya mezhdru Zaporozh'em i Krymom. L. L'vova. *Kievskaya starina*, June, pp. 105–106. [in Russian].
13. Paliyenko, M. (2000) Misce zhurnalu «Kievskaya starina» v ukrainskii istoriohrafii. *Specialni istorychni dyscypliny: pytannia teorii ta metodyky [Chyslo 5]. Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, issue 10, ch. 2. pp. 275–314. [in Ukrainian].

14. Pys'ma protoyereya Arseniya Lebedinceva, b. blahochynnoho tserkvej yuzhnoho bereha Kryma, k preosvyashhennomu Innokentiyu, arkhyepyskopu Khersonskomu y Tavricheskomu, s donesenyamy o hode voennykh deystvyy i sostoyaniy tserkvey y dukhovenstva vo vremya 11-ty mesyachnoj osady Sevastopolya. (1896) *Kievskaya starina*, Jan., pp. 1–9. [in Russian].
15. A.A. (1892) Rasporyazhenie heneral-hubernatora Khlebova po sluchayu proezda tureckoho poslannika cherez h. Kiev (1764 h.). *Kievskaya starina*, Jan., pp.146–148. [in Russian].
16. Storozhenko, A., 1899. Hde zhyly Pereyaslavskye torcky? *Kievskaya starina*, Febr., pp. 283–290. [in Russian].
17. N.M. red. (1897) Stranstvovaniya chumaka, bursaka i raba. *Kievskaya starina*, Oct., pp. 16–20. [in Russian].
18. Yakubovych, M. (2016) *Islam v Ukraini: istoriia i suchasnist*. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD». [in Ukrainian].
19. Yarosh, O. (2020) *Islam u publichnii sfery: teorii ta suspilni praktyky: nauk. vyd*. Kyiv. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245740>
УДК 94(477)(092)''1863/1919''

COSSACK IDEA IN ACTIVITIES OF LEADER OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IVAN LUTSENKO AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Oleksandr Muzychko

DSc (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID: [https:// orsid.org / 0000-0002-8019-2254](https://orcid.org/0000-0002-8019-2254)
E-mail: sandro06@ukr.net

Citation: Muzychko, O. (2021)
Cossack idea in activities of leader of
the Ukrainian national movement
Ivan Lutsenko at the beginning of the
XX century. *Chornomors'ka
mynuvshyna*, vol. 16, pp. 65–73.

Submitted: 27.09.2021

Annotation

The purpose of this article is to study the activities of Ivan Mitrofanovich Lutsenko (1863–1919) about his activities, which were aimed at popularizing the history of the Ukrainian Cossacks, the struggle for the spread of the Cossack worldview and spiritual values. I seek to deepen the study of this issue, based on previous research. The corresponding image of I. Lutsenko was reflected in the first essays-memoirs about him, the authors of which were his friends. G. Zlenko, T. Vintskovsky, V. Lobodaev and others wrote about I. Lutsenko as an adherent of the Cossack idea. I. Lutsenko was born in Poltava region in a family that probably had Cossack roots. In 1908, the first Cossack text by I. Lutsenko was published in the Kyiv newspaper Rada, which had not yet been taken into account by his biographers, including us. The Odessa doctor's note was devoted to the issue of P. Polubotko's treasures, which was relevant in Ukraine in the early twentieth century and then in the 1990s. The thesis about the purpose of these treasures caused doubts in I. Lutsenko, but instead he denied the opinion of D. Yavornytsky that this story is a fabrication. The apogee of the realization of these ideas precisely because of the idea of the revival of the Cossack ethos fell on the period of the Great War and the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Many sources and memoirs reflect the contribution of I. Lutsenko during the Ukrainian revolution in the formation of detachments of free Cossacks. I. Lutsenko zealously undertook to implement the decision of the General Cossack Council on the organization of free Cossacks, especially in the regions that still "breathed" the Cossack history and traditions: Katerynoslav, Poltava,

Kherson. I. Lutsenko founded and headed the section of free Cossacks at the Odesa Ukrainian Military Council. I. Lutsenko's efforts aimed at forming the neo-Cossack idea and movement were also embodied in his writing of a number of articles on relevant topics, which were published in the Odesa editions of 1917–1918. The basis of the conceptual vision of the doctor of the Ukrainian Cossacks was antiquity and longevity, confidence that historical traditions are the foundation of modernity. He traces the origins of the Cossacks to the times of Russia, the prince's wife and the viche tradition. I. Lutsenko portrayed the social system of the Zaporizhzhya Sich in absolutely ideal tones as the embodiment of the socialist and democratic ideals that humanity dreams of. I. Lutsenko's belief in the success of the revival of the Cossacks was based on his belief in the organic nature of this idea for the Ukrainian people and its immortality. I. Lutsenko considered the hope of external support instead of belief in the strength of his own people to be a tragic historical mistake of Ukrainians. Thus, we can conclude that in general I. Lutsenko's activity was the development of populist traditions of perception of the Cossacks, but in the extreme conditions of the revolution he was one of the few people in the south of Ukraine who modernized this tradition, laid the foundation for the future state vision of the Cossack phenomenon.

Keywords: Southern Ukraine, Odesa, military, Cossacks, Cossacks study.

КОЗАЦЬКА ІДЕЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРОВІДНИКА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ІВАНА ЛУЦЕНКА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Олександр Музичко

Доктор історичних наук, доцент
Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, м. Одеса,
65082, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>
E-mail: sandro06@ukr.net

Цитування: Музичко О. Козацька
ідея у діяльності провідника
українського національного руху
Івана Луценка на початку ХХ ст.
Чорноморська минувшина: записки
Відділу історії козацтва на півдні
України: зб. наук. пр. / за. ред.
В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бонда-
ренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 65–73.

Отримано: 27.09.2021 р.

Анотація

Метою цієї статті є дослідження діяльності одного з лідерів українського національного руху в Одесі Івана Митрофановича Луценка (1863–1919), що була спрямована на відродження українських козацьких традицій в історичних умовах початку ХХ ст., передусім у процесі Української революції. І. Луценко послідовно прагнув сформувати загони вільного козацтва й у важких умовах зовнішніх та внутрішніх загроз і децю досяг у цьому напрямі. Цінним є теоретичний публіцистичний доробок І. Луценка присвячений осмисленню феномену історії українського козацтва у порівняльному контексті.

Ключові слова: південь України, Одеса, військові, козацтво, козакознавство.

У багатій на події та явища історії Одеси на особливу увагу заслуговують діячі українського національного руху, що у дуже непростих умовах прагнули включити місцеве суспільство у контекст загальної української культури та ментальності. Власне,

південь України з його козацькою складовою був потужною живильною силою для представників інших частин України. На початку ХХ ст., після “комарівського” періоду українського національного руху в Одесі (діяльність видатного літературознавця М. Комарова в Одесі у 1880-х – 1890-х рр.), на провідне місце вийшли такі молодші діячі, як С. Шелухин, І. Липа, І. Луценко. Діяльність цих осіб була особливо відчутною у громадському полі Одеси, поширюючись з неї як з епіцентру набагато далі. Багатогранна активність цих націєтворців вже неодноразово відзначалась у літературі. На часі заглиблення в окремі аспекти, увиразнення базових принципів світогляду цих непересічних особистостей.

Метою цієї статті є дослідження діяльності Івана Митрофановича Луценка (1863–1919) у напрямку популяризації історії українського козацтва, боротьби за поширення козацького світогляду та духовних цінностей, так як він їх розумів. Прагнемо поглибити вивчення цього питання, що вже було намічено нашими колегами та нами у попередніх публікаціях. Відповідний образ І. Луценка був відображений у перших нарисах-спогадах про нього його соратників в еміграції (див. про це нижче), але до серйозних біографічних праць так і не дійшло.

Тривалий час за часів комуністичного режиму не було можливості належно досліджувати життєвий шлях І. Луценка. Але одна з перших згадок у тогочасній історіографії про І. Луценка мимо волі авторів (один з яких сам був учасником червонокозацьких формувань, що, можливо, і зумовило згадку) включала його саме у козацький контекст [5, с. 70]. У період відродження української історіографії в умовах становлення незалежної України переважав лікарський контекст біографіки І. Луценка. Першим виразно, починаючи з назви статті, значення козацької ідеї у житті провідника наголосив один із найпомітніших одеських українських краєзнавців Г. Зленко [7]. В історіографії перших десятиліть ХХІ ст. цей аспект суттєво увиразнився. Згадки про І. Луценка як про активіста неокозацького руху є неодмінним компонентом його життєписів. В цьому плані найбільшим є внесок одеського історика Т. Вінцовського та кропивницького історика В. Лободаєва [2–3; 27; 10, с. 151].

Історичні джерела вивчення теми є різноманітними. Тексти І. Луценка найбільш безпосередньо відображають його думки щодо козацтва, його прагнення до популяризації козацького досвіду, поширення його на сучасність. Хоча і, безумовно, вкрай суб'єктивні та часто такі, що важко вдаються до верифікації, є мемуарні джерела, що найцінніші закарбованим у них образом І. Луценка серед сучасників. Менше, допоміжне, значення для нашої теми мали актові матеріали, що суголосні з текстами І. Луценка. Найширше ці дані наведені на шпальтах тогочасної української періодичної преси: “Рада”, “Рідний курінь”, “Наше село”, “Вільне життя” та ін. Менше значення має російськомовна преса, хоча навіть її «криве дзеркало» є іноді цінним з точки зору вивчення стереотипів.

І. Луценко народився на Полтавщині у родині, що, ймовірно, мала козацькі коріння. Проте, ані точних відомостей про це, ані якихось автобіографічних згадок, що могли б пролити світло на вплив цього ймовірного факту для розвитку світогляду І. Луценка, на жаль, бракує. Період навчання на фах лікаря у столиці Російської імперії навряд чи сприяв захопленню козацькою тематикою. Дані про початковий період життєдіяльності лікаря в Одесі наприкінці 1890-х – до 1905 р. не містять інформації про “козацький слід”. Але дедалі глибша інтеграція І. Луценка до українського національного руху, в Одесі, званої козакознавчими традиціями та населенням козацького походження, накладена на загальноукраїнську тенденцію «воскресіння козацьких традицій» як неодмінної складової українства як явища, закономірно призводили до увиразнення питомої ваги козацької тематики в діяльності діяча. Найбільше це відбилося в активній діяльності І. Луценка у передвоєнне п'ятиріччя у сокольському та січовому русі, зв'язках з соколами та січовиками Галичини. Ці рухи були перейняті плеканням козацьких традицій, відродженням неокозацького поведінкового типу та ономастики. Видання “Січі” та “Сокола”, “Вісті з Запорожжя” І. Луценка поширював серед своїх одеських прибічників, вчительок.

У 1908 р. у київській газеті “Рада” був оприлюднений перший дотичний до козакознавства текст І. Луценка, що ще не був врахований його біографами, зокрема, й нами [1, с. 302–307]. Замітка одеського лікаря була присвячена актуальному в Україні на початку ХХ ст., а потім і у 1990-ті роки питанню про скарби П. Полуботка, які, як вважала частина обивателів та вчених, він передав у Лондонський банк та заповів на користь майбутній «воскреслій Україні». Саме теза про призначення цих скарбів викликала сумнів у І. Луценка, але натомість він заперечив і думку Д. Яворницького про те, що ця історія є вигадкою. На противагу катеринославському історичному, І. Луценко наводив переказ, який він отримав від своєї родички про те, що, мовляв, у 1860-х рр. про ці скарби розповідав якийсь землемір Полуботок з Полтавщини. Але цей переказ міг свідчити лише про побутування легенди, яку використовували у своїх інтересах певні особи. Напевно, відчуваючи це, наприкінці статті І. Луценко зробив висновок, що метафоризував поняття “спадщина Полуботка”: “Гетьман Полуботко і справді залишив і завіщав своїм нащадкам не тільки гроші, але й інший скарб – щире любов до своєї нещасної України. Коли скарби його й пропали, то друга його спадщина збереглась, ми всі його прямі наслідники до неї. Ми можемо її одержати цілком і од нас тільки залежить взяти її і показати себе достойними його спадкоємцями” [20].

Апогей реалізації цих ідей саме через ідею відродження козацького етносу припав на період Великої війни та Української революції 1917–1921 рр., генеза та увесь перебіг якої був закономірним результатом попередніх націєтворчих зусиль, зокрема, й І. Луценка. І. Луценко свідомо змінив зовнішній вигляд, збрив бороду і залишивши вуса. Сучасник наводить слова І. Луценка з цього приводу, які він казав з усмішкою на початку Першої світової війни: “- А що? Хіба не козак? Поки не одягнув на себе уніформи, то й не відчував, що в моїх жилах тече козацька кров. А може таки дійсно прийдеться скоро козакувати. Адже війна скінчиться, якщо не революцією, то такими реформами, після яких і українська справа піде горою” [9, с. 47–57].

У багатьох джерелах та мемуарах відображений внесок І. Луценка у період Української революції у формування загонів вільного козацтва. Описи діяльності І. Луценка, навіть коли його не розглядали у козацькому контексті, разюче нагадують традиційні описи діяльності козацьких ватажків класичного козацького періоду [4, с. 178]. Не вважаємо це випадковістю.

31 травня 1917 р. на зборах Одеської Української Військової Ради за головування І. Луценка було прийнято розроблений ним статут нової організації військового товариства “Одеський український військовий кіш” [28, арк. 102–103; 1, с. 219–222]. Таку назву отримало об’єднання усіх українських військових Одеської Військової Округи, Чорноморського флоту і Румунського фронту. Товариство мало культурні та політичні цілі (українізація, національно-територіальна автономія). До товариства мали можливість долучатися і ідейно близькі не-українці. Члени Виконавчого комітету мали обирати серед себе двох товаришів голови, двох писарів та одного скарбника.

Найяскравіше образ І. Луценка як відроджувача традицій українського козацтва описав отаман Вільного Козацтва України, ад’ютант гетьмана П. Скоропадського, а у міжвоєнний період один з лідерів козацького руху І. Полтавець-Остряниця. Його спогад був присвячений Всеукраїнському з’їзду вільного козацтва у Чигирині за участі 200 делегатів від 60 тисяч вільних козаків Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини, Дону та Кубані.

І. Полтавець-Остряниця наголошував на величності моменту: “По всіх шляхах, які збігалися до Чигирини, надходили козаки з усіх кінців великої Козацької Землі. Молодецькі пісні та музика, зблизька та здалека, долітали до мого вуха. Два з половиною століття, спавший, оповитий жидовою, Чигирин, ожив та рясно вкрився знову козацькими жупанами, прокинувшись від сну до нового національного життя Козацької Нації. Далеко за північ чувся гомін та пісні все наново надходивших козаків”. На святі були присутні гості від донських та кубанських козаків. Роль І. Луценка у події він виокремив особливо: “Перед ними розвівався Отаманський бунчук та Запорозький малиновий прапор. З дзвіниці собору заграли дзвони. Тихо стало по козацьким рядам. Двері собору розчинилися й духовенство вийшло на паперть. Почався молебень. По закінченню, знову заграли дзвони і коли їх перезвон затих, вдруге вдарили довбиші в литаври. Це був знак того, що рада почалась. Нарешті литаври замовкли і на поміст піднялись три старі запорозьці Луценко, Модест Левицький і В. Левицький, батько кооперації. Вони тримали Отаманський бунчук, прапор і пірнач. Ставши серед помосту, почав старий Луценко промову. Виразно й гучно лунав його старечий голос так, що в кожному кінці майдану можна було розібрати окреме його, слово. В короткій, натхненній козацьким духом промові, намалював він виразно й містецько минуле й сучасне Запорозької Землі і слова його покривались нераз гучним “слава!”. Нарешті сказав він: “Отже зі йшлися ми тут, аби обрати собі Отамана!” і назвав своє ім’я. Я невспів опам’ятатись, як був піднесений сильними руками в гору і опинився раптом на помості. Мене вкрили прапорами і гучне слава стелилось по великому майдану та всій околиці” [22]. На цьому з’їзді І. Луценко був обраний членом Генеральної козацької ради зі званням генерал-хорунжий [26, с. 968].

І. Луценко завзято взявся реалізувати рішення Генеральної козацької ради про організацію осередків вільного козацтва, особливо у регіонах, які ще «дихали» козацькою історією та традиціями: Катеринославщині, Полтавщині, Херсонщині [10, с. 152]. Козацький дух опанував заходи, що відбулися в Одесі в умовах проголошення Третього Універсалу УЦР. Українська одеська військова газета з промовистою назвою “Рідний курінь” піднесено описала військовий парад: “В горі гордо майорять блакитно-жовті прапори. Недалеко грає музика – то вояки поспішають на свято, щоб тут, прилюдно поклястися життям за кращу долю України... Сотня за сотнею проходить і займає своє місце. Біля пам’ятника Катерині II розміщується славний 1-й Гайдамацький курінь. Починається парад... “Здорові пани козаки” – вітає генерал. “Здоров був пан генерал!” – з любов’ю, довір’ям та щирістю несеться в повітрі. А над усім ллюються дивні мелодії “Вже воскресла Україна”, та “Марсельєзи”. Універсал читається окремо, кожній частині. Уважно, з напруженням, ловлячи кожне слово слухають козаки, моряки, та громадяни... Згадалося минуле нашого народу, згадалась його доля, розвій і, занепад... А на площі, в осередку, вкрита ряднами й брезентами стояла вона, винувниця політичного занепаду українців – Катерина II. Мов каячись і криючись від того, що колись зробила...” [23].

З цього приводу соратник І. Луценка А. Стрижевський згадував: «Чи треба казати, що ні один крок, ні одна справа не обходилася без І. Луценка і коли на парад почали рушати лави козаків, ми побачили його з першою частиною в лікарській шинелі верхи на коневі» [25, с. 72].

Тоді ж І. Луценко заснував та очолив секцію вільного козацтва при Одеській Українській військовій Раді. Інструкторські курси при секції виконували місію гартування, перетворення з малоросів українців, зокрема, шляхом посилення на козацьку спадщину. Невдовзі її найменували “Організаційним відділом Генеральної козацької ради з формування Українського вільного козацького запорозького війська”. У грудні 1917 р. на Білоцерківському з’їзді за участю І. Луценка було прийнято рішення надати такого вигляду вільному козацтву: “Запорізьке військо повинно бути фаховим, на взірць звичайного європейського регулярного війська, козаки повинні перебувати в ньому певний, ухвалений законами республіки, строк і вся старшина в ньому, як то було в запорозькому війську під час походу, повинна бути призначеною, наказною. В січовому ж війську, згідно інструкції і як то було і в запорозькому війську під час перебування на січі, старшина виборна і лише затверджується висчими начальниками” [12]. Організатор вільного козацтва у Херсонській губернії Ф. Мелешко наголошував на тому, що процес самоорганізації базувався на “статуті д-ра Луценка” [21, с. 36].

Військовий міністр УНР О. Жуковський хоч і ставився до І. Луценка без пієтету (“людина без всякого чуття”) (напевно, малась на увазі тактовність, що, справді у революційні часи, як і кунктаторство, часто тільки шкодить справі, що яскраво продемонструвала як раз більшість УЦР та Гетьманату), але водночас характеризував одесита як “старого, щирого патріота, упертого, рухливого, що добивався своєї мети до останнього” [6, с. 120].

Проте людина, яка була винесена соціальною хвилею Української революції з призначенням очолити козацький рух, Гетьман Української держави П. Скоропадський оцінював І. Луценка загалом негативно: “Луценко показався мне идеалистом, желавшем в наше время возродить полностью старое казачество и всю Украину перестроить на казачий лад. Он был каким-то фанатиком, ненавидевшим все русское, хотя это не помешало ему дослужиться в России, будучи военным врачом, до чина надворного советника. В денежном отношении честный, но недалекий, чрезвычайно честолюбивый, хотевший во чтобы то ни стало играть первую скрипку. Судьба потом надолго свела его со мною, и я убедился, что не ошибся в своей первоначальной оценке” [24, с. 100]. Підґрунтя цієї оцінки є цілком зрозумілим, якщо врахувати малоросійський світогляд гетьмана, адепти якого і зараз, на жаль, широко представлені в Україні і, закономірно, творять новий культ “найталановитішого політика» та «втрачений шанс для України”.

Перебуваючи у своєрідному політичному шпагаті між Українською Україною та Україною як частини “возрожденной России”, П. Скоропадський сприймав І. Луценка як загрозу порушення хиткого і, як виявилось, безперспективного балансу. Існували й особисті мотиви: П. Скоропадський цілком міг знати, що саме І. Луценко був однією з кандидатур на гетьмана України, але відмовився. Напевно ж, не погоджуючись на роль німецької маріонетки, яку прийняв малоросійський за світоглядом колишній ад’ютант останнього російського імператора. При тому І. Луценко не заперечував сам принцип гетьманської влади, що, вочевидь, цілком вкладалося в його уявлення про необхідність плекання та відродження козацьких традицій. Більше того, згаданий О. Жуковський атестував І. Луценка як “помішаного на ідеї відбудування на Україні Гетьмана і Гетьманської влади”. Втім, з історичного боку на явище гетьманства І. Луценко дивився досить скептично, вважаючи, що окрім Б. Хмельницького, П. Дорошенка та І. Мазепи усі інші гетьмани цілком заслужили гнівну оцінку Т. Шевченка: “Раби, підніжки, грязь Москвы, Варшавське сміття ваші пави, Ясновельможнії гетьмани” [13].

Зусилля І. Луценка, спрямовані на формування неокозацької ідеї та руху, втілилися також у написанні ним низки статей на відповідну тематику, що були надруковані в одеських виданнях 1917–1918 рр. Основою концептуального бачення лікарем українського козацтва була за давності та тяглість, впевненість у тому, що історичні традиції є фундаментом

сучасності [15]. Витоки козацтва він виводив з часів Русі, князівської дружини та вічової традиції. У душі народницької традиції історії він уявляв роль князя та дружини як найманців народу, але які з часом не виконали свою функцію і залишили народні маси напризволяще перед численними загарбниками. Але потім народ сам створив собі військо – козаків [18]. Соціальний лад Запорозької Січі І. Луценко зображував в абсолютно ідеальних тонах, як втілення соціалістичних та демократичних ідеалів, про які мріє людство [19].

Українських козаків І. Луценко протиставляв російським, донським козакам, бо останні не намагалися змінити російські порядки, були відірвані від решти російського народу. В якості конкретного прикладу І. Луценко наводив практику обрання в козаків вождів: “в часи козаччини на Україні, козаки, обираючи собі ватажків-отаманів, гетьманів – ні скільки не цікавились, якої вони крові чи кости, а дивились лише на їх здібності і прихильність та щирість до народної справи”. Протилежна ситуація склалась у Московії, де царя наділяли священними ознаками і він мав бути передусім “справжнім”, тобто богообраним, не таким як народ [17].

Але за усього піетету та ідеалізації козацтва не можна твердити, що І. Луценко пропонував вдатися до такої собі історичної реконструкції, перенести козацтво у сучасність у вигляді простого аналогічного “зліпку”. Його бачення вільного козацтва було цілком прагматичним та модерним, як прояв самоорганізації суспільства, самооборони. Дуже показово, що І. Луценко як інтелігент розумів, що у ХХ ст. зброя вирішує далеко не все і тому закликав вільнокозачі осередки стати водночас центрами поширення освіти, що стануть базою для подальшого облаштування мирного життя: “Але організуючі силу для охорони порядку і оборони добутих прав, вільне козацтво повинно пам'ятати, що для того потрібна же одна тільки збройна сила, що для цього ще більш потрібні сила свідомості і освіти, потрібно також задоволення повсякденних турбот по потребі діла, і не тільки для себе, а й для тих, що оточують нас. Через це вільно-козачі громади і всі наші організації повинні дбати як про найширшу освіту не тільки серед нас, українців, але й серед інших народів, що живуть поруч з нами, повинні дбати про якнайбільше задоволення всіх найперших і найпекучіших людських потреб, приймати як найдіяльнішу участь в громадському житті, аби плекати ті ідеали, ті гадки суспільного життя, що утворили наші славні предки на Запоріжжі, бо тільки коли ми матимемо постійно на оці їх гадки, їх приклад, освічений пролитою ними кров'ю, коли ми всі наші думки, кожний свій рух, кожну свою роботу спрямуємо на той шлях постійного, невинного поступу, тоді залізна, братовбивча зброя стане зайвою, нова зброя, зброя слова, зігрітою гарячою любов'ю до брата буде творити нове щасливе, ясне життя, якого всі ми так прагнемо, і тоді ми зможемо непотрібні більш мечі перекувати на рала й інші корисні речі, потрібні для культурного життя” [19]. Показово, що проводячи порівняльні аналогії, він уподібнював колишню козацьку старшину (тобто еліту Гетьманщини) з сучасною йому інтелігенцією, а не з буржуазією чи військовими, вважаючи, що між народом та інтелігенцією слід подолати розбіжності [14].

Віра І. Луценка в успіх відродження козацтва спиралася на його віру в органічність цієї ідеї для українського народу та її невмирущість: “гасла демократизму, соціального устрою, любові до правди, волі, світла, рідного краю, які виплекані нашим народом в його стародавнім козацтві і особливо на Запоріжжі, повинні лягти в основу будови нашої сучасної держави. Вони пережили довгі часи рабства і зараз живі в душі народу. В ідеалах сучасного громадянства нема нічого такого, чого б не було, принаймні в початкових формах, в ідеалах нашого давнього козацтва. І будуючи устрій нашої нової держави на тих стародавніх підвалинах, ми збудуємо його на міцному ґрунті, заложеному в душі народній. В суспільному житті ті гасла дадуть здорові і своєрідні основи для політичного, економічного і морального виховання народу. З військового боку вони дадуть змогу утворити дисципліновану, кріпку армію, так потрібну для нашої молоді держави” [12].

Трагічною історичною помилкою українців І. Луценко вважав сподівання на зовнішню підтримку, замість віри у сили власного народу. Цю тезу він ілюстрував на прикладах невдач Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Сірка [16].

Отже, українцям в історії часто бракувало осіб, які б поєднували відданість Україні з загальним високим рівнем теоретичної та практичної підготовки. І. Луценко належав до числа тих провідників, що у складних умовах спромігся поєднати риси практика та теоретика козацького руху. Його публіцистична спадщина і зараз виглядає актуальною і може бути використана у патріотичному вихованні та популяризації козацтва. Мілітарність багатьох своїх заяв та дій він поєднував з пацифізмом, але не безглуздим, обеззброюючим та таким що веде до поразки, а продуманим, у стилі відомої латинської мудрості: “хочеш миру, будь готовим до війни”. Козацька ідея І. Луценка спиралась на глибокі традиції українського народу, які він втілював і новітнім творцем яких він був. Ця ідея випромінювала оптимізм, хоча і, як показала реальність, не завжди виправданим. Таких як І. Луценко було небагато і виявилось замало і для перемоги Української революції, і для повноцінного відродження козацтва. Таким чином, діяльність І. Луценка була розвитком народницьких традицій сприйняття козацтва, але в екстремальних умовах революції він на півдні України був одним із тих нечисленних осіб, які модернізували цю традицію, заклали основу майбутнього державницького бачення феномену козацтва.

Джерела та література:

1. Вінцковський Т., Музичко О. Іван Луценко (1863–1919): український націєтворець. Київ : Гамазин, 2013. 352 с.
2. Вінцковський Т. С. З історії одеської газети «Рідний Курінь». *Чорноморська минавшина* : зап. Від історії козацтва на Півдні України Н.-д. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України : зб. наук. пр. Одеса, 2006. Вип. 1. С. 85–90.
3. Вінцковський Т. С. І. Луценко про вільно-козацьку організацію. *Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії* : Міжнар. наук. конф. (Одеса, 3–4 черв. 2005) : тези доп. Одеса, 2005. С. 61–62.
4. Гришко Г. 1917 рік в Одесі. *Розбудова нації*. 1930. Ч. 7–8 (лип.–серп.). С. 178–187.
5. Дубинский И., Шевчук Х. Червонное казачество. Киев: Политиздат Украины, 1977. 220 с.
6. Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записка книжечка, 1919 рік / упоряд.: П. Гай-Нижник. Київ : Авторитет, 2018. 274 с.
7. Зленко Г. Д. Він жив відродженням козацтва. *Чорноморські новини*. 1997. 23 квіт. (№ 32).
8. Зоць-Кравченко М. Зауваження до історії Українського Козацтва. *Казачий вестник*. 1944. 16 квіт. (№ 8). С. 2.
9. Кедровський В. Обриси минулого (Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 р.). Нью-Йорк-Джерсі-Сіті : Свобода, 1966. 134 с.
10. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ : Темпора, 2010. 672 с.
11. Луценко І. 250 літ назад. *Вільне життя*. 1918. 7 верес.
12. Луценко І. Вільно-козацький рух на Україні і його організація. *Вільне життя*. 1918. 12 трав.
13. Луценко І. Гетьман і гетьманська влада. *Наше село*. 1918. № 7.
14. Луценко І. Гетьман Іван Мазепа. *Наше село*. 1918. № 8–9.
15. Луценко І. Де-що з старовини. *Наше село*. 1918. № 18.
16. Луценко І. Історична помилка. *Вільне життя*. 1918. 4 верес.
17. Луценко І. Москвичи й царизм. *Вільне життя*. 1918. 17 лип.
18. Луценко І. Наші державні змагання в минулому. *Наше село*. 1918. № 16.
19. Луценко І. Про вільне козацтво. *Рідний курінь*. 1917. 30 жовт.
20. Луценко І. Ще про Полуботкові скарби (Лист до редакції). *Рада*. 1908. 19 січ. (№ 16).
21. Мелешко Ф. Українське вільне козацтво в Глодосах. *Українське козацтво*. 1974. Ч. 2. С. 36–38.

22. Полтавець-Остриця І. Свято в Чигрині. *Казачий вестник*. 1943. 15 квіт. (№ 8).
23. *Рідний курінь*. 1917. № 14–15.
24. Скоропадський П. Спогади. Київ ; Філадельфія, 1995. 493 с.
25. Стрижевський А. І. Світлої пам'яті Івана Митрофановича Луценка [републ. спогадів 1922 року] / упоряд., авт. передм., вступ. ст. та комент. О. Музичко. Одеса, 2011. 100 с.
26. Український національно-визвольний рух, березень–листопад 1917 року. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
27. Вінцовський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : наук. нариси. Одеса : Фенікс, 2010. 154 с.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. Ф. 1705. Оп. 1. Спр. 7.

References:

1. Vintskovskiy, T. & Muzychko O. (2013) *Ivan Lutsenko (1863–1919): ukrayinskii natsiietvoret*. Kyiv: Gamazin. [in Ukrainian].
2. Vintskovskiy, T.S. (2006) Z istorii odeskoï gazety «Ridnyi Kurin». *Chornomorska mynuvshyna*, issue 1, pp. 85–90. [in Ukrainian].
3. Vinckovskij, T.S. (2005) I. Lutsenko pro vilno-kozatsku organizatsiiu. In: Odessa I. I. Mechnikov National University, *Ukrainske kozatstvo u vitchiznianiï ta zagalnoievropeiskii istorii*: proceedings of the International Conference. Odessa, Ukraine, 3–5 June 2005. Odessa: ONU. [in Ukrainian].
4. Gryshko, G. (1930) 1917 rik v Odesi. *Rozbudova natsii*, pt. 7–8 (July–August), pp. 178–187. [in Ukrainian].
5. Dubinskii, I. & Shevchuk, H. (1977) *Chervonnoe kazachestvo*. Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
6. Zhukovskii, O. (2018) *Vspominy chasiv epokhi Velikoi Shhidnoi Revolyutsii pochatka 1917–19 rr. (Iz okopiv do Tiurmi)*. *Zapiska knizhechka*. 1919 rik. Kyiv: Avtoritet. [in Ukrainian].
7. Zlenko, G.D. (1997) Vin zhyv vidrodzhenniam kozatstva. *Chornomorski novyny*, 23 Apr. [in Ukrainian].
8. Zoc-Kravchenko, M. (1944) Zauvazhennia do istorii Ukrainskoho Kozatstva. *Kazachii vestnik*, 16 Apr. [in Ukrainian].
9. Kedrovskii, V. (1966) *Obrysy mynuloho (Deiaki ostanni diiachy-ukrainofili naperedodni revolyutsii 1917 r.)*. New-York-Dzhersi-Siti: Svoboda. [in Ukrainian].
10. Lobodaiev, V. (2010) *Revoljutsiina stihia. Vilno-kozatskii ruh v Ukraini 1917–1918 rr.* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
11. Lutsenko, I. (1918) 250 lit nazad. *Vilne zhyttia*, 7 Sept. [in Ukrainian].
12. Lutsenko, I. (1918) Vilno-kozachii ruh na Vkraini i yoho organizatsiia. *Vilne zhyttia*, 12 May. [in Ukrainian].
13. Lutsenko, I. (1918) Getman i getmanska vlada. *Nashe selo*, no. 7. [in Ukrainian].
14. Lutsenko, I. (1918) Getman Ivan Mazepa. *Nashe selo*, no. 8–9. [in Ukrainian].
15. Lutsenko, I. (1918) De-shcho z starovyny. *Nashe selo*, no. 18. [in Ukrainian].
16. Lutsenko, I. (1918) Istorychna pomylka. *Vilne zhyttia*, 4 Sept. [in Ukrainian].
17. Lutsenko, I. (1918) Moskvichi i tsaryzm. *Vilne zhyttia*, 17 July. [in Ukrainian].
18. Lutsenko, I. (1918) Nashi derzhavni zmagannia v mynulomu. *Nashe selo*, no. 16. [in Ukrainian].
19. Lutsenko, I. (1917) Pro vilne kozatstvo. *Ridnyi kurin*, 30 Oct. [in Ukrainian].
20. Lutsenko, I. (1908) Shche pro Polubotkovi skarby (Lyst do redaktsii). *Rada*. 19 Jan. [in Ukrainian].
21. Meleshko, F. (1974) Ukrainske vilne kozatstvo v Glodosah. *Ukrainske kozatstvo*, pt. 2, pp. 36–38. [in Ukrainian].
22. Poltavets-Ostrianytsia, I. (1943) Sviato v Chyhrini. *Kazachij vestnik*, 15 Apr. [in Ukrainian].
23. *Ridnyj kuryn* (1917), no. 14–15. [in Ukrainian].
24. Skoropadskii, P. (1995) Spogady. Kyiv; Filadelphia. [in Ukrainian].

25. Stryzhevskii, A.I. (2011) *Svitloi pam'iaty Ivana Mitrofanovycha Lutsenka* [republ. spogadiv 1922 roku] / uporiad., avtor peredmovy, vstup. st. ta koment. O. Muzychko. Odesa. [in Ukrainian].
26. *Ukrayinskii natsionalno-vizvolnyi ruh. Berezen – lystopad 1917 roku* (2003). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Teligy. [in Ukrainian].
27. Vintskovskii, T., Dzhumygha, Ye. & Mysechko A. (2010) *Ukrainski militarni formuvannia v Odesi v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.): nauk. narysy* /. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].
28. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh organiv vlady ta upravlinnia. Funf 1705, inventory 1, dossier 7*. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245741>

УДК 930.2(470+477)“18/19”

MUSEUM PUBLICATIONS OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY IN THE RESEARCH OF NATIVE SCIENTISTS

Nataliia Cherhik

Post-graduate student of the Zaporizhzhia National University, 66, Zhukovsky st., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>

E-mail: cherhik.n@gmail.com

Citation: Cherhik, N. (2021) Museum publications of the second half of the XIX – early XX century in the research of native scientists. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 74–79.

Submitted: 12.10.2021

catalogs, albums, reports of the late 19th – early 20th centuries as one of the aspects of the manifestation of the process of national revival in Ukraine at the frontier of the century. It was also noted that at the end of the 19th and throughout the 20th century, publications of archaeological collections were more popular, especially materials found in the south of Ukraine. In the 21st century, the attention of researchers was attracted by materials from the period of the Cossacks. In general, there was a stable interest in Ukrainian museum publications of the late 19th – early 20th centuries.

Key words: *museography, museum edition, historical source.*

Annotation

The article presents publications of the late 19th – early 20th centuries, in which museum materials of Ukrainian origin are studied and published. This refers to museum catalogs, albums and reports. The purpose of this article is to trace the dynamics of the use of these publications in scientific research of colleagues during the late 19th – early 21st centuries. The proposed analysis proved the fact that museographic publications have acted an important role in scientific research for a long time, starting from the moment they were published until the present time. It was also found that as a historical source, museography was emphasized in three directions: the basis for conclusions about historical facts; the foundation for the protection of objects of history and museum research; and for museum attribution work. The context of the use of museum publications has changed. In the 19th century, they were used to show the development of museums in the south of the Russian Empire. In the Soviet period, "pre-revolutionary" museum publications were perceived as traces of "bourgeois science." Modern researchers consider museum

МУЗЕЙНІ ВИДАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ

Наталія Чергік

Аспірантка Запорізького національного університету,

Вул. Жуковського, 66,

м. Запоріжжя, 69600, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>

E-mail: cherhik.n@gmail.com

Анотація

У роботі здійснено аналіз наукових публікацій вітчизняних авторів, які у другій половині XIX – початку XX ст. увели до наукового обігу музейні матеріали українського походження. Запропонований огляд довів той факт, що музеографічні публікації відігравали важливу роль у наукових дослідженнях не тільки на момент їх виходу у світ, але й упродовж тривалого часу. Також було встановлено, що джерельне значення музеографії було акцентовано за трьома напрямками: обґрунтування висновків щодо певних історичних фактів; підстава для пам'яткоохоронної діяльності та музеєзнавчих досліджень; музейна атрибуція.

Цитування: Чергик Н. Музейні видання другої половини XIX – початку XX століття в дослідженнях вітчизняних науковців. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В.А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 74–79.*

Отримано: 12.10.2021 р.

Ключові слова: музеографія, музейне видання, історичне джерело.

У XIX ст. основний вектор наукової діяльності становила публікація історичних джерел та результатів досліджень, заснованих на аналізі документів, археологічних артефактів, нематеріальних проявів національної культури. Один зі спектрів таких публікацій – музеографічні твори, які на українських теренах набули особливого поширення з другої половини XIX ст. В даній статті ми увагу

звернули на те, наскільки активно і як саме музейні видання задіяні до досліджень вітчизняних науковців. Відповідь на поставлене питання дозволить виявити інформативний діапазон, тривалість та розвиток джерельного ефекту перших зразків української музейної публіцистики.

Об'єктом даного дослідження обрано наукові праці, до джерельної бази яких уведено українські музейні видання, що вийшли друком у Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. і демонструють археологічні колекції та предмети доби козацтва приватних збірок і громадських музеїв. Предмет дослідження: динаміка застосування музеографічних публікацій у науково-дослідній роботі протягом кінця XIX – початку XXI ст.

Варто відзначити, що джерельна роль музейних видань стала предметом спеціального дослідження небагатьох авторів. Серед них можемо назвати І. В. Дворкіна [8], О. І. Кушпетюк [14], Л. Ю. Мельничук [18], Н. М. Товстоляк [27]. Огляд інформативної функції музейних видань у динаміці пропонується вперше.

Перед усім, заслуговує на увагу робота В. С. Іконнікова “Досвід російської історіографії”, в якій музеографія показана як один із засобів правильного розуміння загального перебігу історичних явищ. Автор назвав низку українських музейних видань, серед яких “Короткий покажчик” по музею Одеського товариства історії та старожитностей, складений М. Н. Мурзакевичем у 1873 р. В. С. Іконніков охарактеризував музейні твори як цілком наукові, наповнені необхідним матеріалом для полегшення користування джерелами, під якими автор розумів архівні документи та предмети колекцій – переважно монети, медалі, карти, археологічні знахідки [11, с. 23, 29–30, 302–303, 313, 323].

В такій функції музейні видання використані М. І. Петровим при укладанні четвертого і п'ятого випусків “Альбому старожитностей Церковно-археологічного музею при Імператорській Київській духовній академії”. Автор багаторазово скористався “Вказівником” цього ж музею, а також “Старожитностями Придніпров'я” та “Старожитностями Російськими” Богдана та Варвари Ханенків. Посилаючись на ці твори, М. І. Петров зробив аргументовані узагальнення відносно форм, видів та типів виробів скіфо-сарматської доби та слов'янського часу [1, с. 7, 12, 14, 25–30].

Аналогічним шляхом Л. М. Кудь у дипломній роботі “Вбрання та прикраси давньоруської жінки”, для реконструкції типажу панянки періоду Київської Русі залучила п'ятий випуск альбому “Старожитності Придніпров'я”. Порівняння зразків колекції Київського міського музею з опублікованими Ханенками зображеннями предметів їх колекції, стало підставою для висновків стосовно форм та технологій виготовлення прикрас [12, с. 8–14].

Ще один формат використання музеографічних творів кінця XIX – початку XX ст. – введення їх до джерельної бази досліджень стану пам'яток охоронної діяльності та музейної справи в Україні. Наприклад, В.Б. Антонович використав факти, висвітлені у “Указателе выставки при III Археологическому съезде в Києве”, для укладання “Археологической карты Киевской губернии” [5, с. 21, 31].

Низка музейних видань послужили джерелами написання статті “Музей” “Енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона”. Лаконічно надана інформація про українські музеї почерпнута переважно з музеографії артефактів півдня України та козацької

доби – видань музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, Феодосійського музею старожитностей, каталогів старожитностей колекції В. В. Тарновського та О. М. Поля [19].

Більш розлогий “образ музейництва на Україні” надав І. С. Свенціцький в нарисі “Про музеї і музейництво”. Основну увагу автор приділив Київському міському музею (назвав фондоутворювачів, охарактеризував колекції); інформацію про інші музеї подав стисло. Джерелами стали “Звіти” Київського Художньо-Промислового та наукового музею за 1910–1915 рр. та уже названі нами видання Церковно-Археологічного музею в Києві, Б. І та В. М. Ханенків, В. В. Тарновського, О. М. Поля [22].

Із досліджень другої половини ХХ ст. виділимо роботи А. М. Разгона “Археологічні музеї в Росії (1861–1917)” [20] та Л. М. Сак “З історії виникнення і розвитку Київського державного музею західного та східного мистецтва (1883–1945)” [21], в яких на підставі комплексу видань музею Одеського товариства історії та старожитностей, Феодосійського, Керченського, Херсонського музеїв (А. М. Разгон) та серії альбомів Б. І. та В. М. Ханенків (Л. М. Сак) авторами встановлено шляхи поповнення збірок, принципи науково-дослідної, просвітницької, експозиційної роботи. Оскільки використані музеографічні джерела передували часу “глибокого засвоєння марксистсько-ленінської методології” [21, с. 400], авторами підкреслений вплив “оман” буржуазної науки [20, с. 198, 200, 204–205, 208] на зміст видань, музейну та археологічну практику.

Сьогодні науковці показують культурні зрушення в Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. з позиції процесів національного відродження. Певною мірою “регіональні” пам’яткоохоронні та музеєзнавчі студії базуються на “Звітах” музеїв. Наприклад, цей вид музеографічного твору використаний в роботах О. І. Кушпетюк [15; 16] та І. В. Кузьміної [13], присвячених розвитку музейної справи на Волині. Із залученням музейних “Звітів” досліджений розвиток археологічного музейництва на Чернігівщині та Полтавщині О. Є. Черненко [28] і О. Б. Супруненко [26].

В сучасній музейній практиці музеографічні видання кінця ХІХ – початку ХХ ст. залучаються для *наукової атрибуції колекцій*. В якості прикладу наведемо масштабну атрибутивну роботу, побудовану на музеографії колекції В. В. Тарновського-молодшого, яку проводить Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. Спираючись на нові відомості про певний тип предметів, нові класифікаційні схеми щодо артефактів, новітні методи фізико-хімічного аналізу, залучивши іконографічні джерела – науковці музею поновили атрибуцію більшості раніше «закаталогізованих» предметів: уточнили датування, прочитали і вірно інтерпретували клейма і написи, визначили вміст дорогоцінних металів. Особливої уваги заслужила розкритикована свого часу М. С. Грушевським третя частина “Каталогу українських старожитностей В. В. Тарновського”, присвячена предметам козацької доби [7]. Важливо відзначити, що такими дослідженнями охоплено усі групи збірки Василя Тарновського. Колекцію срібного посуду, твори церковної металопластики, булави і перначі ХVІІ–ХVІІІ століття дослідила Г. П. Арендар [2; 3; 4]. Збірка артилерії переатрибутована М. М. Блакитним [6]. Колекція тканин стала предметом дослідження В. В. Зайченко [9; 10]. Унікальну колекцію стародруків, рукописів та документів дослідив І. М. Ситий [24; 25]. Атрибуцію шабель осучаснив А. С. Лаєвський [17]. Хрестам-енколпіонам приділила увагу Л. Ф. Сита [23]. Автори досліджень відзначили, що без “каталогів” ХІХ–ХХ ст. цю роботу не можна було б провести із таким успіхом, як це вдалося.

Проаналізовані публікації демонструють, що протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. науковці виявили і розробили такі галузі інформативного спрямування музеографії: історія, пам’яткознавство, музеєзнавство. Музейні публікації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. “по свіжих слідах” використані переважно для виявлення аналогій та зроблених висновків щодо тенденцій розвитку матеріальної складової культурної спадщини України. При цьому увага дослідників була зосереджена переважно на публікаціях предметів релігійного змісту та археологічних знахідок, значний сегмент яких становили пам’ятки Причорномор’я та півдня України. В радянський період музейні видання служили основою для демонстрації втілення “буржуазних” концептів розвитку науки та музейної практики в

Російській імперії. Сьогодні джерельна функція музеографії вийшла на якісно новий виток – сучасні дослідники поновили атрибуції предметів музейних колекцій, чим продемонстрували необхідність критичного підходу до раніше опублікованої музеографічної інформації. В цій царині поле зору дослідників поширилось на предмети козацької доби. Відбулися зміни у контексті використання музейних видань: сьогодні вони застосовані для демонстрації регіональних аспектів становлення музейної справи та археологічної науки в зв'язку із процесом національного відродження в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Джерела та література:

1. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии / сост. Н. Петров. Киев : тип. С. В. Кульженко, 1915. Вып. 4–5. 62 с.
2. Арендар Г. П. Булави і перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2013. Вип. 15. С. 177–182.
3. Арендар Г. П. Срібний посуд XVII–XVIII ст. з колекції В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 1996. Вип. 1 : Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. С. 34–36.
4. Арендар Г. П. Церковні старожитності Василя Тарновського. *Скарбниця української культури* : зб. наук. пр. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 3–8.
5. Археологическая карта Киевской губернии / сост. В. Б. Антонович. М. : тип. М. Г. Волчанинова, 1895. 139, 20 с.
6. Блакитний М. М. Гармати з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2013. Вип. 15. С. 188–190.
7. Грушевський М. С. [Рецензія]. *Записки Товариства імені Шевченка*. Львів, 1901. Т. 40, кн. 2. С. 1–2. Рец. на кн.: Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. Киев, 1898. Ст. 86+16 табл., 4°.
8. Дворкін І. В. Джерела з історії музейної справи Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. *Вісн. нац. техн. ун-ту «Харк. політехн. ін-т»*. 2013. № 25 (998). С. 17–22.
9. Зайченко В. В. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2013. Вип. 15. С. 191–194.
10. Зайченко В. В. Тканини з колекції В. В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (спроба віднайдення та атрибуції експонатів). *Скарбниця української культури*. Чернігів, 1996. Вип. 1 : Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. С. 31–33.
11. Иконников В. С. Опыт русской историографии : в 2 т. Киев : тип. Императ. ун-та св. Владимира В. Завадскаго, 1891. Т. 1, кн. 1. 882 с.
12. Кудь Л. Н. Костюм и украшения древнерусской женщины. *Сб. Археол. музея Выси. жен. курсов в Киеве*. Киев : тип. А. И. Гросмана, 1914. Вып. 2. 51 с., VIII табл.
13. Кузьміна І. В. Українська гілка роду Штейнгелів: визначні постаті. Історико-просопографічне дослідження : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2016. 240 с.
14. Кушпетюк О. І. Звіти Городоцького музею барона Ф. Штейнгеля – джерело вивчення історії одного з перших музеїв Волинської губернії. *Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту*. Луцьк, 1998. Вип. 3. С. 77–79.
15. Кушпетюк О. І. Орест Левицький і волинське музейництво (до 170-річчя від дня народження). *Емінак*. 2018. № 1 (21) (січ.–берез.). С. 108–112.
16. Кушпетюк О. І. 150 років із часу заснування першого музею Волині. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту імені Лесі Українки. Іст. науки*. 2015. № 7. С. 156–161.
17. Лаєвський А. С. Шаблі XVII–XVIII століть з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2013. Вип. 15. С. 183–187.

18. Мельничук Л. Ю. Друковані каталоги XIX – початку XX ст. як джерело дослідження мистецьких колекцій Харківського університету. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2009. Вип. 6. С. 605–615.
19. Музей. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. / редкол.: К. К. Арсеньев, Ф. Ф. Петрушевский. СПб. : Семеновская тип. И. А. Ефрона, 1897. Т. 20. С. 112–126.
20. Разгон А. М. Археологические музеи России (1861–1917). *Очерки истории музейного дела в России*. М., 1961. Вып. 3. С. 190–230.
21. Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). *Очерки истории музейного дела в СССР*. М., 1963. Вып. 5. С. 373–405.
22. Свенціцький І. С. Про музеї і музейництво : нарисі і замітки. Львів : Діло, 1920. 79 с.
23. Сита Л. Ф. Хрести-енколпіони з колекції В. В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2013. Вип. 15. С. 199–201.
24. Ситий І. М. Колекція стародруків музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 1996. Вип. 1 : Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. С. 39–45.
25. Ситий І. М. Документальні матеріали в колекції В.В.Тарновського. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 1996. Вип. 1 : Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. С. 46–48.
26. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської) : монографія. Київ–Полтава : Археологія, 2000. 392 с.: іл.
27. Товстоляк Н. М. Каталоги музею українських старожитностей В. В. Тарновського як джерела з історії Придніпров'я. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2009. Вип. 7. С. 227–235.
28. Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.). Чернігів, 2007. 136 с.: іл. (Скарбниця української культури ; вип. 9 (Спецвип. 1)).

References:

1. Petrov, N. comp. (1915) *Album dostoprimechatelnostey Tserkovno-arkheologicheskogo muzeya pri Imperatorskoy Kievskoy dukhovnoy akademii*. Kiev : tip. S. V. Kulzhenko Kiev: foto-litotipografiya S. V. Kul'zhenko, vol. IV–V. [in Russian].
2. Arendar, G.P. (2013) Bulavy i pernachi z kolektsii Vasyliya Tarnovskoho: pytannia atrybutsii. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, issue 15, pp. 177–182. [in Ukrainian].
3. Arendar, G. P. (1996) Sribnyj posud XVII–XVIII st. z kolektsii V. V. Tarnovskogo. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, issue 1, pp. 34–36. [in Ukrainian].
4. Arendar, G. P. (2007) Tserkovni starozhytnosti Vasyliya Tarnovskoho. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, issue 8, pp. 3–8. [in Ukrainian].
5. Antonovich, V. B. (1895) *Arheologicheskaya karta Kievskoj gubernii*. Moskva: Tip. M. G. Volchaninova. [in Russian].
6. Blakytyni, M. M. (2013) Garmaty z kolektsii Vasyliya Tarnovskogo v Chernigivs'komu istorychnomu muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, issue 15, pp. 188–190. [in Ukrainian].
7. Grushevskiy, M. S. (1901) [Retsenziia]. Katalog ukraynskykh drevnostei kolektsii V. V. Tarnovskoho, Kyiv, 1898, st. 86+16 tabl., 4°. *Zapy'sky` tovary`stva imeni Shevchenka*, vol. 40, kn. 2, pp. 1–2. [in Ukrainian].
8. Dvorkin, I. V. (2013) Dzherela z istorii muzeinoi spravy Naddniprianskoi Ukrainy XIX – pochatku XX st. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskiy politekhnichnyi instytut»*, no. 25 (998), pp. 17–22. [in Ukrainian].

9. Zaichenko, V. V. (2013) Memorialni uzhytkovi i dekoratyvni tkanyny u zibranni V.V.Tarnovskoho. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, issue 15, pp. 191–194. [in Ukrainian].
10. Zaichenko, V. V. (1996) Tkanyny z kolektsii V. V. Tarnovskoho u zibranni Chernihivskoho istorychnogo muzeiu im. V. V. Tarnovskoho (sproba vidnaidennia ta atrybutsii eksponativ). *Skarbnytsia ukrayinskoi kultury*, issue, 1, pp. 31–133. [in Ukrainian].
11. Ikonnikov, V. S. (1891) *Opyt russkoy istoriografii*. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira V. Zavadskago, vol. 1. [in Russian].
12. Kud', L. N. (1914) Kostyum i ukrasheniya drevnerusskoy zhenshchiny. *Sbornik Arkheologicheskogo muzeya Vyshikh zhenskikh kursov v Kieve*, vol. 2. Kiev: Tipografiya A. I. Grosmana. [in Russian].
13. Kuzmina, I. V. (2016) *Ukrainska gilka rodu Shteinheliv: vyznachni postati. Istoryko–prosopografichne doslidzhennia*. Ph.D. Thesis. Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
14. Kushpetiuk, O. I. (1998) Zvity Gorodockoho muzeiu barona F.Shteinhelia – dzherelo vuvchennia istorii odnogo z pershykh muzeiv Volynskoi gubernii. *Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu*, issue 3, pp. 77–79. [in Ukrainian].
15. Kushpetiuk, O. I. (2018) Orest Levytskyi i volynske muzeinytstvo (do 170–richchia vid dnia narodzhennia). *Eminak*, no. 1 (21), pp. 108–112. [in Ukrainian].
16. Kushpetiuk, O. I. (2015) 150 rokiv iz chasu zasnuvannia pershoho muzeiu Volyni. *Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, no. 7, pp. 156–161. [in Ukrainian].
17. Laievskiy, A. S. (2013) Shabli XVII–XVIII stolit z kolektsii Vasylya Tarnovskoho v Chernihivskomu istorychnomu muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, issue 15, pp. 183–187. [in Ukrainian].
18. Melnychuk, L. Yu. (2009) Drukovani katalogy XIX – pochatku XX st. iak dzherelo doslidzhennia mysteckykh kolektsii Kharkivskoho universytetu. *Khudozhnia kultura. Aktualni problemy*, no. 6, pp. 605–615. [in Ukrainian].
19. Arsenev, K. K. red., (1897) Muzei. In: *Ehnciklopedicheskii slovar' Brokgauza i Efrona*. Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya I. A. Efrona, vol. 20, pp. 112–126. [in Russian].
20. Razgon, A. M. (1961) Arkheologicheskie muzei Rossii (1861–1917). *Ocherki istorii muzejnogo dela v Rossii*, issue 3, pp. 190–230. [in Russian].
21. Sak, L. N. (1963) Iz istorii vzniknoveniya i razvitiya Kievskogo gosudarstvennogo muzeya zapadnogo i vostochnogo iskusstva (1883–1945 gg.). In: *Ocherki istorii muzejnogo dela v SSSR*, issue 5, pp. 373–405. [in Russian].
22. Svetsitskiy, I. S. (1920). *Pro muzei i muzeinytstvo: narysy i zamitky*. Lviv: Dilo. [in Ukrainian].
23. Syta, L. F. (2013) Khresty-enkolpiony z kolektsii V. V. Tarnovskoho u zibranni Chernihivskoho istorychnogo muzeiu. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, issue 15, pp. 199–201. [in Ukrainian].
24. Sytyi, I. M. (1996) Kolektsiia starodrukiv muzeiu ukrayinskykh starozhytnosti im.V.V.Tarnovskoho. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, issue 1, pp. 39–45. [in Ukrainian].
25. Sytyi, I. M. (1996) Dokumentalni materialy v kolektsii V. V. Tarnovskoho. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, vol. 1, pp. 46–48. [in Ukrainian].
26. Suprunenko, O. B. (2000) *Arkheolohiia v diialnosti pershoho pryvatnoho muzeiu Ukrainy (Lubenskiy muzei K. M. Skarzhynskoi)*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia. [in Ukrainian].
27. Tovstoliak, N. M. (2009) Katalogy muzeiu ukrayinskykh starozhytnosti V. V. Tarnovskoho iak dzherela z istorii Prydniprov'ia. *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia*, issue 7, pp. 227–235. [in Ukrainian].
28. Chernenko, O. Ye. (2007) Arkheolohichna kolektsiia Chernihivskoho istorychnogo muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho (1896–1948 rr.). *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, issue 9, pp. 1–136. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245742>

УДК 93/94(929.5)+364.054.3

CHARITABLE ACTIVITY OF LYUBOVE IVANOVNA KURIS (1852-1935)**Valery Kondratiuk**Director of the Charitable Foundation
named after I. KurisPost-graduate student of the
Odesa I. I. Mechnikov National
University 2, Dvoryanska Str., Odesa,
65082, UkraineORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7111-5142>E-mail: alla.lavrusenko@gmail.comCitation: Kondratiuk, V. (2021) Charitable
activity of Lyubove Ivanovna Kuris
(1852–1935). *Chornomors'ka mynuvshyna*,
vol. 16, pp. 80–89.

Submitted: 16.11.2021

Annotation

The article examines the life and charitable activities of the famous Kuris family representative in the South of Ukraine – Lyubov Ivanovna Kuris. Based on the primary sources study, archival documentation and publications of the Lyubov I. Kuris' life period, Lyubov Ivanovna's activity in Odesa region charitable societies, in her own noble estate in her homeland and in Kurisovo-Pokrovsky is covered.

Particular attention is paid to Kuris family charity tracing and continuing charitable work from generation to generation. Research of the charitable activity basis and types in the south of Ukraine.

It is established that Lyubov I. Kuris continued to carry out charitable activities after her husband's mother, Lyubov Stanislavivna Kuris, who worked fruitfully for the benefit of the Odessa Women's Charitable Society until her death.

Among the Lyubov Ivanovna main merits is the construction and maintenance of educational institutions, churches, patronage, assistance to sick children and the

needy. Lyubov Ivanovna Kuris was fascinated by the idea of public education spreading. As a trustee of Kurisovo-Pokrovsky, she did a lot for the village school and school garden. In 1862, her father Ivan Alexandrovich Gizhitsky founded the first local school in Rynopill, which he maintained at his own expense until 1869. Later, Lyubov I. Kuris tried to continue his work.

However, the greatest cause in the field of charity Lyubov I. Kuris was her participation in the work of the Odessa Society for the Sick Children Care. She devoted almost 30 years of her life to this activity, having done many good deeds and invested in it her Christian love, charity and unquenchable energy.

Lyubov I. Kuris' activity as the chairman of the society allowed to establish contacts and involve many famous and influential people of the city. The main achievement of the Society was the medical station for children and a children's kitchen "Drop of Milk" construction. By 1901, more than 1,500 children had undergone a treatment full course at the sanitary station. Lyubov I. Kuris was also a member of the Odessa Society of History and Antiquities, was a philanthropist, passing part of her husband's collection, antique exhibits, the museum for the benefit of society.

Key words: Lyubov Ivanovna Kuris, nobility, charity, charitable societies.

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮБОВІ ІВАНІВНИ КУРІС (1852-1935 рр.)**Валерій Кондратюк**Аспірант кафедри історії України
Одеський національний університет
імені І. І. МечниковаВул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65025,
УкраїнаДиректор Благодійного фонду
імені І. Куріса**Анотація**

У статті розглядається життєвий шлях та благодійна діяльність представниці славнозвісної сім'ї Курісів на півдні України – Любові Іванівни Куріс. На основі вивчення періоджерел, архівної документації та публікацій періоду життя Л. І. Куріс, висвітлюється діяльність Любові Іванівни в благодійних то-

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7111-5142>

E-mail: alla.lavrusenko@gmail.com

Цитування: Кондратюк В. Благодійна діяльність Любові Іванівни Куріс (1852-1935 рр.). *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 80–89.*

Отримано: 16.11.2021 р.

Куріс була захоплена ідеєю поширення народної освіти. Як попечителька Курісово-Покровського вона зробила чимало для сільської школи та шкільного саду. В 1862 р. її батько Іван Олександрович Гіжицький заснував у Ряснопіллі першу місцеву школу, яку утримував своїм коштом до 1869 р. Надалі його справу намагалася продовжити Л. І. Куріс.

Проте найбільшою справою на ниві благодійництва Л. І. Куріс була її участь у роботі Товариства опіки над хворими дітьми міста Одеса. Цій діяльності вона присвятила майже 30 років свого життя, зробивши безліч добрих справ і вклавши у неї свою християнську любов, милосердя і незгасиму енергію. Активність Л. І. Куріс на посаді голови Товариства дозволила налагодити контакти й залучити до справи багатьох відомих і впливових людей міста. Основними досягненням Товариства стало будівництво лікувальної станції для дітей та дитячої кухні «Крапля молока». До 1901 р. на санітарній станції повноцінний курс лікування пройшли понад 1500 дітей. Л. І. Куріс також була й членом Одеського товариства історії та старожитностей, виступала меценатом, передавши частину колекції свого чоловіка, античні експонати, музею на користь суспільства.

Ключові слова: *Любов Іванівна Куріс, дворянство, благодійність, благодійні товариства.*

Історичний розвиток благодійності на півдні України у XIX ст. яскраво демонструє приклади людської допомоги та опіки незахищеним верствам населення. Сучасні науковці серед причин поширення благодійної діяльності у цей історичний період називають формування довіри до діючої влади та нобілітету, зниження суспільної напруженості, власні патріотичні та благодійні мотиви, соціальну відповідальність тощо.

Розвиток благодійності на півдні України, особливо на Одещині, пройшов декілька етапів і трансформаційних перетворень від приватної благодійної діяльності до законодавчого врегулювання й зміщення акцентів в бік територіальних громад та муніципалітету. Незважаючи на вказане, благодійність була в основному властива тільки одній верстві населення – дворянству. Не дивно, адже саме вона виховувалась у повазі та відданості державі і суспільству.

Благодійність здійснювалась за різними напрямками – від пожертвувань на війну і для військових, до будівництва навчальних закладів та церков. Важлива роль у цій діяльності відводилась саме жінкам. Почесним вважалось власна поміч та допомога хворим, безпритульним, знедоленим.

Родина Курісів на півдні України, її відомі представники, здійснили чимало для служіння державі та суспільству. Невисвітленою в вітчизняних дослідженнях залишається життєвих шлях та культурно-соціальна діяльність жінок сім'ї Курісів, благодійництво та праця на користь громади.

Благодійництву в Одесі та на півдні України присвячено чимало праць сучасних авторів, серед яких: В. І. Голимба, І. С. Гребцова, О. М. Донік, Н. А. Колосова, А. І. Кочетов, С. А. Накаєва та інші.

Мета статті – дослідження життєвого шляху Любові Іванівни Куріс, як відомої жінки та суспільного діяча.

Реформи 1860–1870-х рр. змінили масштаб і характер благодійності на півдні України. Як стверджує дослідник А. М. Савочка, в період правління Олександра II “відбулась глобальна соціокультурна трансформація системи державного піклування й суспільної доброчинності. В останній третині XIX ст. філантропія з обов’язку держави перетворилася на засіб вирішення місцевих соціальних проблем силами громади. У 1855–1881 рр. була закладена законодавча основа для стрімкого розвитку різних форм благодійності: станової та корпоративної допомоги, багатопрофільної підтримки незаможних, хворих і поранених воїнів” [22, с. 61].

На думку дослідника І. Кочергіна, серед напрямів благодійності, в яких дворянство брало участь у пореформений час, можна виділити такі: 1) пожертви на військо, допомога пораненим воїнам; 2) фінансова та матеріальна підтримка сиріт, убогих, злидарів; 3) фінансування богоугодних закладів і лікарень; 4) заснування стипендій, шкіл, підтримка освітніх закладів; 5) надання коштів на розвиток міського господарства; 6) фінансова і матеріальна підтримка бібліотек, музеїв та інших культурних закладів [11, с. 326].

Допомога армії з боку дворян була особливо активною в період збройних конфліктів. Пожертви були як колективними (благородне зібрання), так і приватними (окремі дворяни) [12, с. 393–394]. Щедрі та регулярні пожертви на армію з боку як окремих дворян, так і всього дворянства можуть бути пояснені не лише милосердям і любов’ю до ближнього. У дворянському середовищі було чимало військових, які знали, що таке війна і яких матеріальних сил вона вимагає. Допомога армії була також проявом вірнопідданих почуттів і патріотизму дворян.

Іншою була мотивація дворян при наданні підтримки лікарням, богоугодним закладам, притулкам, бідним, злидарям, сиротам. Тобто допомога хворим і нужденним сприймалася дворянами як моральний обов’язок та своєрідний податок з багатих для бідних.

Дворяни не лише жертвували різні суми на притулки, богоугодні заклади тощо, але й брали особисту участь у реалізації соціально важливих проектів. Такий вид діяльності відноситься до нематеріальної благодійності.

Особливою увагою дворянства користувалися навчальні заклади, бібліотеки, музеї, храми. Благодійність у культурній сфері має окреме визначення – меценатство. Важливою складовою просвіти завжди були бібліотеки [12, с. 398–399].

Дворянство намагалося всіляко підтримувати процес збереження культурної спадщини. Саме тому чимало дворян займалося колекціонуванням старожитностей.

Постійною підтримкою дворян користувалася церква. Матеріальна допомога розвитку церковної інфраструктури належала до традиційних видів діяльності благородного стану, тому, наприклад, будівництво храмів не було чимось унікальним для дворян. У часи, коли землі колишніх Вольностей Запорозьких роздавалися російським дворянам, більшість з них закладала в маєтках храми. У другій половині XIX ст. храмів будувалося менше, але дворяни продовжували допомагати церкві богослужбними книгами, іконами, коштами тощо.

Матеріальна підтримка та особиста участь у розвитку освітніх закладів у містах і сільській місцевості, бібліотек, газет, музеїв та інших об’єктів культури лежали в основі світогляду дворянства. Представники вищої верстви мали, як правило, високу освіту та рівень культури й складали еліту суспільства, що накладало певний відбиток на їх життєві установки. Моральним обов’язком дворян було збереження традицій та поширення просвіти серед народу.

Єдина сфера, де дворяни не відзначилися помітною активністю, – це громадські та творчі товариства. Благородний стан не потребував якихось окремих об’єднань, оскільки мав власну станову організацію – дворянське депутатське зібрання. Також з другої половини 1860-х років дворяни брали активну участь у роботі земських установ, тому для них не була актуальною участь у якихось інших організаціях.

Подружнє життя Любові Іванівни Куріс, уродженої Гіжицької, почалося на початку 1870-х рр., коли вона одружилася з Іваном Іраклійовичем Курісом. Рід Гіжицьких походив з давнього польського дворянського роду, що належав до герба Гоздава і брав свій початок з

XV століття [20]. У Польщі існувало ще кілька родів Гіжицьких, що належали до інших гербів. Після поділів Речі Посполитої частина Гіжицьких перейшли на службу до Російської імперії й були підтвержені у спадковому дворянстві. Поступово вони стали одним із найбільш авторитетних, впливових, а також заможних землевласницьких родів на території Південної України.

Представники численного роду Гіжицьких у Херсонській губернії служили як на цивільній, так і на військовій службах, а найбільш відомими їх представниками були: Ігнатій Іванович Гіжицький – генерал-майор; Іван і Степан Олександрович Гіжицькі – предводителі дворянства Ананьївського повіту; Олександр Степанович Гіжицький – камергер, дійсний статський радник, член III і IV Державної Думи; Михайло Львович Гіжицький – Державний секретар в уряді України гетьмана П. П. Скоропадського [20]. Дослідники відзначають тісний зв'язок Гіжицьких з Одесою та наявність у них нерухомої власності на території міста.

Шляхом шлюбних взаємин Гіжицькі поріднилися з такими відомими родами, як князі Абамелікі й Голіцини, барони Веліо, дворяни Куріси, Свечіни, Єлсєви та інші. Вже після революційних подій й залишення Одеси у січні 1920 року військами Білої армії, Гіжицькі емігрували за кордон. Їхні нащадки до цього часу проживають в різних країнах світу.

Іван Іраклійович та Любов Іванівна Куріси упродовж багатьох років демонстрували приклад сімейного взаєморозуміння, порядності, любові й гармонії серед представників аристократичних кіл краю. Любов Іванівна народилась і виросла в родинному маєтку містечка Ряснополь Одеського повіту (нині Березівський район Одеської області) [21, с. 487].

Її батько Іван Олександрович Гіжицький в 1850-х рр. служив в управлінні інспектора військових поселень ад'ютантом при начальнику поселенських округів генерал-майору С. Ф. Щербинському [15, 1853]. У відставку вийшов у чині ротмістра й в подальшому присвятив себе справі сільського господарства, користуючись значним авторитетом серед поміщиків і землевласників краю. Разом з дружиною Оленою Дорофіївною вони проживали в містечку Ряснополь або в іншому своєму володінні – селі Ісаєво Ананьївського повіту (нині Миколаївський район Одеської області). Зважаючи на гарне виховання й широку ерудицію Івана Олександровича, його кілька разів обирали повітовим гласним, головою повітової управи й предводителем дворянства Ананьївського повіту [23, с. 170; 16, с. 271].

Вочевидь знайомство І. І. Куріса з родиною Гіжицьких відбулося ще в часи його служби в канцелярії предводителя дворянства Одеського повіту. Пізніше, надаючи допомогу батькам дружини, він вів господарство на 55 десятинах землі в Ряснополлі й надавав всіляку допомогу місцевим жителям. До того ж відстань між цим поселенням і Курісово-Покровським була не така вже й велика, навіть за тогочасними мірками. Впродовж 1872–1878 рр. місцева громада обирала Івана Іраклійовича старостою своєї Петропавлівської церкви [25, 1875].

Доба Івана Іраклійовича та Любові Іванівни Курісів – це часи потужних модернізаційних перетворень у державі. Реформи імператора Олександра II одна за одною відбувались в імперії, розділяючи її існування на дореформений період та пореформений час, змінюючи традиційний уклад життя кожного з станів тогочасного суспільства. Дворянство переживало добу своєї зрілості й також було на порозі нових викликів, від здатності адекватно реагувати на які, залежало його майбутнє. З-поміж іншого на формування світогляду дворянського стану накладала певний відбиток сформована система елітарної загальної та професійної освіти. Це неодноразово підкреслювалося в офіційній пресі пореформеного періоду, наприклад, в роботі Б. Чичеріна “Наше дворянство”: “Дворянство на протигагу іншим станам прийняло європейську освіту й разом з тим засвоїло нові звичаї, традиції, спосіб життя, погляди, інтереси. Чи багато вартісного в цьому засвоєному, – це інше питання. Але можна сказати, що дворянство – єдиний створений стан в Імперії” [29, 1861].

Любов Іванівна Куріс продовжила здійснювати благочинну діяльність після матері свого чоловіка, Любові Станіславівни Куріс, яка плідно трудилася на благо Одеського жіночого благодійного товариства, аж до часів своєї смерті в 1862 р., відкрила Курісово-Покровську народну школу, усе своє життя допомагала бідним та знедоленим.

В 1861 р. Іван Іраклійович Куріс разом з матір'ю Любов'ю Станіславівною відкрили в Курісово-Покровському народну школу, яку в подальшому повністю утримували власним коштом. Вчителі і учні були забезпечені всім необхідним: навчальними посібниками і підручниками, регулярно виписувались газети “Одеський вісник”, “Громадянин” тощо.

Поступово вона перейшла на утримання земства: частково, починаючи з 1869 р., а повністю з 1873 р. Земство утримувало і вчителя, і школу, яка до того часу стала зразковою. Станом на 1874 р. заняття відвідували 40 місцевих хлопчиків і двоє дівчаток [23, с. 57]. З 1876 р. школа отримала статус народного училища.

Процесом підбору вчителів для навчального закладу також займались поміщики. Прізвища багатьох з них збереглися в різних джерелах. Так, в 1880 р. в школі працювала 24-річна Катерина Андріївна Добродієва, випускниця Оренбурзького Николаївського інституту. Через три роки її замінила Євдокія Іллівна Шилінг. В 1888 р. викладачами школи були Петро Акимович Ульянов і Ольга Владиславівна Ярощинська. Вчителем у 1894 р. значився Павло Михайлович Горнатеко, а вже в 1904 р. тут вчителювала Неоніла Андріївна Решетнікова [19, с. 762; 8, арк. 9 зв.; 9, арк. 116; 10, арк. 32 зв.].

Любов Іванівна Куріс була захоплена ідеєю поширення народної освіти. Як попечителька Курісово-Покровського народного училища, вона сприяла завершенню в 1886 р. будівництва в містечку нового приміщення для цього навчального закладу.

Оскільки школа, а далі училище знаходились довгий час у старому малоприсадибному приміщенні, то Любов Іванівна прийняла рішення виправити ситуацію шляхом будівництва нової комфортабельної будівлі для розміщення навчального закладу. Вона брала участь в розробці проекту й контролювала увесь хід виконання будівельних робіт. Училище мало статус однокласного, однак для його потреб збудували дві просторі класні кімнати з усіма зручностями, забезпечивши кожному учневі достатню площу навчального простору. В цій же будівлі розташовувалась і квартира вчителя, яка нараховувала три невеликі кімнати [2, с. 27, 114].

Влітку 1887 р., перебуваючи в гостях у родини Курісів, президент Товариства садівництва В. М. Лігін запропонував Любов Іванівні створити при училищі навчальний сад. Ідея полягала в забезпеченні можливості учням знайомитись з прийомами розведення плодових дерев, кущів та городини. Після обговорення ідеї, яка вочевидь сподобалась господарині, він звернувся до редактора-видавця віденського журналу “Der Schulgarten” (“Шкільний сад”) пана Лангауера з проханням дати кілька корисних порад щодо втілення такого проекту в життя. Ніхто й не думав, що крім просвітницької діяльності, однією зі своїх місій видання ставило надавати різноманітну організаційну допомогу в організації саме таких садів. До того ж це робилося цілковито безкоштовно. Вже через місяць був готовий план навчального саду при народному училищі, згідно з наданими розмірами й побажаннями організаторів. Він передбачав висадити надзвичайно значну кількість різних порід дерев і рослин. Окремі його положення дещо скорегували, адаптувавши під місцеві реалії, і з успіхом втілили проект в життя [13, с. 81-83].

Вже на початку ХХ ст., після смерті І. І. Куріса, Херсонське губернське земське зібрання звернулося з клопотанням про реорганізацію Курісово-Покровської земської школи. 5 грудня 1904 р. було видано наказ міністра народної освіти у якому дозволялося “перетворити згадану школу в двокласну за своїм складом, на основі затвердженого статуту вказаної школи, з присвоєнням їй найменування «зразкова школа імені таємного радника І. І. Куріса» [28, с. 729].

Л. І. Куріс також брала участь у створенні ще однієї народної школи. В 1862 р. її батько Іван Олександрович Гіжицький заснував в Ряснопіллі першу місцеву школу, яку утримував своїм коштом до 1869 р. Далі вона була переведена під громадську опіку, однак зуміла проіснувати лише три роки й була закрита. В 1874 р. вже заміжня Любов Іванівна виділила 350 крб. щоб запросити вчителя й поновити навчання дітей в Ряснопіллі. З того часу школу відновили, а невдовзі вона отримала статус зразкової [23, с. 57].

Піклувалася Л. І. Куріс також і про школи, створені при православних храмах. В листопаді 1894 р. за рішенням святішого Синоду її нагородили Біблією “за особливі

старання й сумління у справі благоустрою місцевих церковно-приходських шкіл” [14, с. 138]. Серед багатьох навчальних закладів Одеси, своєю увагою і турботою вона наділила жіночу гімназію С. І. Видинської і, навіть, була її попечителем впродовж 1907–1909 рр.

Проте найбільшою справою на ниві благодійництва Л. І. Куріс, була її участь в роботі Товариства опіки над хворими дітьми міста Одеси. Цій діяльності вона присвятила майже 30 років свого життя, зробивши безліч добрих справ і вклавши у неї свою християнську любов, милосердя і незгасиму енергію.

Історія розвитку благодійництва в Одесі досліджувалася різними авторами [5; 6; 7]. За їх свідченням місто мало чималу кількість притулків, лікарень, центрів для сиріт, будинків опіки, богаділень тощо. Всебічна допомога надавалася найбільш вразливим прошаркам населення, хворим і нужденним. У цю справу спрямовувалась значна кількість фінансових ресурсів. Поряд з іншими осередками благодійності, в 1887 р. виникло Товариство благодійної допомоги хворим дітям. Ідея належала місцевій мешканці Надії Яківні Шведовій. На її думку, організація прийняттого санітарного догляду й амбулаторного лікування, які фактично були недоступні для бідних прошарків міста, обов'язково мала сприяти покращенню системи охорони здоров'я, рятуючи життя значної кількості дітей. Зібравши невелику групу осіб, які поділяли її погляди на проблему здоров'я дітей з найбільш вразливих верств суспільства, вона винесла на обговорення статут нового Товариства. Подія відбулася 4 жовтня 1887 р. в залі Одеської міської думи. На першому ж засіданні головою Товариства обрали Любов Іванівну Куріс. За словами засновників, цей вибір був вельми вдалим, оскільки “мав вирішальний вплив на швидке розширення діяльності Товариства” [30, с. 7].

Спочатку у членів Товариства були побоювання відносно фінансових можливостей організації втілювати в життя свої плани. Всі сумніви швидко зникли, оскільки знайшлося чимало бажаючих жертводавців підтримати заявлену ініціативу. Серед перших відгукнулися самі члени Товариства графи М. Д. Толстий та М. М. Толстий, а також графиня Є. Г. Толста, які внесли у фонд організації по 500 крб. кожен. Міський голова Г. Г. Маразлі передав Товариству 1000 крб. Було багато інших благодійників з різними сумами пожертв. Лише за перші 3 місяці капітал Товариства сягнув 8000 крб.

Рада Товариства зосередила свою діяльність одразу в двох напрямках. По-перше, було прийняте рішення побудувати дитячу амбулаторію на два місця для екстрених випадків надання допомоги, а по-друге, розпочати створення на одному з одеських лікувальних лиманів літньої санітарної станції, яка б уміщувала 40 дітей.

Активність Любов Іванівни Куріс на посаді голови Товариства дозволила налагодити контакти й залучити до справи багатьох відомих і впливових людей міста. Багато разів вона ініціювала проведення благодійних заходів, мета яких збір коштів для надання допомоги хворим дітям з бідних сімей. Так, серед її помічників були Лігін, барон Вітте, Люїкс, Вільс, Волчанецький, Лемме та інші. Разом з ними вона влаштувала виставку виробів мистецтва й рідкісних речей. Всі бажаючі могли побачити на експозиції предмети зі сховищ багатьох одеських колекціонерів, а також Публічної бібліотеки, яка виставила свої найбільш цікаві експонати. Іван Іраклійович Куріс представив зразки старовинних меблів із власного зібрання, значну кількість рідкісних стародруків, книг з оригінальними, високохудожніми палітурками, рукописів і рідкісних історичних документів. Виставку побачило багато одеситів, а під час заходу було зібрано 783 крб. у фонд Товариства [30, с. 9]. Перелік виставлених І. І. Курісом експонатів пізніше був включений до спеціально виданого “Каталогу виставки виробів мистецтва й рідкісних речей” [14, с. 140]. Серед інших благодійних заходів відзначимо читання публічних лекцій В. Н. Лігіним, лікарем Томашевським і І. І. Мечниковим, які дозволили зібрати 1225 крб. За спектаклі в Міському театрі вдалося зібрати ще 908 крб.

Спільні зусилля дали позитивні результати. 18 травня 1888 р. на дачі Марголіна на Хаджибейському лимані відкрили перший на території Південної України санітарно-лікувальний заклад для дітей. При цьому адміністрація кінної залізниці взяла на себе витрати по перевезенню 30-ти дітей разом з їх речами до місця відпочинку, а управління Єврейської лікарні надало свої купальні на лимані для безкоштовного користування дітям. Одеські аптеки

Гаєвського, Натанзона і Центральний аптекарський склад безкоштовно постачали перев'язувальні матеріали й ліки для санітарної станції. До справи долучились й інші благодійники. В результаті лише за перше літо роботи станції, оздоровлення пройшли 62 дитини віком від 2-х до 15-и років. При цьому 52% дітей повернулись додому цілковито здоровими, 16% – мали стійку тенденцію до одужання, а 6% – отримали суттєві покращення на фоні своїх хвороб [30, с. 10].

За результатами роботи тимчасово організованої санітарної станції впродовж першого року роботи було прийняте рішення прискорити будівництво стаціонару. Рада Товариства всіляко прискорювала цей процес. За архітектурним проектом І. Ф. Яценка в жовтні 1889 р. на території, яку на благодійних засадах виділили граф М. Д. Толстий і І. Л. Харіпов, поблизу Хаджибейського лиману було завершено будівництво. В той самий час закінчили будівництво дитячої амбулаторії в місті на вулиці Старопортофранківській, 46. Архітектурний проект розробив Ю. М. Дмитренко. Він врахував всі побажання члена Ради Товариства лікаря О. О. Мочутковського, який повністю профінансував це будівництво в пам'ять про свою матір. В день відкриття й освячення амбулаторії 1 листопада 1889 р. він урочисто передав ключі від будівлі Раді Товариства. Ї донині там знаходиться дитяча міська лікарня № 7 міста Одеси.

За більшістю добродійних справ Товариства проглядалась постать Л. І. Куріс з її енергійністю й наполегливістю у досягненні поставленої мети. Вона й сама жертвувала чималі суми на підтримку справ Товариства. Так, коли в 1890 р. виникли труднощі через необхідність сплатити відсотки на погашення заборгованості, вона самостійно внесла суму 816 крб. власних коштів щоб вирішити проблему. В подальшому ця цифра була нею визначена як щорічна допомога на потреби Товариства.

За перші п'ять років діяльності Товариство звітувало про надання медичної допомоги 7215 дітям. Кожен місяць в теплу пору року в дитячій санітарній станції на лимані проходили оздоровлення 50 дітей. Разом з деякими знаходились матері, однак вони сплачували за харчування й проживання по 20 крб. на місяць. В 1894 р. станція отримала у своє розпорядження нові відділення: хірургічне й ізоляційне [18, с. 2]. Пізніше Товариство відкрило дитячу кухню «Крапля молока», де малозабезпечені матері мали можливість отримувати за помірну платню якісне стерилізоване молоко [3, с. 153].

До 1901 р. на санітарній станції повноцінний курс лікування пройшли понад 1500 дітей. При цьому заклад вже нараховував чотири відділення: санітарне, хірургічне, ізоляційне, очних хвороб [3, с. 95]. В 1912 р. на гроші Товариства на вулиці Старопортофранківській, 38 була збудована ще й поліклініка, яка збереглася до нашого часу. В ній розмістили лабораторію й офіс. Саме там більшу частину часу проводила Л. І. Куріс. Після смерті чоловіка І. І. Куріса, вона поринула в роботу Товариства, що стало сенсом життя на довгі роки. На посаді голови вона працювала до 1914 р. (з невеликою перервою в 1904-1908 рр., коли її замінила на цій посаді К. К. Вітте). Смерть сина Олександра змусила Любов Іванівну відійти від справ на посаді голови Товариства.

Після смерті чоловіка Любов Іванівна Куріс успадкувала його величезну колекцію. Однак подальше її поповнення припинилось з огляду на відсутність інтересу до цієї справи. Тим не менше відносини з Одеським товариством історії та старожитностей та низкою його представників Л. І. Куріс підтримувала й навіть була прийнята у його члени. Це відбулося після того як вона подарувала музею Товариства цінні в науковому й матеріальному значеннях античні експонати з колекції чоловіка. Їх загальна кількість склала 21 одиницю, серед яких вази й посуд різних форм, нога статуї із бронзи, три теракотові й дві з різнокольорового скла фігури, ритон IV ст. у формі голови кабана, а також велика антична амфора із зображенням Афіни Паллади в художній оздобі. На своєму 336-му засіданні 22 травня 1901 р. члени Товариства подякували Любов Іванівні й постановили: "... за таку важливу пожертву запропонувати їй на цьому ж засіданні обрати дійсним членом Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей" [1, с. 42-43].

Відповідаючи Товариству, Любов Іванівна з усією повагою і вдячністю написала: "Приношу глибоку подяку шановному Товариству за зарахування мене до числа своїх

співчленів. Належачи і за народженням, і за тривалим перебуванням цьому краю, долями якого особливо зайняте Товариство, я завжди цікавилася його діяльністю, тим більше, що покійний мій чоловік був одним з найстаріших членів Товариства, постійно жив його життям і створив для нас атмосферу, повну наукових і художніх інтересів, які зближували нас з провідними членами Товариства. Мої слабкі сили навряд чи дозволять мені стати діяльним його співчленом, але я завжди готова бути корисною Товариству в його важливому служінні науковим інтересам нашого Товариства” [1, с. 49].

Серед “провідних членів Товариства” Любов Іванівна мала насамперед на увазі Олексія Івановича Маркевича з родиною якого їх єднали давні дружні стосунки. Ця дружба продовжилась навіть після смерті глав обох сімей. Л. І. Куріс увійшла до комісії, створеної в 1903 р. після смерті О. І. Маркевича на прохання його дружини Любов Семенівни, щоб прийняти книги з бібліотеки покійного, принесені в дар бібліотеки-читальні для робітників на Молдаванці. Головою цієї комісії обрали міського голову П. О. Зеленого, а серед інших членів були граф М. М. Толстой, М. Г. Попруженко та інші відомі одесити.

В 1894 р. родина Курісів допомогла придбати для Покровської церкви новий церковний дзвін, а також футляр для дарохранильниці. В 1904 р. Любов Іванівна зробила на церкву пожертвування на суму 1474 крб. За ці кошти був побудований новий церковний дім [27, с. 52].

Родина Курісів давала пожертви не лише на користь власної Покровської церкви. Інші храми, що знаходились у сусідніх селах також отримували пожертви від них. Відомий випадок, коли у селі Слов'яно-Севка неподалік від Курісово-Покровського, в честь сходження на престол і одруження імператора Миколи II в 1894 р. вирішили капітально відремонтувати місцеву церкву святого Луки. У відповідь на звернення про пожертву Іван Іраклійович “відпустив потрібну кількість піску з берегів лиману, що йому належав” [26, с. 25–26]. Подібних випадків було чимало.

Отже, життя Любові Іванівни Куріс було тісно пов'язане з благодійництвом на користь суспільства та незахищених верств населення. Серед представників славного роду Курісів на півдні України вона здійснила немало в галузі освіти та мистецтвознавства, допомоги дітям та хворим, незабезпеченим верствам населенням. Не жаліючи власного часу та коштів представники сім'ї Курісів завжди займалися меценатством та благодійністю, Любов Іванівна гідно продовжила їх родову справу. Розвиток та утримання освітніх закладів за власні кошти, керівництво та участь в товариствах, пожертви та меценатство слугують яскравими прикладами благочинної діяльності цієї жінки.

Джерела та література:

1. 336 заседание Императорского Одесского общества истории и древностей 22 мая 1901 года. *Записки Одесского общества истории и древности*. Одесса, 1902. Т. 24, ч. 5. С. 40–62.
2. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/6 г.,. Херсон : Изд. Херсон. губ. зем. управы. ; Тип. О. Д. Ходушиной, 1889. Прил. 4 л., план. 6 с.
3. Вся Одесса : адрес. и справ. книга на 1914 год. Одесса, 1914. 64, XXVIII, 188, 319, 487 с.
4. Вся Одесса : адрес. и справ. книга на 1904/5-й год. Одесса : Изд. и ред. Л. А. Лисянского, 1904. XVI, 116, 24 с.
5. Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.). *Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете* : библиогр. указ. Одесса : Астропринт, 2009. 504 с.
6. Гребцова И. С. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX в.). Одесса : Астропринт, 2007. 279 с.
7. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр – регион) : монографія. Одесса : Астропринт, 2006. 320 с.

8. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 37 : Херсонська духовна консисторія. Оп. 14. Спр. 20 : Метрическая книга о рождении, браке и смерти: м. Курисово-Покровское – Покровская церковь, с. Александровка – Рождество-Богородичная церковь. 1883 г.
9. ДАОО. Ф. 37. Оп. 16. Спр. 40 : Метрические книги о рождении, браке и смерти сел: Славяно-Србка, Курисово-Покровское, церкви: Лукинская, Покровская. 1903 г. 167 арк.
10. ДАОО. Ф. 37. Оп. 16. Спр. 4 : Метрические книги о рождении, браке и смерти сел: Курисово-Покровское, Антоново-Кодинцево, Ранжево, церкви: Покровская, Варваринская, Касперо-Богородичный молитвенный дом. 1894 г.
11. Кочергін І. О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпро, 2016. 449 с.
12. Кочергін І. О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) : монографія. Дніпропетровськ : Герда, 2015. 576 с.
13. Лигин В. Н. План для школьного сада. *Труды и Отчет Одесского отдела Императорского Российского Общества садоводства за 1887 г.* Одесса, 1888. С. 81–83, 1 л. план.
14. Михальченко В. А., Сивирин О. Г. Да будет правда! Одесса : Эвен, 2005. 324 с.
15. Новороссийский календарь на 1854 г. Одесса, 1853. 412, 35, V с.
16. Новороссийский календарь на 1858 год., 1857. Одесса, 469, 32, 6, VII с.
17. Одесский вестник. 1873. 25 сент. (№ 209).
18. Одесский листок. 1894. 7 июля (№ 173).
19. Памятная книга по Одесскому учебному округу, 1881 г. Одесса : Тип. П. Францова, 1881. 40, 897, 52 с.
20. Пеший А., Решетов С. Дворяне Херсонской и Бессарабской губерний Гижицкие и их потомки Памяти Любови Ивановны Курис посвящается... *Вісн. Одес. іст.-краєзн. музею.* 2008. Вип. 6. URL: <http://www.history.odessa.ua/publication6/stat07.htm> (дата звернення: 23.05.2021).
21. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества : настольная и дорожная книга / под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. Т. 14 : Новороссия и Крым. СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1910. VIII, 983 с.
22. Савочка А. Н. Благотворительность в Таврической губернии (1802–1920). Симферополь : Доля, 2012. 320 с.
23. Сборник Херсонского земства. Изд. Губерн. зем. управы. Херсон, 1876. № 4.
24. Справочная книга Одесского учебного округа. Ч. 1 : Начальные народные училища, вып. 1 : Херсонская дирекция. Одесса, 1888. 98, XVII с.
25. Херсонские епархиальные ведомости. Одесса, 1875. № 6.
26. Херсонские епархиальные ведомости. Одесса, 1894. № 2.
27. Херсонские епархиальные ведомости. Одесса, 1904. № 3, ч. 1 : офиц. С. 52.
28. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. Одеса, 1904. № 12 (дек.).
29. Чичерин Б. Н. Что такое теперь русское дворянство? День. 1861. № 8. Передов. ст.
30. Шведов Ф. Первое пятилетие Общества попечения о больных детях г. Одессы. 1887-1892. Одесса : Тип. «Одесских новостей», 1893. 44 с.

References:

1. 336 zasedanie Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej 22 maya 1901 goda (1902) *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnosti*, t. 24, ch. 5, pp. 40–62. [in Russian].
2. *Svod svedenij o nachal'nom obrazovanii v Hersonskoj gubernii za 1885/6 g.* (1889) Herson: Izd. Hersonskoj gubern. zemskoj upravu. Tip. O. D. Hodushinoj. [in Russian].
3. *Vsya Odessa: Adresnaya i spravochnaya kniga na 1914 god* (1914) Odessa. [in Russian].
4. *Vsya Odessa: Adresnaya i spravochnaya kniga na 1904/5-j god* (1904) Odessa: Izd. i red. L. A. Lisyanskogo. [in Russian].
5. Grebcova, I.S. (2009) *Novorossijskij universitet v razvitii blagotvoritel'nosti v Odesse (vtoraya polovina XIX – nachalo XX st.): Blagotvoritel'nost' i mecenatstvo v Novorossijskom universitete: bibliograficheskij ukazatel'*. Odessa: Astroprint. [in Russian].

6. Grebcova, I.S. (2007) *Ocherki razvitiya zhenskogo blagotvoritel'nogo dvizheniya na yuge Rossijskoj imperii (pervaya polovina HHH v.)*. Odessa: Astroprint, 279 s. [in Russian].
7. Grebcova, I.S. (2006) *Stanovlenie gosudarstvennogo popechitel'stva i obshchestvennoj blagotvoritel'nosti v Odesse v konce XVIII – 60-e gg. XIX st. (V aspekte problemy: centr – region): monografiya*. Odessa: Astroprint. [in Russian].
8. Derzharihiv Odes'koï oblasti. Fund 37 (Hersons'ka duhovna konsistoriya), inventory 14, dossier 20 (Metriceskaya kniga o rozhdanii, brake i smerti: m. Kurisovo-Pokrovskoe – Pokrovskaya cerkov', s. Aleksandrovka – Rozhdestvo-Bogorodichnaya cerkov'. 1883 g.). [in Russian].
9. Derzharihiv Odes'koï oblasti. Fund 37 (9Hersons'ka duhovna konsistoriya), inventory 16, dossier 40 (Metriceskije knigi o rozhdanii, brake i smerti sel: Slavyano-Srbka, Kurisovo-Pokrovskoe, cerkvi: Lukinskaya, Pokrovskaya. 1903 g.), 167 ark. [in Russian].
10. Derzharihiv Odes'koï oblasti. F. 37 (Hersons'ka duhovna konsistoriya), inventory 16, dossier 4 (Metriceskije knigi o rozhdanii, brake i smerti sel: Kurisovo-Pokrovskoe, Antonovo-Kodincevo, Ranzhevo, cerkvi: Pokrovskaya, Varvarinskaya, Kaspero-Bogorodichnyj molitvennyj dom. 1894 g.). [in Russian].
11. Kocherhin, I.O. (2016) *Katerynoslavske dvorianstvo v umovakh transformatsii sotsialnikh vidnosin (druha polovina XIX – pochatok XX st.)*. Doctor. Thesis. Dnipro: Natsionalnyi hirnychiy universytet. [in Ukrainian].
12. Kochergin, I.O. (2015) *Social'na transformaciya katerinoslavs'kogo dvoryanstva (druga polovina HHH st. – pochatok HKH st.): monografiya*. Dnipropetrovs'k: Gerda. [in Russian].
13. Ligin, V.N. (1888) Plan dlya shkol'nogo sada. *Trudy i Otchet Odesskogo otdela Imperatorskogo Rossijskogo Obshchestva sadovodstva za 1887 g.* Odessa, pp. 81–83, 1 l. plan. [in Russian].
14. Mihal'chenko, V.A., & Sivirin, O.G. (2005) *Da budet pravda!* Odessa: Izdatel'stvo «Even». [in Russian].
15. *Novorossijskij kalendar' na 1854 god* (1853) Odessa. [in Russian].
16. *Novorossijskij kalendar' na 1858 god* (1857) Odessa. [in Russian].
17. *Odesskij vestnik* (1873). 25 Sempt. [in Russian].
18. *Odesskij listok* (1894). 7 July. [in Russian].
19. *Pamyatnaya kniga po Odesskomu uchebnomu okrugu* (1881). Odessa: Tip. P. Francova. [in Russian].
20. Peshij, A. & Reshetov, S. (2008) *Dvoryane Hersonskoj i Bessarabskoj gubernij Gizhickie i ih potomki Pamyati Lyubovi Ivanovny Kuris posvyashchaetsya... Visnik Odes'kogo Istoriko-Kraeznavchogo Muzeju*, [online] issue 6. Available at: <<http://www.history.odessa.ua/publication6/stat07.htm>> [Accessed 23 May 2021]. [in Russian].
21. Semenova-Tyan'-SHanskogo, V.P., red. (1910) *Rossiya: Polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva: Nastol'naya i dorozhnaya kniga*. Sankt-Peterb: Izd. A.F. Devriena, t. 14 (Novorossiya i Krym). [in Russian].
22. Savochka, A.N. (2012) *Blagotvoritel'nost' v Tavricheskoj gubernii (1802–1920)*. Simferopol': Dolya. [in Russian].
23. *Sbornik Hersonskogo zemstva* (1876). Herson: Izd. Gubern. zemskoy upravy, no. 4. [in Russian].
24. *Spravochnaya kniga Odesskogo uchebnogo okruga* (1888) Ch. 1 (Nachal'nye narodnye uchilishcha), issue 1 (Hersonskaya direkcija). Odessa. [in Russian].
25. *Hersonskie eparhial'nye vedomosti* (1875) Odessa, no. 6. [in Russian].
26. *Hersonskie eparhial'nye vedomosti* (1894) Odessa, no. 2. [in Russian].
27. *Hersonskie eparhial'nye vedomosti* (1904) Odessa, no. 3, ch. 1 (ofic.), p. 52. [in Russian].
28. *Cirkulyar po upravleniyu Odesskim uchebnym okrugom* (1904) no. 12, Dec. [in Russian].
29. CHicherin, B.N. (1861) CHto takoe teper' russkoe dvoryanstvo? *Den'*, no. 8. [in Russian].
30. SHvedov, F. (1893) *Pervoe pyatiletie Obshchestva popecheniya o bol'nyh detyah g. Odessy. 1887-892*. Odessa: Tip. «Odesskih novostej». [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245743>
 УДК 262.1:281.96УГКЦ:94(477.83-21)“1920/1930”

THE ROLE OF THE HIERARCHES OF THE UGCC IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF EASTERN GALICIA (1921-1939)

Inna Khodak

PhD (History), history teacher
 Odesa educational complex № 49
 12, David Oistrakh Str., Odesa, 65025
 Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0808-4021>
 E-mail: hodak.inna@ukr.net

Citation: Khodak, I. (2021) The role of the hierarches of the UGCC in the socio-political life of Eastern Galicia (1921-1939). *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 90–97.

Submitted: 18.10.2021

Annotation

The purpose of the article is to highlight the features of socio-political activities of the Greek Catholic hierarchs of Eastern Galicia and their role in socio-political processes that took place in the region during the 20-30s of the twentieth century. The use of descriptive heuristic research methods made it possible to reproduce the main topics related to the political views of the hierarchs.

The article clarifies the peculiarities of the socio-political activities of the Greek Catholic hierarchs of Eastern Galicia as part of Poland. The set of archival documents used in the work makes it possible to objectively assess the activities of Greek Catholic clergy in the interwar period. It is determined that the state-church relations in interwar Poland were conditioned by a complex dialectic of internal and external factors caused by both the government's policy in the field of religion, in particular towards Ukrainians, and the UGCC itself with its historical and traditional features.

The activity of the Ukrainian Greek Catholic clergy, which was aimed at creating political parties and organizations, is considered.

Key words: UGCC, hierarchs, political organization, Greek Catholics, Catholic action, Eastern Galicia.

РОЛЬ ІЄРАРХІВ УГКЦ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1921-1939 рр.)

Інна Ходак

Кандидат історичних наук, учитель історії
 Одеського навчально-виховного комплексу № 49
 Вул. Давида Ойстраха, 12,
 м. Одеса, 65025, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0808-4021>
 E-mail: hodak.inna@ukr.net

Анотація

Мета статті полягає у висвітленні особливостей громадсько-політичної діяльності греко-католицьких ієрархів Східної Галичини та їх ролі у суспільно-політичних процесах, що відбувалися в регіоні упродовж 20–30 рр. ХХ ст. Використання дескриптивного та евристичного методів дослідження дало можливість відтворити основні сюжети, пов'язані із політичними поглядами ієрархів. У статті з'ясовано особливості суспільно-політичної діяльності греко-католицьких ієрархів Східної Галичини.

Використаний в роботі комплекс архівних документів дає можливість об'єктивно оцінити діяльність греко-католицьких священнослужителів в міжвоєнний період. Зазначено, що державно-церковні відносини в міжвоєнний період були зумовлені складною

Цитування: Ходак І. Роль ієрархів УГКЦ у суспільно-політичному житті Східної Галичини (1921-1939 рр.). *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 90–97.

Отримано: 18.10.2021 р.

діалектикою вну-трішніх і зовнішніх чинників, спричинених як урядовою політикою у сфері релігії, зокрема щодо українців, так і суто самої УГКЦ з її історико-традиційними особливостями. Розглянуто діяльність українського греко-католицького духовенства, яка була спрямована на створення політичних партій та організацій.

Ключові слова: УГКЦ, ієрархи, греко-католики, політична організація, католицька акція, Східна Галичина.

Діяльність Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) привертає увагу багатьох дослідників. Ієрархія УГКЦ у 20–30-ті рр. ХХ ст. проголосила своє невтручання в політичні процеси, проте суттєво впливала на перебіг історичних подій. Деякі з цих ієрархів брали активну участь у громадсько-політичному житті. Особливо активно проявляли себе митрополит Андрей Шептицький та єпископ Григорій Хомишин. З їхньої ініціативи виникали політичні партії та організації.

У радянській історіографії це питання замовчувалося або висвітлювалося в рамках ідеологічних міркувань. На сучасному етапі означена проблема розробляється рядом авторів. До неї зверталися у своїх працях дослідники: І. Перевезій, О. Єгрешій, М. Москалюк та ін. Вони розглядали окремі аспекти суспільно-політичної діяльності греко-католицького духовенства. Проте відсутнє комплексне дослідження з цієї теми.

Метою пропонованої статті є аналіз суспільно-політичної діяльності духовенства УГКЦ у зазначений період.

У 20–30 рр. ХХ ст. Українська греко-католицька церква Східної Галичини була представлена трьома єпархіями: Львівською, Станіславівською та Перемишльською, де проживало близько 4 686 тисяч українців. Польська політика щодо українського питання зумовила серйозні проблеми як політичного, так і релігійного характеру. Вона виявилася у діяльності влади, спрямованій на утиски українського населення та греко-католицької церкви. Свідченням цього є значна кількість арештів священнослужителів. Масових репресій зазнали ченці та представники вищої церковної ієрархії. Серед ув'язнених, зокрема, були священники О. Богачевський, Е. Ковч, І. Сеньківський та багато інших [3, с. 316]. Ув'язнених церковнослужителів тримали в брудних камерах, застосовували до них знущання і тортури. Багато парохів знаходилося у в'язницях “суду кураєвого” у Львові. Там вони часто потерпали від голоду та хвороб. Священникам заборонялося відправляти в церквах Служби Божі. За невиконання розпоряджень їм загрожувала карна відповідальність. Варто зазначити, що переважна більшість греко-католицького духовенства не підтримала такі дії і продовжувала свою душпастирську працю. В одному із таборів її активно проводив у цей час священник В. Сіминович. Завдяки його зусиллям відбувалися підпільні церковні богослужіння [10, арк. 2].

Репресивна політика торкалася не лише окремих церковнослужителів та ченців, а дуже часто всього духовного представництва тієї чи іншої церкви. Постійним репресіям піддавався монастир сестер-василіанок у Львові. Монахам не дозволялося навіть займатися будь-якою благодійницькою діяльністю. 24 жовтня 1920 р. польські війська здійснили ревізії та арешти в даному монастирі. Серед заарештованих був священник Олекса Нагула, який користувався величезною повагою серед ченців. Головна причина його ув'язнення полягала в тому, що він не підтримував політики польської влади і не зголошувався в магістрат [10, арк. 1]. Захищати інтереси даної особи взялися сестри-черниці, які усілякими способами перешкоджали в проведенні чисельних арештів та ревізій. Проте їх дії були безрезультатними.

Жорстоких переслідувань зазнавали не лише греко-католики, але й православні, серед яких польська влада намагалася запровадити католицьку віру. Згідно зі статистичними даними, які надав дослідник М. Пилипів, у 1924 р. на Волині 450 православних церков було переведено на латинський обряд [9, с. 309].

Варто зазначити, що позиції УГКЦ були дещо міцнішими ніж у православної церкви, тому що її церковно-правовий статус захищався угодою, підписаною між Ватиканом і Польщею в 1925 р. У її першій статті зазначалося, що греко-католицька церква буде користуватися повною свободою в польській державі, де їй забезпечувалися всі права для духовного, юридичного та адміністративного управління. Єпископам та духовенству гарантувалось вільне спілкування із Апостольською Столицею [10, арк.4]. Таким чином, цей договір теоретично урівняв у правах греко-католицьку церкву в Польщі з римо-католицькою. Але фактично він не став гарантом, який захистив би священників і віруючих цієї церкви від репресій з боку польської влади.

Важливу роль у своїй діяльності польський уряд відводив асиміляційній політиці відносно українців. Одним із її напрямів стало залучення української церкви до латинського обряду. Вже 21 грудня 1922 р. за розпорядженням польського уряду магістрат Львова видав указ про введення церковно-метричних книг латинською мовою [10, арк. 13]. Вище зазначена постанова викликала протест митрополичого ординаріату, який, у свою чергу направив скаргу до Президії ради міністрів у Варшаві. У ній повідомлялося, що магістрат Львова проводить акцію переведення греко-католиків на латинській обряд, вимагаючи від духовенства УГКЦ виписів з метричних книг для переходу з греко-католицького на римо-католицький обряд [10, арк. 5].

Жодного позитивного рішення в цій справі так і не було прийнято і польська влада продовжувала втручатися у справи греко-католицької церкви. Свідченням цього є лист від 19 травня 1921 р., де греко-католицький священник у своєму зверненні до митрополичого ординаріату наголошував, що в деяких селах Західної України відбувається примусове залучення греко-католицьких парафіян до латинського обряду. Він зазначав, що римо-католицькі священники, без дозволу на те парафіяльного духовенства УГКЦ, масово вінчали та хрестили греко-католицьких парафіян, змушуючи останніх приймати їхню віру [10, арк. 35]. І таких випадків можна навести безліч.

Таким чином, асиміляційна політика польської держави проявлялась і в церковних питаннях. Представники римо-католицького духовенства вимагали від греко-католицьких священників під час обрядів хрещення, вінчання або зміни віросповідання записувати польською мовою прізвища парафіян до метричних книг. У результаті таких дій дуже часто відбувалася і заміна українських прізвищ на польські. Зокрема, замість “Вовк” записувалося “Вільк”, “Заєць” – “Зайонц”, “Добренський” – “Добжонські” [10, арк. 11].

Слід зазначити, що в разі відмови надання прізвищ або метрикальних книг польською мовою влада розцінювала діяльність священників як порушення законодавства. Тож досить часто представники влади застосовували до “неслухняного” духовенства грошові покарання, або притягали до кримінальної відповідальності. Свідченням цього є випадок, який стався з о. Ярославом Школьніком. У 1936 р. його було звинувачено в тому, що він перебуваючи на посаді адміністратора греко-католицького парохіяльного уряду записав до метричної книги прізвище Петра Касперського як “Касперський”, а не “Касперскі” [10, арк. 34].

Така політика польського уряду викликала протест в українського населення. Захищати інтереси греко-католиків на Волині став відомий політичний діяч Дмитро Левицький. Саме він зібрав значну кількість матеріалів про насильницьку акцію щодо запровадження римо-католицької віри серед віруючих. Після чого всі наявні факти відправив у листі митрополиту А. Шептицькому. У зверненні вказувалося: “Можливо, що Ваша Екссцеленція будуть мати цю справу, пояснити належним чином у Ватикані, бо ми вважаємо цю справу, з огляду релігійного та національного, дуже важливою для наших північно-західних земель” [6, с. 893].

Отримавши це звернення митрополит негайно надіслав листа папі римському, в якому інформував про жахливі події, які відбувалися на теренах Холмщини, Підляшшя та Волині. Він писав: “Урядові та може навіть церковні власті будуть старатися отримати від Вашої Екссцеленції благословення, яке, у формі апробаційного листа може бути сприйняте як підтвердження всього зробленого у зв’язку з цим наверненням. Ваша Екссцеленція розуміє ту небезпеку, яку становлять дії навернення для справи унії і для авторитету Святого престолу на

цих теренах. Перехід православного населення в римо-католицьку віру відбувався не добровільним шляхом, а примусово” [10, арк. 1]. Проте на жаль представники Ватикану проігнорували звернення А. Шептицького і не надіслали жодної відповіді. Отже, можна зробити припущення, що католицька церква в Польщі співпрацювала з тодішньою владою і в її завдання входила руйнація церков.

У цих непростих умовах греко-католицьке духовенство активізувало свою політичну діяльність, виступивши засновником низки політичних партій та організацій. 4 серпня 1920 р. з ініціативи Т. Галущинського, М. Гірняка та Ю. Пелешкевича засновано Українську християнську організацію (УХО), головою якої став ректор Львівської духовної семінарії Т. Галущинський, а неформальним лідером – єпископ Г. Хомишин, який докладав значних зусиль для фінансування цієї установи. Згідно з даними дослідника О. Єгрешія, митрополит виділяв на її утримання 1000 американських доларів [4, с. 325]. Найбільшого розповсюдження УХО досягла на території Львівського воєводства. Новостворена організація свою діяльність спрямовувала на захист церковних та політичних прав українського народу. Головне завдання вона вбачала в згуртуванні греко-католиків. Засновники організації наголошували на її аполітичності, але водночас прагнули співпрацювати з національними установами та політичними партіями християнського спрямування. У своїй політичній програмі її лідери відстоювали ідею автономії Галичини [4, с. 325].

УХО мала тісні зв'язки з Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), яке активізувало свою діяльність з 1926 р. Ця політична організація була неоднорідною за своїм складом і мала три політичні угруповання. Перше з них представляли В. Левицький, П. Целевич та Р. Мудрий, які у своїй політичній програмі виступали за відродження української державності. Друге очолював Б. Бачинський, який майбутнє українців вбачав у автономії Галичини у складі Польщі. Третє репрезентував Є. Петрушевич, який бачив Україну в складі Радянського Союзу [4, с. 325].

Значною мірою УНДО підтримували греко-католицькі священнослужителі, які брали участь у його засіданнях. Усього до цієї партії входило 24 священники. Серед них був митрополит Й. Сліпий, який також сплачував внески на її утримання [10, арк. 2]. З 19 по 20 листопада 1926 р. відбувся другий з'їзд УНДО, на якому була визначена релігійна програма партії. У ній підкреслювалося, що греко-католицька церква повинна відігравати провідну роль у житті Західної України. УНДО засуджувало політику польської влади щодо церкви. У своїй програмі його діячі закликали духовенство до активної участі в громадському житті нації.

На початку 1930-х рр. польська влада продовжувала утиски проти українського населення. Закривалися культурно-освітні установи та навчальні заклади. На захист інтересів українського народу та греко-католицької церкви виступили ієрархи. Вони надіслали до Апостольської столиці протести, в яких засуджували діяльність польських урядовців. Їхні дії підтримали представники Ватикану, та жодного позитивного результату не було досягнуто.

Невирішеність політичних і релігійних питань дало поштовх для заснування митрополитом А. Шептицьким клерикальної організації – Українського Католицького Союзу (УКС), який виник 25 січня 1931 р. Мета цієї організації полягала в консолідації українського суспільства, захисті культурних прав та християнської моралі. До складу УКС входили і священнослужителі, і звичайні миряни. Серед них був єпископ Й. Сліпий, якого керівники партії дуже поважали і неодноразово запрошували на свої засідання. Поряд із політичними питаннями УКС займався виданням часописів “Мета” та “Неділя” [5, с. 32].

У 1930 р. греко-католицьке духовенство стояло і біля витоків заснування Української католицької народної партії (УКНП). Її основна політична програма базувалася на ідеях О. Назарука і була викладена у праці “Ідеологічні основи УКНП”. Основне завдання даної партії полягало у здобутті для Галичини автономії у складі польської держави [4, с. 326].

Варто відзначити, що з утворенням УКНП, УКС та УНДО посилювався конфлікт їхніх лідерів. Зокрема, керівник УКНП О. Назарук у своєму листі до єпископа Г. Хомишина заявляв: “УКС був як залежне спеціальне поставлення УНДО, як напівполітичний, напіврелігійний, що

і ми не могли проти нього виставляти своїх засад” [4, с. 325]. Далі вказувалося, що з УКС неможливо вести боротьбу через значний авторитет митрополита А. Шептицького.

Можна погодитися із думкою О. Єгрешія, що стосунки між А. Шептицьким та Г. Хомишиним були в цей час неоднозначними. Підтвердженням цього є лист від 21 листопада 1930 р., в якому єпископ Станіславівської єпархії вимагав пояснити, чому А. Шептицький під час святкової зустрічі в присутності священників всіх єпархій сказав: «Між Львівською архієпархією і Станіславівською повстала криза, яка щораз збільшується». Крім того, було відзначено, що у цьому винне станіславівське духовенство. Реагуючи на обвинувачення на свою адресу, митрополит А. Шептицький надіслав листа Г. Хомишину, в якому спростовував усі вищенадані факти, наголосивши, що він нічого поганого про духовенство єпархії Г. Хомишина не говорив [1, с. 190].

Важливим аспектом політичної діяльності греко-католицького духовенства була співпраця з Організацією українських націоналістів (ОУН), яка мала на меті визволення українців з-під польського панування. Проте 30-ті рр. ХХ ст. позначені значними суперечностями у взаєминах між УГКЦ і ОУН. Причиною цього була розбіжність позицій і поглядів щодо застосування збройної боротьби проти польського окупаційного режиму.

Єпископат УГКЦ офіційно неодноразово засуджував збройний терор ОУН як такий, що суперечить християнській етиці. Зокрема, 1931 р. у посланні греко-католицьких єпископів із приводу пацифікації зазначалось, що священнослужителі не підтримують терористичну діяльність вищевказаної організації, оскільки вважають, що такі дії йдуть в розріз з вченням Христової церкви [8, с. 12].

Відповідно соціальній доктрині греко-католицької церкви, вона мала бути лояльною по відношенню до державної влади. Але якщо політичний устрій не відповідав засадам християнської моралі і загальним інтересам громадян, ті, у свою чергу, мали виступити проти пануючої влади в державі [6, с. 893].

Проте деяка частина греко-католицького духовенства не поділяла такої виваженої позиції єпископату і таємно співпрацювала з ОУН, підтримуючи її діяльність. Одним із чисельних прикладів може слугувати діяльність священника О. Я. Чемеринського, який був одним із її провідних членів у середині 1930-х рр.

Діячі ОУН, які вважали збройну боротьбу єдиним справжнім шляхом до національного визволення, гостро засуджували ліберальну позицію духовенства, як шкідливу для українських національних інтересів. Вище греко-католицьке духовенство вбачало в терористичній збройній боротьбі ОУН порушення етичних засад християнської релігії і засуджувало її як таку, що суперечить моралі. Предметом критики з боку церкви стала не тільки політична практика, збройна діяльність ОУН та її ідеологічна програма. Активну позицію в цьому питанні зайняв єпископ Г. Хомишин. На його думку, головний недолік націоналізму полягав у тому, що він ставив націю понад усе, навіть понад віру в Бога. Єпископ був противником такої ідеології і методів його боротьби. Свідченням цього є його неодноразові протести проти українських націоналістів. Він займав лояльну позицію по відношенню до польської влади і відкидав радикальні методи боротьби українського націоналістичного підпілля. На його думку політичний терор може лише загострити ситуацію в Галичині. Єпископ аргументував це тим, українці не є державною нацією, а тому змушені бути лояльними до існуючої влади [5, с. 90].

А. Шептицький займав помірковану позицію щодо українських політичних партій. Він лише негативно відносився до ліворадикальних партій. Митрополит намагався консолідувати українське суспільство навколо греко-католицької церкви. Необхідно зазначити, що впродовж певного часу він не засуджував діяльність націоналістів і підтримував юнацтво, яке вирішило захищати свою Батьківщину, перебуваючи в лавах ОУН. Вперше А. Шептицький засудив націоналістичний провід у своєму листі «Святій справі не можна служити закривавленими руками», опублікованому в газеті «Мета» від 12 серпня 1934 р. У ньому він осуджував вбивство професора греко-католицької православної академії Івана Бабія. Митрополит

розкривав мотиви вбивства і зазначав: “Ім не подобалась виховна діяльність покійного. Вона була перешкодою в злочинній акції втягування шкільної молоді в підпільну роботу” [5, с. 98].

А. Шептицький, як і Г. Хомишин, не сприймав методи боротьби, які сповідував націоналістичний провід. Але в той час, коли Г. Хомишин засуджував все, що було пов'язано з націоналізмом, митрополит А. Шептицький зумів більш широко розглянути його сутність, побачити в ньому проблему української молоді, яку потрібно було зберегти для нації.

Найбільший резонанс в українському суспільстві викликала спроба єпископа Г. Хомишина нормалізувати українсько-польські взаємини. 1931 р. він написав пастирський лист «Про політичне положення українського народу в польській державі», у якому виклав бачення шляхів порозуміння українців із поляками. Таку ідею мала популяризувати створена за ініціативи Г. Хомишина Українська католицька народна партія [8, с. 15]. Програму українсько-польського порозуміння Г. Хомишина підтримали всі представники вищого римо-католицького духовенства. Зокрема, кардинал Каковський, архієпископ краківський Сапега, тарнівський єпископ Валендо та архієпископ Більчевський [8, с. 15].

Єпископ Г. Хомишин намагався нормалізувати українсько-польські стосунки у Галичині, щоб не допустити політичної пацифікації польської влади. Він вважав, що єдиною силою, яка могла підняти український народ із руїни, була католицька церква, а тому об'єднання УГКЦ з римо-католицькою церквою стало його головною метою.

Проте такі ідеї не знайшли підтримки у митрополита А. Шептицького, оскільки він був прихильником української державності, а не автономії. Позиції щодо нормалізації українсько-польських взаємин засуджували українські газети “Діло”, “Новий час”, “Громадський голос” та “Наш клич” [4, с. 324]. Польські політики використали його програму в своїх інтересах, провокуючи суперечності не лише серед єпископату, а й серед галицьких політиків.

Слід зазначити, що в умовах утисків з боку польської держави на землях Східної Галичини набували розповсюдження культурні та просвітницькі товариства. Активну участь в їх заснуванні брали представники духовенства. Так, 1930 р. папою Пієм XI був виданий указ про запровадження Католицької акції (КА), де зазначалося, що “КА належить до священничих обов'язків, з одного боку, і до християнського життя віруючих – з другого” [4, с. 324]. Її метою проголошувалося поширення християнської віри та моралі серед віруючих.

Уже 3 січня 1931 р. був прийнятий статут КА, згідно з яким її головне завдання полягало в об'єднанні усіх католицьких товариств. Керівництво КА покладалося на єпископат та Генеральний інститут. Директор цього інституту М. Дзерович у своєму листі до Г. Хомишина писав, що “просвітницькі товариства мають католицький характер і можуть стати визначальним чинником КА” [4, с. 325]. Окрім того, він прагнув створити в ряді єпархій представництва інституту. Проте такі ідеї не знаходили належної підтримки не лише серед священників, але й серед віруючих.

На думку львівського дослідника О. Бегена, найактивнішу свою діяльність інститут розгорнув у період з 1933 по 1934 рр. Керівництво даної організації залучало членів КА до влаштування різноманітних заходів. Так, завдяки спільним зусиллям були проведені такі акції як: “Українська молодь Христові” та “Місяць доброї преси” [1, с. 192].

Утворення КА не підтримав єпископ Станіславівської єпархії Г. Хомишин. На його думку, релігійна діяльність світського громадянства можлива лише в об'єднаннях, очолюваних церквою.

Саме тому єпископ розпочав формування культурно-просвітницького товариства релігійного типу, яке б, з одного боку, діяло паралельно зі світськими установами, а з іншого – займалося розвитком КА на території Станіславівської єпархії. За ініціативою єпископа, 3 березня 1934 р. засновано товариство “Скала”, покликане поширювати і розвивати освіту й культуру українського народу на основі Католицької церкви. Для цього передбачалося видавання книжок, часописів, проведення різноманітних вистав.

Тим часом частина українських громадян і священнослужителів не схвалили утворення товариства “Скала”, вбачаючи в цьому роз'єднання українського народу. Зі свого боку, Г. Хомишин у своєму зверненні до духовенства Станіславівської єпархії “Про організовані

основи католиків” просив підтримати це товариство. Він закликав до роботи над збільшенням чисельності священнослужителів, які поширювали б християнську мораль серед віруючих. Ставилося завдання створювати світські та культурні установи під керівництвом церкви [5, с. 111].

Отже, характерна особливість розвитку УГКЦ впродовж 1920–1939 рр. полягала в тому, що її діяльність відбувалася на окупованій польськими військами території Західної України. Це наклало відбиток на характер взаємин між УГКЦ і польською владою. Негативним проявом польської політики стало залучення віруючих до католицького обряду.

Доведено, що на захист релігійних прав українського народу виступила майже вся церковна ієрархія. Найбільш активну позицію в цьому питанні зайняв митрополит А. Шептицький.

Підкреслено, що під керівництвом глави церкви засновувалися політичні партії та організації. Проте часто відносини між ними та їх лідерами склалися непросто. Дбаючи про їх покращення митрополит намагався консолідувати всі партії навколо греко-католицької церкви для нормалізації взаємин у суспільстві.

Джерела і література:

1. Беген О. Діяльність Генерального інституту католицької акції в Галицькій митрополії 1931–1939 рр. *Історія релігій в Україні : наук. щорічник / упоряд.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів : Вид. від. Львів. музею історії релігії «Логос», 2006. Кн. 1. С. 187–196.*
2. Вітвіцький О. Духовенство УГКЦ у боротьбі за збереження національної свідомості українців Східної Галичини на початку 20-х рр. ХХ ст. *Український визвольний рух. Львів, 2005. № 4. С. 52–57.*
3. Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Г. Хомишина. *Галичина. 2000. № 4. С. 315–319.*
4. Єгрешій О. Суперечності між Українським Католицьким Сходом та Українською католицькою народною партією у 1930-х рр. генезис, зміст, наслідки. *Галичина. 2004. № 4. С. 320–328.*
5. Кошетар П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.). Київ, 2003. 124 с.
6. Лист митрополита Андрея Шептицького до Євгена Тіссерана з описом церковно-релігійного життя в Галичині під радянською окупацією. *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Т. 1 : Церква і церковна єдність: документи і матеріали, 1893–1944 / за ред. А. Кравчука. Львів, 1995. С. 891–895.*
7. Мигович І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. Київ : Вища школа, 1981. 142 с.
8. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клиру і вірних Станіславівської єпархії про «Політичне положення українського народу в польській державі». Львів, 1921. 17 с.
9. Пилипів І. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького у міжвоєнний період. *Галичина. 2002. № 2. С. 308–312.*
10. Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 201. Оп. 1 р. Спр. 86.

References:

1. Behen, O. (2006) Diialnist Heneralnoho instytutu katolytskoi aksii v Halytskii mytropolii 1931–1939 rr. *Istoriia relihii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk; uporiad. O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych. Lviv: In-t relihiieznavstva filii Lviv. Muzeiu istorii relihii, vyd-vo «Lohos», kn. 1, pp. 187–196. [in Ukrainian].*
2. Vitvitskyi, O. (2005) Dukhovenstvo UHKTs u borotbi za zberezhennia natsionalnoi svidomosti ukraintsiv Shkidnoi Halychyny na pochatku 20-kh rr. KhKh st. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh, no. 4, pp. 52–57. [in Ukrainian].*

3. Iehreshii, O. (2000) Vzaiemovidnosyny mytropolyta Andreia Sheptytskoho i yepyskopa H. Khomyshyna. *Halychyna*, no. 4, pp. 315–319. [in Ukrainian].
4. Iehreshii, O. (2004) Superechnosti mizh Ukrainyskym Katolytskym Skhodom ta Ukrainskoiu katolytskoiu narodnoi partiieiu u 1930 kh rr. henezys, zmist, naslidky. *Halychyna*, no. 4, pp. 320–328. [in Ukrainian].
5. Koshetar, P. (2003) *Ukrainska hreko-katolytska tserkva v suspilno-politychnomu zhytti Halychyny (1900–1939 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kravchuk A. red. (1995) Lyst mytropolyta Andreia Sheptytskoho do Yevhena Tisserana z opysom tserkovno-relihiinoho zhyttia v Halychyni pid radianskoiu okupatsiieiu (1995) In: *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist*, t. 1 (Tserkva i tserkovna yednist: dokumenty i materialy, 1893–1944). Lviv, pp. 891–895. [in Ukrainian].
7. Myhovych, I. (1981) *Uniatska tserkva i ukrainskyi burzhuaznyi natsionalizm*. Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].
8. *Pastyrskyi lyst Hryhoriia Khomyshyna do Vsechesnoho klyru i virnykh Stanyslavivskoi yeparkhii pro «Politychne polozhennia ukrainskoho narodu v polskii derzhavi»*. Lviv, 1921. [in Ukrainian].
9. Pylypiv, I. (2002) Ekumenichna diialnist mytropolyta Andreia Sheptytskoho u mizhvoiennyi period. *Halychyna*, no. 2, pp. 308–312. [in Ukrainian].
10. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi*. Fund 201, inventory 1 r, dossier 86. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245744>
 УДК 94(477)“1945/1964”

PETRO SHELEST'S ACTIVITIES TO PRESERVE THE MEMORY OF THE COSSACKS

Yuriy Prisyazhnyuk

Post-graduate student of the
 Odesa I. I. Mechnikov National
 University
 2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
 Ukraine
 ORCID: [https:// orsid.org / 0000-0001-5880-3568](https://orcid.org/0000-0001-5880-3568)
 E-mail: yuripris4@gmail.com

Citation: Prisyazhnyuk, Y. (2021)
 Petro Shelest's activities to preserve
 the memory of the Cossacks.
Chornomors'ka mynuvshyna, vol. 16,
 pp. 98–103.

Submitted: 14.09.2021

Annotation

The purpose of the article is to cover Petro Shelest's activities to preserve the memory of the Cossacks. I aimed to cover the political path of Petro Shelest. What he was guided by when he was first secretary. What cultural monuments he reconstructed and restored during his reign.

The article clarifies the features of socio-political activity of the Ukrainian Soviet Republic. The set of documents used in the work makes it possible to objectively assess the activities of Petro Shelest. The use of historical-systematic method of research made it possible to reproduce the main character of the hero.

The article also identifies the main architectural complexes that were reconstructed during the reign of Petro Shelest. What historical sculptures have been completely restored. What Petro Shelest paid attention to when he was in power and what bothered him about the history of Ukraine. The activity of the Ukrainian party leadership, which was aimed at preserving the memory of the Cossacks is considered.

Key words: Cossacks, Petro Shelest, the Ukrainian Soviet Republic, cultural monuments.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА ШЕЛЕСТА ПО ЗБЕРЕЖЕННЮ ПАМ'ЯТІ ПРО КОЗАЦТВО

Юрій Присяжнюк

Аспірант кафедри історії України
 Одеський національний
 університет імені І. І. Мечникова
 Вул. Дворянська, 2, м. Одеса,
 65025, Україна
 ORCID: [https:// orsid.org / 0000-0001-5880-3568](https://orcid.org/0000-0001-5880-3568)
 E-mail: yuripris4@gmail.com

Цитування: Присяжнюк Ю.
 Діяльність П. Шелеста по збереженню
 пам'яті про козацтво. *Чорноморська
 минушина*: записки Відділу історії
 козацтва на півдні України: зб. наук.
 пр. / за ред. В.А. Смолія. Одеса:
 ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16.
 С. 98–103.

Отримано: 14.09.2021 р.

Анотація

Стаття висвітлює діяльність першого секретаря Комуністичної партії України (1963-1972), Петра Шелеста щодо збереження пам'яті про козацтво. З'ясовано, причини позитивного ставлення Шелеста до козацької тематики, зокрема сприяла цьому козацька родина батька і діда, визначено головні архітектурні комплекси та пам'ятники, які були реконструйовані в період керівництва Петра Шелеста і стосувались тематики, пов'язаної з історією козацтва. Відзначено, як ця тематика відобразилась у енциклопедичних та інших виданнях, підготованих в часи лібералізації та десталінізації. Показано, як змінювалося ставлення загально-радянського керівництва до діяльності П. Шелеста, і як це відобразилось на збереженні пам'яті про козацтво.

Ключові слова: козацтво, Петро Шелест, Українська Радянська Соціалістична Республіка, пам'ятки культури.

Україна періоду перебування у владі першого секретаря ЦК КПРС, голови Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущова має велику кількість досліджень. На посаді Генерального секретаря яку обіймав Хрущов в Україні змінився не один керівник партії та уряду, але самим значущим став Петро Юхимович Шелест, який став першим секретарем Комуністичної партії Радянської України. Про нього написано багато історичних монографій з оцінкою роботи, однак *мета* даної публікації з'ясувати, що саме було зроблено Петром Юхимовичем по збереженню пам'яті про козацтво. Для цього треба розглянути як формувались його погляди на історію власної родини та України, в цілому. Звернемося до біографії Петра Шелеста.

Петро Юхимович Шелест народився 1 (за новим стилем 14) лютого 1908 р. у селі Андріївка Зміївського повіту Харківської губернії (тепер Харківська область). Батько, Юхим Дмитрович, рано втратив першу дружину котру дуже любив та кохав, від неї zostалися діти: Яків і Агафія. Після смерті першої дружини він одружився вдруге на вдові Марії Павлюк. У неї вже був син Семен. Незабаром у них з'явилося ще четверо дітей: Марія, Петро, Дмитро та Юлія. Як згадував Петро Юхимович: «Коли я народився батькові моєму було вже за 60 років. Усе життя я його пам'ятаю тільки літнім, але красивим, струнким, підтягнутим, міцним. У батька була сива огрядна борода, вуса і велика шевелюра волосся, зачесаного на потилицю. Скільки я пам'ятаю, він завжди і незмінно палив люльку і ніколи з нею не розлучався. Батько був суворий, завжди замкнуто-зосереджений, небалакучий, не любив теревенити. Якщо у нього і були друзі, то тільки літні, перевірені товариші через сумісну довголітню службу в армії» [11, с. 27]. Батько Петра Юхимовича мав георгіївські хрести усіх чотирьох ступенів. Це врятувало його від відповідальності після страйку на заводі, де він працював, коли почалися протести 1905 р. Петро спогадував, що «батько був людиною грамотною та розумною, багато читав, писав непогано. До нього підходили багато людей, котрих було підготувати на яке-небудь «прохання» або «звернення», де потрібно було рахувати та робити дуже складні розрахунки». Батько Шелеста привчав сина до науки. У чотири роки, спогадував Петро, він та брат вивчили букви, цифри, а потім навчилися читати, писати і рахувати, а у 1914 р. пішли до земської школи, в якій провчилися чотири роки. Запамятались маленькому Петру й розповіді батька про їхній родовід від «козацького сотника Василя Шелеста» [11, с. 31].

Згодом вибухнула Перша світова війна, потім відбулась Лютнева революція 1917 р.: «...Життя, – згадував П. Шелест, – ставало все важчим і більш складним. Царя немає, попа теж немає... А тут почався розбій, з'являлися банди, а відомо, що трудова людина не може жити без порядку, визначеності, закону... Ішла політична, ідеологічна, класова боротьба, але її мало хто розумів з простих людей» [18, с. 63]. Батько – Юхим Дмитрович обміняв свій будинок на будиночок, який взяв на додачу 12 пудів зерна-сурогату. Велика родина виживала досить нелегко в умовах розрухи, голоду, політичної нестабільності. Доводилося і Петру з матір'ю зі свого села ходити пішки за 30–40 верст на хутори, щоб принести трохи муки, макухи або якої-небудь їжі [11, с. 40]. Під час одного з таких походів був дуже сильний бурян і вони буквально дивом вижили. Згадував Шелест, де доводилося роз'їждати за сіллю: «Пуд солі на петлях через плече, верхи на буфері між вагонами – такий, здебільшого, був наш транспорт. Скільки померло, у тому числі і моїх однолітків, під колесами залізничних вагонів! Але сіль – це велика коштовність, на неї можна було виміняти хліб, зерно. Голод примушував, гнав із рідного місця у пошуках порятунку від голодної смерті» [18, с. 63].

Петро працював на різних роботах. У лютому 1920 р. став батраком у заможного селянина. Цей селянин поставив ціль: служити не менше року і працювати по господарству. Цей заможний селянин давав родині Шелеста чотири пуди пшениці, а після закінчення терміну роботи обіцяв одягнути Петра «від ніг до голови». Було домовлено, що у разі якісного виконання роботи хлопчик отримає ще пуд пшениці і пуд проса. У пору жнив новий господар Шелеста наймав ще 10–15 робітників, чоловіків і жінок. Працювали вони «від ранньої зорі до пізнього вечора, ночуючи часто прямо в полі» [9, с. 86]. Поступово молодий хлопець розпочав кар'єру і закінчив Ізюмську радянську-партійну школу, став секретарем Боровського райкому комсомолу, вступив до лав КП(б)У. У Харкові навчався в інженерно-економічному інституті, служив в Червоній армії, а у 1940 р. він став секретарем Харківського міського комітету

КП(б)У з питань оборонної промисловості. Протягом 1948–1954 рр. Шелест керував заводами у Ленінграді та Києві, при ньому було налагоджено серійне виробництво літаків Ан-2 та Іл-8. В квітні-грудні 1956 р. саме Петро Шелест очолював Комісію Верховної Ради СРСР з реабілітації незаконно репресованих громадян на території Київської і Вінницької областей [6, с. 56]. З лютого 1957 р. він став першим секретарем Київського обкому КП України. А у липні 1963 р. пленум ЦК КПУ обрав Петра першим секретарем Комуністичної партії України замість Миколи Підгорного, який став секретарем ЦК КПРС. Займав він цю посаду до травня 1972 р. Один з тих хто працював з Петром Шелестом Юрій Єльченко згадував: “Був Петро Юхимович працівником принциповим, наполегливим, сильним, дуже жорстким, потрібні якості постійно і без коливань. Не пасував перед найвищими головами, міг прямо сказати те що думає і захищати свою точку зору, без огляду на керівника. Будемо говорити відверто – це не завжди і не всім подобалось. Безумовно, тут виявлялись і його природні людські риси. Ми знали його як людину сильного характеру, безхитрісну людину. Бував він і брутальним, не соромився і у висловах. У побуті (де доводилось кілька разів бути з ним у такій обстановці) поведив себе дуже просто, розкуто, був відвертим, говорив про сімейні справи. Звертав на необхідність, недивлячись на багато роботи, час на виховання. Вважав, що своїх синів виховав людьми гідними. Знаю, що це так і було” [8, с. 121].

П. Шелест став символом та поборником українства. Він з прихильністю ставився до процесів українізації 20-х років, прагнув відродити історію та культуру та її позитивні елементи, відстоював українську мову. Петро Юхимович мав за меті українізувати керівний апарат і вимагав, щоб українська мова стала мовою діловодства. Саме це в 1960-х рр. три чверті керівних посад обіймали українці. У 1969 р. вийшла нова Шелеста “Україно наша Радянська”, яка своїми культурними та національними мотивами викликала неоднозначну реакцію в Москві [18, с. 107]. Книга показала відкриту цікавість республіканської партійно-державної еліти своєю історією та культурою. У книзі “Україно наша Радянська” багато уваги Шелест приділяв важливості вивчення історії України і робив акцент на велику історію українського народу, в першу чергу йдеться про козацтво, де розкривається суть українського народу. Згодом були опубліковані такі джерела з української історії, в тому числі козацький “Літопис Самовидця”, “Львівський літопис” та “Острозький літописець” [15, с. 475].

Поява такої книги не була випадковою. Українське козацьке коріння визначали спосіб мислення Петра Шелеста. Для нього все українське було рідним. Але водночас він цілком усвідомлював себе як радянського українця [4, с. 77]. Неодноразово за занадто україноцентричну позицію, на Петра Шелеста надходили анонімні листи. В одному з таких листів, прямо ставили питання: “До якої пори ця вакханалія на ідеологічному фронті Української РСР буде продовжуватися? Коли, врешті-решт, буде наведений більшовицький порядок? Просимо глибоко, з опитуванням народу перевірити стан ідеологічної роботи в Україні”. Газета “Правда” за підтримки, яка 16 грудня 1965 р. без оглядки на Шелеста опублікувала статтю секретаря Львівського обкому партії Валентина Маланчука “Сила великої дружби” [17, с. 138]. В ній критикувався націоналізм. Причому це був не удар, а справжнє обвинувачення в сторону ЦК КПУ, яке прогавило український націоналізм. Шелеста сильно збентежив цей виступ. І саме за прорахунки Петра Шелеста в ідеології призвели до його звільнення в 1968 р. [7, с. 95].

Підтримав та схвалив Петро Юхимович Шелест ініціативу української інтелігенції щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва. Він не лише підтримав висунуті пропозиції громадськості, а й мав намагання, що внаслідок проведення цієї роботи буде створений великий козацький постамент на острові Хортиця. Петро Шелест писав у щоденнику: “Дивився питання, котрі пов'язані з будівництвом етнонаціонального музею в Україні, а також стелу на честь Січі на острові Хортиця. Все це вкрай необхідно для історії нашого народу, для покоління, для виховання патріотичних почуттів. Дуже погано, що деякі українці не знають історії власного народу і не хочуть робити нічого для увічнення культури, побуту і боротьби власного народу” [11]. 18 жовтня 1965 р. вся територія Хортиці постановою Ради міністрів УРСР була проголошена історико-культурним заповідником. На острові

планували відновити ландшафти та рослинність козацької доби, побудувати музей козацтва, козацькі зимівники та інші об'єкти, пов'язані з його історією. Але встигли побудувати лише Музей козацтва. За часів Володимира Щербицького Музей козацтва на острові реконструювали в Музей історії Запоріжжя. Але Хортиця залишилася заповідником. Мешканці острова не мали нічого будувати, а до острова було заборонено навіть причалювати човнам [17, с. 143].

На початку 1960-х рр. Петро Юхимович Шелест був одним із тих хто надихнув на створення унікальної української енциклопедії – двадцятишеститомної “Історії міст і сіл Української РСР”. Ідея фундаментальної історичної праці зародилася у Шелеста, коли він був першим секретарем Київського обкому КПУ. Під час чергової подорожі по області машина застрягла в болоті, і він змушений заночувати в найближчому селі. Там, у помешканні одного діда, Шелест випадково звернув увагу на дореволюційну книжку, в якій містився докладний опис села, зроблений священиком [17, с. 137]. Ознайомлення з книжкою породило бажання Шелеста створити сучасну наукову працю, яка б повністю розказати про 40 тисяч населених пунктів України, де б значну роль приділялось козацтву. У травні 1962 р. президія ЦК КПУ прийняла рішення підтримати видання про історію міст і сіл Української РСР. Головну роботу вищі партійні голови поклали на заступника голови Ради Міністрів УРСР Петра Тронька та редакцію Української Радянської Енциклопедії на чолі з Миколою Бажаном. [9, с. 295]. Значна кількість інформації відзначала заснування сіл та міст козацтвом.

Проведення П. Шелестом автономістського курсу, його певна самостійність у вирішенні питань, та прояви культурної автономії не могли сподобатися союзному керівництву. Л. Брежнев поступово готував передумови для усунення Петра Юхимовича від влади. Вони визрівали разом зі зміцненням влади Л. Брежнева в Москві та позицій В. Щербицького в Україні. Саме в березні 1972 р. П. Шелест підданий всеосяжній критиці з боку Москви за “недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму”. У травні 1972 р. Петра Юхимовича звільняють від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України й призначають заступником голови Ради міністрів СРСР. Було розпочато спеціальну кампанія проти його книги “Україно наша Радянська”, на неї підготовлено негативну рецензію. У рецензії йшлося про те, що автор “відходить повністю від курсу партії, не дає класового аналізу й оцінки історичних відносин, ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ” [17, с. 144]. Внаслідок цього видана накладом 100 тис. примірників, книга була вилучена з продажу і бібліотек.

Отже, позитивне ставлення Петра Шелеста до козацької тематики, пов'язані з його родиною, обумовлені розповідями про козацького ватажка “Шелеста”, що не могло не викликати гордість за своє минуле. Козацьке минуле пов'язало Петра Юхимовича з усім українським. Це визначало його політику на посаді першого секретаря КП(б)У, створило стрийливі умови для розбудови архітектурних комплексів, заповідників, присвячених історії українського козацтва. Козацька тематика яскраво відображалась і у енциклопедичних та інших виданнях, що вийшли друком “в часи Петра Шелеста”, зокрема “Історія міст і сіл України”, його книга “Україно наша Радянська”.

Джерела та література:

1. Демиденко О. Внесок державних структур в охорону та увічнення пам'яток українського козацтва в 1956 – 1980-х рр. *Укр. іст. зб.* 2005. Вип. 8. С. 339–347.
2. Демиденко О. Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури зі збереження об'єктів козацької доби (друга половина 1960-х–1980-ті рр.). *Іст.-геогр. дослідж. в Україні.* 2006. Вип. 9. С. 409–425.
3. Демиденко О. О. Проблеми збереження історії козацтва в пам'ятках культури України. *Історія українського козацтва* : нариси у 2 т. Київ, 2007. Т. 2. С. 462–478.
4. Демиденко О. О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945–2005 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 19 с.

5. Жадько В. О. Некрополь на Байковій горі. Київ : Фенікс, 2008. С. 105–107, 164, 267.
6. Кіндрачук Н. Соціально-культурні процеси в українському етнічному середовищі УРСР 60–70 рр. XX ст.: динаміка, тенденції, наслідки : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса, 2021. 500 с.
7. Кіндрачук Н. Простір українського національного «Я»: 60-ті – 70-ті рр. XX ст. : монографія. Івано-Франківськ : НАІР, 2020. 502 с.
8. Малий словник історії України. Т.1 / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Либідь, 1997. 464 с.
9. Малий словник історії України. Т.2 / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Либідь, 1997. 464 с.
10. Музиченко Я. «Неправильний» Шелест. *Україна молода*. 2008. 12 лют.
11. Петро Шелест: Справжній суд історії ще попереду: спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. К. Баран та ін. ; за ред. Ю. І. Шаповала. Київ : Генеза, 2003. 808 с.
12. Пономарьов В. 100 років від народження Петра Шелеста. *Радіо Свобода*. 2008. 14 лют.
13. Савельєв В. Л. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? *Укр. іст. журн.* 1991. № 4 (361), квіт. С. 94–105.
14. Саган О. Петро Юхимович Шелест. Міфи і реалії. URL: Pseudology.org (дата звернення: 03.09.2021).
15. Трофимова С. Охорона козацьких пам'яток в УРСР. *Наук. зап. : зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2011. Т. 22. С. 370–378.
16. Шаповал Ю. І. Шелест Петро Юхимович. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламент. вид-во, 2011. 781 с.
17. Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України XX століття. *Укр. іст. журн.* 2008. № 3. С. 134–149.
18. Шаповал Ю. І. Петро Шелест. Дитинство та юність майбутнього керівника УРСР. *Укр. правда*. 2013. 24 груд.

References:

1. Demidenko, O. (2005) The contribution of state structures in the protection and perpetuation of monuments of the Ukrainian Cossacks in 1956–1980's. *Ukrainian Historical Collection*, issue 8, pp. 339–347. [in Ukrainian].
2. Demidenko, O. (2006) Activities of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments for the Preservation of Objects of the Cossack Era (second half of the 1960s – 1980s). *Historical and geographical research in Ukraine*, issue 9, pp. 409–425. [in Ukrainian].
3. Demidenko, O. (2007) Problemy zberezhenia istorii kozatstva v pam'iatkakh kultury Ukrainy *History of the Ukrainian Cossacks*, vol. 2, pp. 462–377. [in Ukrainian].
4. Demidenko, O.O. (2006) *Perpetuation and preservation of the history of the Cossacks in the cultural monuments of Ukraine (1945–2005)*. Ph.D. Thesis. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
5. Zhadko, V.O. (2008) *Necropolis on Baikova Hill*. Kyiv: Feniks, pp. 105–107, 164, 267. [in Ukrainian].
6. Kindrachuk, N. (2021) *Socio-cultural processes in the Ukrainian ethnic environment of the USSR 60-70 rr. XX st.: dynamika, tendentsii, naslidky*. Doctor. Thesis. Odesa: Odesa I. I. Mechnikov National University. [in Ukrainian].
7. Kindrachuk, N. (2020) *The space of the Ukrainian national "I": 60-ti – 70-ti rr. XX st.* Ivano-Frankivsk: NAIR. [in Ukrainian].
8. Smoliy, V.A. ed. (1997) *Small dictionary of the history of Ukraine*. T.1. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
9. Smoliy, V.A. ed. (1997) *Small dictionary of the history of Ukraine*. T.2. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

10. Muzichenko, Ya. (2008) "Wrong" Shelest. *Ukraine Young*. 12 Febr. [in Ukrainian].
11. Shapoval, YI. red. (2003) *Peter Shelest: "The true court of history is still ahead": memories, diaries, documents, materials*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
12. Ponomarev, V. (2008) 100 years since the birth of Peter Shelest. *Radio Liberty*. 14 Febr. [in Ukrainian].
13. Savelyev, V.L. (1991) Was P. Yu. Shelest an expression of "Ukrainian autonomy"? *Ukr. ist. magazine*, no. 4 (361), pp. 94–105. [in Ukrainian].
14. Sagan, A. *Petro Yukhimovich Shelest. Myths and realities* Available at: <Pseudology.org> [Accessed 03 September 2012]. [in Ukrainian].
15. Trofimova, S. (2011) Protection of Cossack monuments in the USSR. *Naukovi zapysky : zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, t. 22, pp. 370–378. [in Ukrainian].
16. Shapoval, Y. I. (2011) Shelest Petro Yukhimovich. In: *Political Encyclopedia*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, pp. 781. [in Ukrainian].
17. Shapoval, Y. I. (2008) Petro Shelest in the context of the political history of Ukraine in the twentieth century. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, no. 3, pp. 134–149. [in Ukrainian].
18. Shapoval, Y. I. (2013) Peter Shelest. Childhood and youth of the future leader of the USSR. *Ukrainian Truth*, 24 Dec. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245745>

УДК 94(477)7.04“1991/2021”М. Дорошенко

IMAGINARY ICONOGRAPHY OF MYKHAILO DOROSHENKO (1991–2021)**Oleksii Doroshenko****Olga Kovalevska***Oleksii Doroshenko*

Head's assistant

PROXIMA Ltd

126, Plehanivska str., Kharkiv, 61037,

Ukraine

ORCID ID: [https://orcid.org/0000-0002-](https://orcid.org/0000-0002-8022-691X)

8022-691X

E-mail: adoroshenko@proxima.ua*Olga Kovalevska*

DSc (History), Leading Researcher

Institute of History of Ukraine, NAS of

Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001,

Ukraine

ORCID ID: [https://orcid.org/0000-0003-](https://orcid.org/0000-0003-4857-3388)

4857-3388

E-mail: o_kovalevska2013@ukr.net

Citation: Doroshenko, O. & Kovalevska,

O. (2021) Imaginary iconography of

Mykhailo Doroshenko (1991–2021).

Chornomors'ka mynuvshyna, vol. 16,

pp. 104–112.

Submitted: 02.05.2021

Annotation

The article is an attempt to systematize and analyse most of the existing images of Hetman Mykhailo Doroshenko created during 1991-2021. A life portrait of the Cossack leader was not found. The probability of the existence of such a portrait is very low due to a number of specific historical reasons of objective and subjective nature, as described in the article. The formation of modern iconography of Mykhailo Doroshenko was due to the growing interest in the biography of this leader of the Zaporozhian Cossacks in the context of the revival of interest in national history during the first years of Ukraine's independence. Further interest in the formation of the iconography of Mykhailo Doroshenko was fostered by the needs of national-patriotic education, museum activities and educational process. Doroshenko's modern iconography is imaginary, it does not reflect the real appearance of the hetman. The vast majority of images of this leader of the Zaporozhian Cossacks are works of the portrait genre, two paintings are made in the battle genre. Doroshenko's fabulous image was also used on philatelic articles and commemorative coins. There have not yet been erected monuments or memorials dedicated to Mykhailo Doroshenko in which the existing imaginary iconographic types of this figure would be used.

Key words: Mykhailo Doroshenko, portraits, iconographic type, iconography

УЯВНА ІКОНОГРАФІЯ МИХАЙЛА ДОРОШЕНКА (1991–2021)**Олексій Дорошенко****Ольга Ковалевська***Олексій Дорошенко*

Заступник директора

ТОВ «Проксіма»

Вул. Плеханівська, 126, Харків,

61037, Україна

ORCID ID: [https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0002-8022-691X)

0002-8022-691X

E-mail: adoroshenko@proxima.ua**Анотація**

Стаття є спробою систематизувати та проаналізувати більшість наявних зображень гетьмана Михайла Дорошенка, створених упродовж 1991–2021 років. Прижиттєвого портрета козацького ватажка не виявлено. Імовірність наявності такого портрета дуже низька через низку конкретних об'єктивних і суб'єктивних причин, описаних у статті. Формування сучасної іконографії Михайла Дорошенка було зумовлене зростанням інтересу до біографії цього очільника запорозького козацтва в

Ольга Ковалевська

Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник

Інститут історії України НАН України

Вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

E-mail: o_kovalevska2013@ukr.net

Цитування: Дорошенко О., Ковалевська О. Уявна іконографія Михайла Дорошенка (1991–2021). *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. пр. / за ред. В.А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 104–112.

Отримано: 02.05.2021 р.

контексті відродження зацікавленості вітчизняною історією впродовж перших років незалежності України. Подальший інтерес до формування іконографії Михайла Дорошенка був викликаний потребами національно-патріотичного виховання, музейної діяльності й навчального процесу. Сучасна іконографія Дорошенка є уявною, реальної зовнішності гетьмана вона не відтворює. Більшість зображень цього очільника запорозьких козаків – це твори портретного жанру, два полотна виконано в батальному жанрі. Уявний образ Дорошенка також використано на філателістичній продукції та пам'ятних монетах. Пам'ятників або пам'ятних знаків, присвячених Михайлові Дорошенку, в яких було б використано наявні уявні іконографічні типи цієї постаті, поки не встановлено.

Ключові слова: Михайло Дорошенко, портрети, іконографічний тип, іконографія.

Постать гетьмана Михайла Дорошенка є мало висвітленою у сучасній історіографії. З часу смерті в 1628 році й досі йому було присвячено лише кілька наукових розвідок і статей. Першою з них була розвідка Катерини Мельник “Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенко”, опублікована 1896 р. на сторінках часопису “Киевская старина” [18, с. 274–286]. У 1913 р. Михайло Грушевський опублікував невелику статтю “Михайло Дорошенко” [6, с. 252]. Третьою за хронологією була стаття Дмитра Дорошенка, відомого історика, який походив із козацько-старшинського роду Дорошків, – “Повстання Жмайла і козацькі походи в Крим”, у 1944 р. оприлюднена на шпальтах газети “Український доброволець” [9]. Основою для цієї праці став матеріал першого тому “Нарису історії України” Дмитра Дорошенка. У цій статті було наведено всі відомості щодо дослідження постаті Михайла Дорошенка, відомі на середину ХХ ст., однак надалі інтерес до цього персонажа так і не призвів до появи ґрунтовної наукової монографії, як, наприклад, сталося з постаттю Петра Дорошенка [8].

На початку 1990-х рр. на хвилі відродження інтересу українців до власної історії з'явилася колективна праця українських істориків “Історія України в особах ІХ–ХVIII століття”, де в розділі, присвяченому Петрові Дорошенку, була інформація й про Михайла [21, с. 318–326]. Пізніше цей текст перевидали в популярному виданні “Гетьмани України”, автором якого був Володимир Замлинський [11, с. 172–174, 176–180].

У 1994 р. вийшла друком розвідка Юрія Мицика “Михайло Дорошенко” [20, с. 156–170], яка досі залишається однією з найдетальніших біографій козацького ватажка. У ній було визначено час першої документальної згадки про гетьмана, який у 1618 р. разом із Петром Конашевичем-Сагайдачним брав участь у московській військовій кампанії польського королевича Владислава IV, про захоплення козаками Дорошенка та передачу королевичеві трофеїв, про участь у Хотинській війні 1621 р., про кількаразове перебування на гетьманській посаді (1623, 1624, 1625–1628), про ризиковане рішення втрутитися в боротьбу за престол у Кримському ханстві, яке коштувало йому життя.

У 2009 р. в розділі “Гетман, погибший за хана” у монографії Олекси Гайворонського “Повелители двух материков” з'явилася цікава інформація про стосунки Михайла Дорошенка з кримським ханом Мехмедом III Гіреєм (Гераєм) та калгою-султаном Шахін Гіреєм (Гераєм) [4, с. 117–124]. Пізніше на основі тексту цього розділу автор підготував доповідь для науково-практичної конференції “Історичні уроки доби “Руїни”: Петро Дорошенко – збирач розколотої єдності в пошуках союзника”, що відбулася 14 жовтня 2019 р. У збірнику матеріалів конференції стаття Олекси Гайворонського називалася “Гетман, що загинув за хана”: огляд

подій кримського походу Михайла Дорошенка 1628 року” й містила чимало цікавої інформації, зокрема про особливості військового походу козаків 1628 р. на Крим, про козацько-татарський союз, про загибель Михайла Дорошенка та Оліфера Голуба, а також про місце ймовірного поховання гетьмана та спроби встановити пам'ятник чи пам'ятний знак на місці його загибелі [5, с. 7–39].

Черговий популярний нарис про гетьмана Михайла Дорошенка було опубліковано в 2011 році в науково-популярному виданні “Усі гетьмани України”, автором якого був Денис Журавльов [10, с. 117–185].

У 2015 р. основні факти біографії Михайла Дорошенка було висвітлено в статті, присвяченій ролі роду Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України [1, с. 39–56]. У цій праці гетьмана згадано як засновника роду, представникам якого, власне, й було присвячено статтю. Однак біографічні відомості, які переповідали автори, були повністю запозичені з попередніх публікацій і не становили для провідних козакознавців наукового інтересу.

Натомість у наступні роки з'явилось кілька цікавих публікацій, у яких військово-політичну діяльність Михайла Дорошенка розглядали в контексті козацько-татарських відносин першої половини XVII ст. [2, с. 85, 91, 92, 94, 131; 3, с. 95, 96; 7, с. 256 – 260, 263, 264, 269, 270, 273, 274, 305; 22, с. 35–36; 23, с. 82, 84], що заслуговувало на увагу і науковців, і зацікавленої аудиторії.

Попри наявність певної кількості наукових розвідок, присвячених Дорошенкові, серед них немає повноцінного біографічного дослідження, що зумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. Брак джерел не дає сучасним історикам змоги однозначно відповісти на елементарні питання, як-от місце народження й вік або походження Михайла Дорошенка. Автори публікацій розходяться в оцінках його дій як політичного діяча, воєначальника, його ролі в розв'язанні складних релігійних питань, які були тоді рушійною силою багатьох подій. Відтак постать цього ватажка – родоначальника козацько-старшинського роду Дорошенків – залишається маловідомою широкому загалу українців. Зокрема цей факт позначився й на тому, як образ гетьмана Михайла Дорошенка було відтворено в образотворчому мистецтві. Остатє стало *метою* даної публікації.

Як відомо, до нашого часу дійшло лише кілька зображень козацьких ватажків XVI ст., зокрема Івана Підкови та Гаврила Голубка. Перший очільник запорозького козацтва помер у 1578 р., другий – у 1588 р., а їхні “портрети” було намальовано в проміжку між 1630 і 1640 рр. Отже, вони не були автентичними, а відтак навряд чи правдиво передають нам їхній зовнішній вигляд.

Із зображень діячів першої половини XVII ст. до нашого часу дійшла лише гравюра, яка зображала Петра Конашевича-Сагайдачного, виконана в 1622 році одразу після смерті гетьмана. Вірогідно, вона містила окремі портретні риси очільника запорожців, однак була надто схематичною й не давала змоги уявити його психологічний портрет. Натомість це не завадило художникам пізнішого часу використовувати цю гравюру для створення уявно-історичних портретів Петра Конашевича-Сагайдачного.

Подальший період козацько-селянських повстань першої третини XVII ст. вивів на історичну арену чимало козацьких ватажків, однак зафіксувати для нас їхній зовнішній вигляд не було кому й на чому. До того ж портрети тоді побутували лише в певних середовищах і виконували вузько специфічні функції, тож будь-хто не міг собі його дозволити.

Національно-визвольна війна 1648–1657 рр., у ході якої було сформульовано завдання боротьби за державну суб'єктність, сприяла зростанню інтересу й до тогочасних військово-політичних подій, і до історичних постатей, які були їхніми учасниками. Інформацію про ті часи відбито в багатьох писемних і зображувальних джерелах – і вітчизняних, й іноземних. У 1651 р. було написано перший повноцінний портрет очільника Війська Запорозького – Богдана Зиновія Хмельницького. З часом кількість гравійованих і написаних портретів очільників Гетьманщини та представників козацької старшини почала зростати, однак їх імовірна кількість не відповідала тогочасній кількості козацького стану (причини цього явища були не в політичній, а в економічній

та культурній площинах), а нині – не задовільняє потреби сучасних дослідників у зображальних джерелах, що наочно відтворювали ту давно минулу добу.

У цьому контексті логічно виникає питання: чи існував прижиттєвий портрет або хоч якийсь зображення Михайла Дорошенка? Ні. Жодного прижиттєвого портрета ніколи не існувало з об'єктивних причин. По-перше, тоді не існувало економічних підстав, які традиційно сприяли розвитку мистецтва в країнах Європи. По-друге, Михайло Дорошенко належав до тієї верстви тогочасного населення Речі Посполитої, яка не мала відповідних статків, що давали б змогу оплатити написання портрета. По-третє, на початку XVII ст. портретний жанр міг розвиватися лише у великих містах або при значних мистецьких осередках, як-от при монастирях, однак не на небезпечному річпосполитсько-османокримськоханському прикордонні. По-четверте, портрети тоді тільки починали виконувати репрезентаційну або декораційну функції, до того ж лише в магнатських резиденціях. Нарешті, гетьман за час свого короткого життя не встиг уславитися як меценат чи покровитель церкви, а відтак не міг сподіватися навіть на створення ктиторського портрета. Отже, усі наявні нині зображення цього гетьмана є творчим вимислом і фантазією митців пізніших часів.

Відомі сучасні так звані портрети гетьмана Михайла Дорошенка з'явилися вже після 1991 р. Їх мало, використовували їх лише поціновувачі історії козацької доби. Їх створювали для музейних потреб чи для ілюстрування підручників і популярної літератури.

Нижче розглянемо основні живописні й графічні портрети Михайла Дорошенка, картини історичного змісту за його участі та образи, створені в пластиці, що стало *джерельною базою* публікації.

Насамперед слід згадати зображення, виконане на початку 1990-х рр., яке досі використовують як загальноприйняте, хоча й помилкове з погляду іконографії. Йдеться про плакат із зображенням Михайла Дорошенка, надрукований поліграфкомбінатом “Україна”. До друку весь набір із 16 плакатів підписали 1 липня 1991 р. Автором портрета Михайла Дорошенка був Олександр Кот (див. ілюстрований додаток: № 1), а однією з трьох авторів-упорядників набору плакатів – Галина Ярова, майбутня директорка Музею гетьманства, яка тоді ще працювала в Державному історичному музеї УРСР (після відновлення державної незалежності України й згідно із Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 1991 р. на базі Державного історичного музею УРСР було створено Національний музей історії України). Тоді для друку відібрали портрети козацьких ватажків, які, на думку Галини Ярової, були найбільш видатними постатями в історії ранньомодерної козацької держави. Оскільки автентичного портрета Михайла Дорошенка не існувало, було прийнято рішення створити його уявний портрет. За основу цього зображення художнику надали гравійований образ Юрія Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною в 1670 р. У ході роботи над образом гетьмана Олександр Кот надав йому деяких власних портретних рис. Картуш до портрета виконав Микола Мотузка. Відтоді саме цей образ став одним із найпоширеніших і найбільш затребуваних зображень Михайла Дорошенка. Оригінальні акварелі до цього проєкту було передано до видавництва “Україна”, де вони мають зберігатися в його архіві.

Пізніше, у травні 1994 р., в уже створеному тоді Музеї гетьманства відкрилася персональна виставка картин художника Олександра Кота, на якій також був присутній Іван Салій, що до 1993 р. очолював Київську міську державну адміністрацію та за ініціативи якого й було створено Музей гетьманства. Серед інших творів митця був виставлений й згаданий портрет козацького ватажка.

Художник Валерій Войтович, який у 1991 р. також створив графічний портрет «козацького гетьмана Михайла Дорошенка» (див. ілюстрований додаток: № 2) пішов іншим шляхом. Його образ виявився цілком уявним, нав'язаним автору тією літературою, з якою він устиг ознайомитися. Також вона обумовила й історичні помилки, яких припустився художник. Зокрема Валерій Войтович зобразив відрубану голову гетьмана, насажену на спис, і зазначив в одному з підписів, які супроводжували твір, що Михайло Дорошенко загинув під Кафою. Проте нині історики впевнено стверджують, що гетьман загинув під Бахчисараєм на річці

Альмі 31 травня 1628 р. й до Кафи не дійшов. Де знаходиться могила гетьмана – невідомо [20, с. 163; 5, с. 27–28].

Водночас із творчими спробами Олександра Кота та Валерія Войтовича створити хоч якесь зображення Михайла Дорошенка, свій варіант портрета, у властивій лише йому манері виконав Данило Нарбут. Художник тоді працював над низкою портретів діячів козацької доби. Зображення Михайла Дорошенка з'явилося в 1991 р. у серії “Гетьмани України” й нині перебуває в колекції Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”. Репрезентуючи глядачам своє бачення образу гетьмана, Данило Нарбут супроводив його портрет кількома картушами, в одному з яких було зображено герб Війська Запорозького – козак із мушкетом, у другому – герб Дорошенків, але пізнішого часу, у третьому – герб Чигирин, наданий місту разом із магдебурзьким правом ще в 1592 р. (при зображенні історичного герба Чигирин Данило Нарбут припустився помилки: замість зображення коричневих стріл на білому (срібному) тлі, він зобразив білі стріли на синьому тлі), а в четвертому – текстову інформацію: “Михайло Дорошенко / Гетьман Війська Запорозького Низового / Вбитий під Бахчисараєм” (див. ілюстрований додаток: № 3). Хоча образ Михайла Дорошенка загалом був уявним, художник припустився однієї суттєвої історичної помилки: змалював гетьмана в шапці з павичевим пір'ям, чого тоді ще не могло бути. Доводити історичність чи неісторичність решти елементів одягу чи зброї не є предметом цієї статті, до того ж у цьому немає сенсу, бо портрет було написано не в історично-реалістичній манері, а в театральньо-сценографічній.

Наступний доволі оригінальний портрет тушшю й пером у власній, цілком упізнаваній манері виконав у 1994 р. Сергій Якутович. Михайла Дорошенка він намалював із булавою в правиці та шаблею в лівиці, як справжнього козака-відчайдуха, завжди готового до бою. Портрет належав до серії зображень козацьких ватажків, виконаних майстром для календаря (див. ілюстрований додаток № 4).

Одночасно зі зростанням упродовж 1990-х рр. інтересу українського суспільства до різних постатей козацької доби, збільшувалася також кількість різноманітної філателістичної продукції, у якій тоді часто використовували образи козаків, гетьманів і кошових отаманів. Так сталося і з образом Михайла Дорошенка. Хоч як не дивно це виглядає, але саме образ, створений у 1991 р. Олександром Котом, а також більш примітивізований автентичний образ Юрія Хмельницького у виконанні Джованні Баттісто Боначіні, стали найбільш затребуваними під час створення поштових конвертів, марок і віньєток у серіях “Гетьмани України”. Саме тому дуже подібними між собою виявилися поштові конверти з образом Михайла Дорошенка, погашені відповідно у 1992 р. (див. № 12), 1993 р. (див. № 13), 1995 р. (див. № 14), поштова картка 1995 р. (див. № 15), приватні наддруки на маркових блоках радянських часів (див. № 18, 19), поштова марка 1995 р. (див. № 20).

Після першого сплеску зацікавлення козацькою тематикою та намагання швидко повернути у громадське середовище, інформаційний простір, дидактичну літературу та візуальний простір імена й образи багатьох постатей зі славного минулого українців, на початку 2000-х рр. інтерес до них частково вщух. Зокрема це стосувалося й постаті Михайла Дорошенка. З одного боку, історикам уже в середині 1990-х рр. стало зрозуміло, що нових джерельних свідчень про його життя та діяльність виявити поки що не вдається, а отже, треба докласти зусиль, щоб накопичити новий історичний матеріал для нових праць. Відтак ця постать на певний час стала менш привабливою й для митців. З іншого боку – із плином часу стало більше простору й для переосмислення діянь цієї людини, і для створення нових образів козацького ватажка. Саме так з'явилися абсолютно несхожі між собою мистецькі інтерпретації образу Михайла Дорошенка, створені Феодосієм Гуменюком у 2006 р. (див. № 5) на основі відомих зображень гайдамаків; Семеном Панпушиним у 2007 р. (див. № 6), що став черговою інтерпретацією портрета Юрія Хмельницького, виконаного італійським гравером 1670 року; Олексієм Томіним у 2013 р. (див. № 7), що став повною фантазією автора; українським митцем, який працює під псевдонімом “Cossack”, у 2015 р. (див. № 8). Не обійшлося й без прикрих повторів і відвертих помилок. Прикладом таких невдалих «нових», а по суті давно

знаних образів стали портрети Михайла Дорошенка, які є реплікою відомого іконографічного типу, що репрезентує Петра Дорошенка (див. № 9).

Дещо більший інтерес становлять два твори, виконані в батальному жанрі: полотно Андрія Холоменюка “Герць козацького полковника Михайла Дорошенка з ногайським ханом Кантиміром Мурзою” з величезної авторської серії творів із назвою “Хотинська війна 1621 року” (див. № 10) і картина Андрія Серебрякова “Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та полковник Михайло Дорошенко біля Арбатських воріт Москви жовтень 1618 рік” (див. № 11), яку виконав художник на замовлення Олексія Дорошенка у 2020 р. (попередній варіант картини автор створив ще у 2015 р. з численними очевидними історичними помилками). Попри те, що козацьке військо Михайла Дорошенка справді брало участь в Альмінській битві проти ногайської орди з Буджаку на чолі з Кантиміром (Кан-Теміром), не факт, що сам гетьман мав із ним особистий герць. Так само, як Петро Конашевич-Сагайдачний та Михайло Дорошенко, хоча й були під Москвою в 1618 р., проте не факт, що вони одночасно могли опинитися біля Арбатських воріт, оскільки рухалися на Москву різними шляхами. Загалом ці полотна мало цікаві з історичного погляду. Водночас вони можуть бути привабливими з погляду мистецького, виховного та популяризаторського, коли йдеться про поширення зацікавленості вітчизняною історією. Образ Михайла Дорошенка в обох творах є фантастичним, створеним творчою уявою митців.

На тлі цілком зрозумілого процесу творення нових інтерпретацій образу відомого козацького ватажка та засновника козацько-старшинського роду незрозумілим залишається факт, чому в 2015 р. при створенні поштової віньєтки (поштового блоку) козацької та пластової пошти України в серії “Гетьмани України” для створення образу Михайла Дорошенка знову використали портрет Юрія Хмельницького у виконанні Джованні Баттісто Боначїні (див. № 16 та № 17).

Те саме питання виникає при дослідженні іконографічного складника пам'ятної медалі, випущеної Національним банком України 2008 р. до річниці смерті Михайла Дорошенка (див. № 21) та пам'ятного значка, виготовленого, імовірно, з тієї самої нагоди (див. № 22).

Поза увагою авторів цієї статті свідомо залишено багато зображень Михайла Дорошенка, частина з яких перебуває в приватній колекції Олексія Дорошенка, оскільки вони не мають ані історичної, ні мистецької цінності. Більшість з них репродукують у кращій чи гіршій якості автентичне зображення Юрія Хмельницького 1670 р. або інтерпретацію цього самого гравійованого зображення, виконану в 1991 р. Олександром Котом.

Що стосується скульптурних портретів Михайла Дорошенка, виконаних як погруддя чи поясні пам'ятники, то варто констатувати, що ні в Україні, ні за кордоном їх немає. Так само, як і пам'ятних знаків або меморіальних дощок, установлених на честь гетьмана. Однак це не означає, що не було спроб це зробити. Зокрема, одну з перших пропозицій щодо встановлення погруддя або пам'ятного знаку Михайлові Дорошенку висловив морський офіцер, дослідник історії українського флоту Мирослав Мамчак у книжці “Флотоводці, командувачі флоту України” (2005) [16, 17].

У 2008 р. до Бахчисарайської районної державної адміністрації та кримськотатарського Меджлісу звернулося Луганське відділення партії “Свобода” щодо встановлення пам'ятного знаку на честь Михайла Дорошенка [15]. У зверненні йшлося про створення ініціативної групи для створення ескізу, однак подальша доля цієї ініціативи очевидна, насамперед через події 2014 р., пов'язані з анексією Криму.

У 2009 р. Міністерство культури і туризму та Всесвітній конгрес українців підписали меморандум про співпрацю, в межах якого планували встановити пам'ятники жертвам Голодомору 1932–1933 рр. у Вашингтоні, Тарасу Шевченку в Астані (Казахстан), Михайлу Дорошенку в республіці Комі (Північно-Західний федеральний округ Російської Федерації) і Пилипу Орлику в Швеції [19]. З усіх цих задумів вдалося реалізувати лише один: 29 червня 2011 р. у шведському місті Крістіанстад відкрили пам'ятник і пам'ятну дошку українському гетьману Пилипу Орлику (автори – Олесь та Олена Сидоруки). Нинішні політичні обставини та відсутність нормальних відносин між Україною та Росією через війну роблять неможливим

встановлення найближчим часом пам'ятника або пам'ятного знаку Михайлові Дорошенку на території РФ або в анексованому Криму.

Одночасно зі згаданою ініціативою Міністерства культури і туризму та Всесвітнього конгресу українців у 2009 р. з ідеєю встановити пам'ятник Михайлу Дорошенку виступив Олекса Гайворонський – тодішній заступник директора Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника з наукової роботи [5, с. 8]. Пам'ятник планували встановити на місці останнього бою гетьмана – біля річки Альми, неподалік Бахчисарая на території селища Новопавлівка (колишнє селище Хан-Елі) [5, с. 27]. Того самого року цю ініціативу обговорювали на зборах Народного руху України. Планували оформити все як своєрідну “толоку” кримських українців, тобто оголосити збір коштів на виготовлення цього “народного пам'ятника”. Намагаючись отримати підтримку тогочасної влади, Олекса Гайворонський зустрічався з головою Бахчисарайської РДА та Президентом України Віктором Ющенком. В обох випадках ідея мала щире схвалення, однак до її втілення справа не дійшла.

У червні 2018 р. під час презентації книги Андрія Іванця “Перший Курултай” Олексій Дорошенко, президент “Гетьманського фонду Петра Дорошенка”, публічно отримав підтримку ідеї встановити пам'ятник Михайлу Дорошенку на півострові Крим від голови Меджлісу кримськотатарського народу Рефата Чубарова. На початку 2020 р. Олексій Дорошенко звернувся до Меджлісу щодо підписання Меморандуму про співпрацю, одним з пунктів якого було встановлення пам'ятника після деокупації Криму на спільно узгодженому місці. До того часу мав бути розроблений ескіз та створений макет пам'ятника. Відповідь на висловлену пропозицію не надійшла досі.

Отже, можна констатувати, що на 2021 р. кількість творів мистецтва з зображенням Михайла Дорошенка, є незначною. Серед них: 2 картини за батальними сюжетами, 4 малюнки на папері тушшю, олівцем та аквареллю, 5 живописних портретів, виконаних у різних техніках та в авторській манері митців, 3 графічні зображення на конвертах, 1 графічне зображення на поштової картці, 2 зображення на поштових віньєтках козацької та пластової пошти України, 2 зображення на приватних наддруках на маркових блоках часів СРСР, 1 зображення на марці, 2 пам'ятних медалі та 1 пам'ятний значок, на яких було використано помилкові іконографічні типи. Крім описаних та проаналізованих у статті зображень Михайла Дорошенка, власник колекції також виявив чимало маловартісних ілюстрацій, які не залучено до опису та аналізу.

Відсутність автентичного прижиттєвого портрета Михайла Дорошенка, як і багатьох інших історичних постатей, життя яких припало на другу половину XVI – першу половину XVII століття, зумовили відсутність усталеної іконографії цього козацького ватажка. Усі наявні нині зображення було створено впродовж 1991–2021 рр. Їхніми авторами є українські художники та графіки. Деякі з виявлених так званих портретів Михайла Дорошенка було створено на основі гравійованого портрета Юрія Хмельницького, виконаного італійським художником і гравером доби бароко Джованні Баттісто Боначіною у 1670 р. Інші зображення є плодом творчої уяви митців і не наслідують жоден іконографічний тип. Окремі зображення відверто дублюють портрети Петра Дорошенка, створені впродовж різних періодів на основі двох прижиттєвих гравюр 1674 та 1693 рр., виконаних німецькими граверами, одним з яких був Йоганн Мартін Лерх [12, с. 52; 13, с. 77–78; 14, с. 44, 52].

Оскільки могила Михайла Дорошенка не збереглася, а могила Петра Дорошенка розташована на території Російської Федерації, здійснення будь-яких ексгумацій, остеологічних досліджень та антропологічних реконструкцій зовнішності обох представників відомого козацько-старшинського роду українськими дослідниками поки що не є можливим. Відтак, створені найближчим часом портретні зображення Михайла та Петра Дорошенків залишатимуться уявними.

Джерела та література:

1. Андреев В., Руденко А. Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (XVII–XX ст.). *Укр. іст. журн.* 2015. № 1. С. 39–56.

2. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки у XVII – першій половині XX ст. / за ред. В. Брехуненка. Київ : ІУАД, 2018. 344 с.
3. Брехуненко В. А. Кримський ханат і проблема міжнародного визнання Ранньомодерної Української держави та суб'єктивації Війська Запорозького Низового. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2016. Вип. 5. С. 93–102.
4. Гайворонский О. Повелители двух материков. Т. 2 : Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. Киев ; Бахчисарай : Мастерня книги, Оранта, 2009. С. 117–124.
5. Гайворонський О. «Гетьман, що загинув за хана»: огляд подій кримського походу Михайла Дорошенка 1628 року. *Гетьманська Україна між Польщею, Росією та Туреччиною*. Ніжин, 2019. С. 7–39.
6. Грушевський М. Дорошенко Михайло (1913). *Грушевський М. С. Твори* : у 50 т. Львів : Світ, 2009. Т. 9. С. 252.
7. Домановский А. Н. Загадки истории. Крымское ханство. Харьков : Фолио, 2017. 384 с.
8. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності / за ред. В. Омельченка. Нью-Йорк : Видання Вільної Академії Наук у США, 1985. 712 с.
9. Дорошенко Д. Повстання Жмайла і козацькі походи в Крим. *Укр. доброволець*. 1944. № 60.
10. Журавльов Д. Усі гетьмани України. Харків : Фолио, 2011. 508 с.
11. Замлинський В.О. Гетьмани України : монографія. Луганськ : ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2008. 287 с.: іл.
12. Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. Ч. 1. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2014. 314 с.
13. Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. Ч. 2. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2014. 330 с.: іл.
14. Ковалевська О. Тасмниці козацьких портретів. Київ : Кліо, 2019. 288 с.: іл.
15. Луганская «Свобода» обращается к властям Бахчисарая с просьбой поставить памятник гетману Михаилу Дорошенко. URL: <https://bit.ly/3NEufqm> (дата звернення: 26.04.2021).
16. Мамчак М. Флотоводці України: історичні нариси, хронологія походів. Снятин : ПрутПринт, 2005. 400 с.
17. Мамчак М. Флотоводці, командувачі флоту України. URL: http://ukrlife.org/main/evshan/mamchak_flotovodci.html (дата звернення: 28.04.2021).
18. Мельник К. Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенко. *Киевская старина*. 1896. №11 (нояб.). С. 274–286.
19. Минкультуры и Всемирный конгресс украинцев подписали меморандум о сотрудничестве. URL: <https://bit.ly/3Fwjjsv> (дата звернення: 28.04.2021).
20. Мицик Ю. Михайло Дорошенко. *Україна в минулому*. Київ ; Львів, 1994. Вип. 5. С. 156–170.
21. Смолій В. Петро Дорошенко. *Історія України в особах, IX–XVIII ст.* / керівник авт. кол. В. Замлинський. Київ : Україна, 1993. С. 318–326.
22. Чухліб Т. Козаки і татари. Україно-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2017. 290 с.
23. Чухліб Т. Магнат, козак і гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з короною польською (1569–1769 рр.). Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2018. 256 с.

References:

1. Andrieiev, V. & Rudenko, A. (2015) Rid Doroshenkiv u promads'ko-politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XVII–XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, no. 1, pp. 39–56. [in Ukrainian].

2. Brekhunenko, V., Grybovs'kyi, V., Mycyk, Yu., Piskun, V., Syniak, I. & Tarasenko, I. (2018) *Mizh konfrontatsiieiu ta vzayemodiieiu. Ukrain's'ko-kryms'ki ta ukrain's'ko-nogais'ki stosunky u XVII – pershii polovyni XX st.* Kyiv: IUAD. [in Ukrainian].
3. Brekhunenko, V.A. (2016) Kryms'kyi khanat i problema mizhnarodnoho vyznannia Rannomodernoi Ukrain's'koi derzhavy ta sub'iektivatsii Viis'ka Zaporoz'koho Nyzovoho. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy.* Kam'ianets-Podils'kyi: Kam'yanets-Podils'kyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, vol. 5, pp. 93–102. [in Ukrainian].
4. Gayvoronskiy, O. (2009) Poveliteli dvukh materikov. T. 2 (Krymskie khany pervoy poloviny XVII stoletiya v borbe za samostoyatel'nost' i edinovlastie). Kiev ; Bakhchisaray : Maysternya knigi, Oranta, pp. 117–124. [in Russian].
5. Gayvoronskiy, O. (2019) «Get'man, shcho zahynuv za khana»: oglyad podii kryms'koho pokhodu Mykhaila Doroshenka 1628 roku. *Get'mans'ka Ukraina mizh Pol'shcheiu, Rosiieiu ta Turechchynoiu.* Nizhyn, pp. 7–39. [in Ukrainian].
6. Grushevs'kyi, M. (1913) Doroshenko Mykhailo. In: *Grushevs'kyi M.S. Tvory: u 50 t.* L'viv: Vydavnytstvo «Svit», t. 9, p. 252. [in Ukrainian].
7. Domanovskiy, A.N. (2017) *Zagadki istorii. Krymskoe khanstvo.* Kharkov: Folio. [in Russian].
8. Doroshenko, D. (1985) *Get'man Petro Doroshenko. Ogljad yoho zhyttia i politychnoi diial'nosti.* New-York: Vydannya Vilnoi Akademii Nauk u SShA. [in Ukrainian].
9. Doroshenko, D. (1944) Povstannia Zhmaila i kozatski pokhody v Krym. *Ukrain's'kyi dobrovolets*, no. 60. [in Ukrainian].
10. Zhuravl'ov, D. (2011) *Usi get'many Ukrainy.* Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
11. Zamlyns'kyi, V.O. (2008) *Get'many Ukrainy.* Lugans'k: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». [in Ukrainian].
12. Kovalevs'ka, O. (2014) *Zobrazhennia kriz' viky: ikonografiia kozatskoi starshyny XVII–XVIII st.* Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, ch. 1. [in Ukrainian].
13. Kovalevs'ka, O. (2014) *Zobrazhennya kriz' viky: ikonografiya kozatskoi starshyny XVII–XVIII st.* Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, ch. 2. [in Ukrainian].
14. Kovalevs'ka, O. (2019) *Tayemnytsi kozats'kykh portretiv.* Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Klio”». [in Ukrainian].
15. Glavnyy sayt novostey v Luganske i Luganskoi oblasti (2008) *Luganskaya «Svoboda» obrashchaetsya k vlastyam Bakhchisaraya s prosboj postavit pamyatnik getmanu Mikhailu Doroshenko.* Available at: <https://cxid.info/54151_luganskaya-svoboda-obraschaetsya-k-vlastyam-baxchisaraya-s-prosboi-postavit-pamyatnik-getmanu-mixailu-doroshenko.html> [Accessed 26 April 2021].
16. Mamchak, M. (2005) *Flotovodtsy Ukrainy: istorychni narysy, khronologiiia pokhodiv.* Snyatyn: PrutPrynt. [In Ukrainian].
17. Mamchak, M. (2020) *Flotovodtsy, komanduvachi flotu Ukrainy.* 2nd ed. Available at: <http://ukrlife.org/main/evshan/mamchak_flotovodci.html> [Accessed 26 April 2021].
18. Mel'nyk, K. (1896) Svedeniya o pokhode v Krym Mikhaila Doroshenko. *Kievskaya starina*, no. 11 (Nov.), pp. 274–286. [In Russian].
19. Minkultury i Vsemirnyy kongress ukraintsev podpisali memorandum o sotrudnichestve. Available at: <https://www.rbc.ua/rus/news/minkultury_i_vsemirnyy_kongress_ukraintsev_podpisali_memorandum_o_sotrudnichestve_1251365029> [Accessed 26 April 2021].
20. Mycyk, Yu. (1994) Mykhailo Doroshenko. *Ukraina v mynulomu*, issue 5. Kyiv; Lviv, pp. 156–170. [In Ukrainian].
21. Smolii, V. (1993) Petro Doroshenko. In: *Istoriia Ukrainy v osobax, IX–XVIII st.* Kyiv: Vydavnytstvo «Ukraina», pp. 318–326. [In Ukrainian].
22. Chukhlib, T. (2017) *Kozaky i tatory. Ukraino-kryms'ki soiuzy 1500–1700-kh rokiv.* Kyiv: Vydav. Dim «Kyievo-Mohilians'ka akademiia». [In Ukrainian].
23. Chukhlib, T. (2018) Magnat, kozak i haidamaka. Borot'ba za vladu Rusi-Ukrainy z koronoiu pol's'koiu (1569–1769 rr.). Kyiv: Vydav. Dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». [In Ukrainian].

ІЛЮСТРОВАНІЙ ДОДАТОК

Портретні зображення

1. Олексій Кот.

Плакат «Михайло Дорошенко», 1991 р.

Папір, друк.

Розмір: 27,5 x 39,8 см.

Походження:

Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

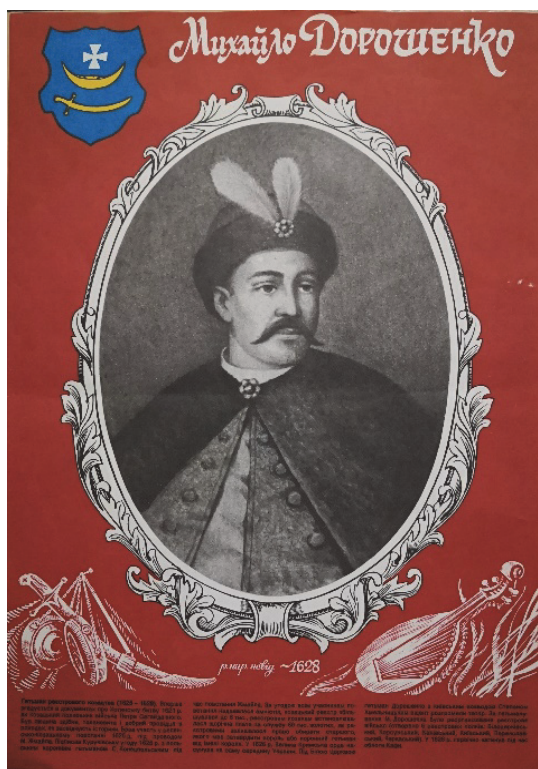
Публікується за примірником з колекції 16 плакатів «Гетьмани України». Авторами-упорядниками були Г.І. Ярова, І.В. Кардаш, Л.С. Верьовка.

Підписано до друку 1.07.1991 р. Надруковано видавництвом «Україна».

Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

Інформація про художника:

Кот Олександр Михайлович (р.н. 1960) – художник, ілюстратор, журналіст. Закінчив НАОМА. Має 12 персональних виставок, 100 оформлених книжкових видань. Лауреат багатьох Всеукраїнських та міжнародних конкурсів плакату. Відзначений премією ЮНЕСКО за популяризацію культурної спадщини України. Член Національної спілки журналістів України з 1989 р. Працює викладачем рисунку та шрифтів у Коледжі КНУТД.

2. Валерій Войтович.

«Козацький гетьман Михайло Дорошенко», 1991 р.

Папір, акварель.

Розмір: 21 x 29,7 см.

Походження:

Приватна колекція В. Войтовича.

Примітка:

Публікується за оригіналом. Фото В. Войтовича. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора.

Інформація про художника:

Войтович Валерій Миколайович (р.н. 1952) – мистецтвознавець, письменник, мандрівник, дослідник української міфології. Член Національної спілки художників України; почесний член Національної спілки журналістів України; член Національної спілки краєзнавців України. Народився 8 травня 1952 року на хуторі Радочі поблизу села Вичівка, що на Рівненщині. З 1989 року – на творчій роботі; у 1999–2012 роках – старший викладач Національного університету «Острозька академія». Автор книг: «Українська міфологія», «Міфи та легенди давньої України», «Антологія українського міфу. У 3-х т.», «Генеалогія богів давньої України», «Українське міфологієзнавство», «Томаш Оскар Сосновський. Скульптура класицизму». Учасник багатьох регіональних та всеукраїнських художніх виставок. Автор пам'ятних знаків: художнику Нілу Хасевичу у с. Сухівці; загиблим у німецько-фашистському таборі у Клевані; останньому гетьману Запорозької Січі Петру Калнишевському, що на Рівненщині.

3. Данило Нарбут.
«Михайло Дорошенко. Гетьман України (1622–1628)»,
1991 р.

Полотно, темпера.

Розміри: невизначено.

Походження:

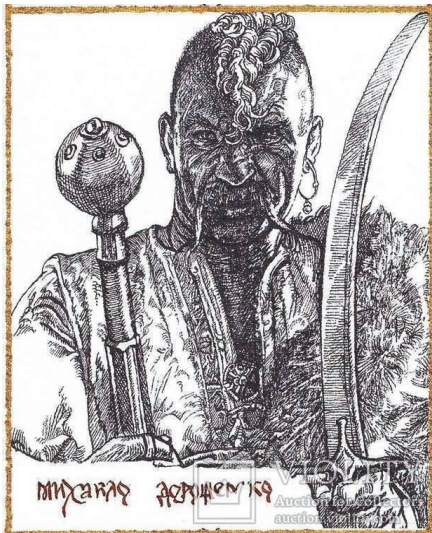
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин».

Примітка:

Портретних рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора. Фото О. Ковалевської.

Інформація про художника:

Нарбут Данило Георгійович (1916–1998) – український художник театру, живописець. Син художника-графіка Георгія Нарбута. Народний художник України (1994), лауреат Шевченківської премії (1996). За портретні серії «Сподвижники Б. Хмельницького», «Гетьмани України», а також за філософсько-історичне полотно «Страшний суд», чуттєві й високохудожні картини «Вибори кошового» та «Покрова Богородиці» отримав Державну Шевченківську премію.

4. Сергій Якутович.

«Михайло Дорошенко», 1994 р.

Папір, туш, перо.

Розміри: невизначено.

Походження:

Власність родини Якутовичів.

Примітка:

Портретних рис М. Дорошенка не відображає.

Інформація про художника:

Якутович Сергій Георгійович (1952–2017) – український художник, графік, книжковий ілюстратор, народний художник України, лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка, член Національної спілки художників України, член-кореспондент Академії мистецтв України. Створив серію портретів гетьманів та козацьких ватажків для календаря на 1994 рік.

5. Феодосій Гуменюк.

«Гетьман Михайло Дорошенко», 2006 р.

Полотно, олія

Розмір: 150 x 115 см.

Походження:

Власність художника.

Примітка:

Публікується за виданням: Україна від Трипілля до сьогодення в образах сучасних художників: Каталог третьої Всеукраїнської виставки / Упоряд. О. Мельник. – К., 2008. – С. 68. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора.

Інформація про художника:

Гуменюк Феодосій Максимович (р.н. 1941) – український живописець, графік, лауреат Шевченківської премії (1993), народний художник України (з 2009), Заслужений діяч мистецтв України, член Національної Спілки художників України.

6. Семен Панпушин.

«Гетьман Михайло Дорошенко», 2007 р.

Полотно, олія.

Розмір 70 x 92 см.

Походження:

Приватна колекція Ю. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. В основі зображення помилковий портрет Михайла Дорошенка, запозичений художником з книги В. Антоновича «Про козацькі часи на Україні». Насправді художник не знав, що послуговувався гравірованим портретом гетьмана Ю. Хмельницького, створеним Джованні Баттісто Боначіною 1670 р. За задумом художника тлом картини мало стати зображення Хотинської фортеці. Однак проблеми зі здоров'ям завадили художнику закінчити цей твір.

Інформація про художника:

Панпушин Семен Вікторович (1956–2014) – український художник, іконописець. Мешкав у Херсоні. Мав педагогічну та художню освіту. Писав ікони, розписував іконостаси, церкви, створював портрети історичних та сучасних діячів. Автор серії портретів Київських митрополитів, яка перебуває в стінах Київської Духовної академії (загалом 107 портретів). Крім того створив кілька портретів київських князів та гетьманів. Брав участь у розписі та оздобленні Катериненського, Святодухівського, Святоолександрівського храмів у Херсоні. Здійснив підготовчі роботи для розпису церкви Всіх Святих, однак не завершив через передчасну смерть.

7. Олексій Томін.

«Михайло Дорошенко», 2013 р.

З серії «Гетьмани України».

Полотно, олія.

Розмір: 70 x 90 см.

Походження:

Галерея «N-Prospect» (м. Санкт-Петербург).

Примітка:

Публікується за матеріалами сайту галерії. Режим доступу:

<https://n-prospect.ru/1120005.html>.

Портретних рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора. Картина не брала участі у виставках, не включена до альбомів чи каталогів.

Інформація про художника:

Томін Олексій Георгійович (1961–2016) – український художник, майстер міського архітектурного пейзажу, історичного філософсько-духовного фігуративного живопису. Працював у техніці акварелі, олійного живопису та оригінальній техніці, використовуючи фактуру деревини. Особливе місце в творчості займав монументальний розпис. Перша персональна виставка відбулася 1989 р. Створив понад 1000 робіт, які знаходяться в приватних колекціях понад тридцяти країн світу, а також у колекції митрополита Володимира (Сабодана). Окремі полотна прикрашають приміщення Адміністрації Президента України.

8. Cossack.

«Молодий Михайло Дорошенко», 2015 р.

Папір, олівець.

Розмір: 21 x 29,7 см.

Походження:

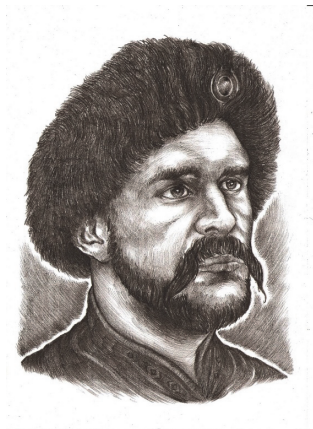
Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора.

Інформація про художника:

Cossack (?) – молодий український художник, графік. Саме під цим псевдонімом, бо власним ім'ям він ніколи не підписується. «Козак» створив низку портретів видатних постатей української історії. Створюючи мистецькі реконструкції образів козацьких ватажків, оформив низку поштових конвертів та листівок.

9. Художник невизначений.

«Гетьман Михайло Дорошенко»

Аркуш з календаря «Гетьмани України» за 2016 р.

Колір: повнокольоровий.

Розмір: 4 x 2,7 см.

Походження:

Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Видавець та вихідні дані календаря не вказані. У виданні після гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного було представлено М. Дорошенка. Однак за основу образу було взято іконографічний тип зображень Петра Дорошенка, який походив від відомої гравюри Йоганна Мартіна Лерха. Для репрезентації образу самого Петра Дорошенка, ілюстратор використав інше відоме зображення онука Михайла Дорошенка.

Картини за історично-баталістичними сюжетами

10. Андрій Холоменюк.

«Герць козацького полковника Михайла Дорошенка з ногайським ханом Кантеміром Мурзою», 2007 р.

Полотно, олія.

Розмір: 150 x 150 см.

Походження:

Галерея «Екогінтокс» Інституту екологієні і токсикології Л.І. Медведя (Київ, вул. Героїв Оборони, 6).

Примітка:

Портретних рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора.

Інформація про художника:

Холоменюк Андрій Іванович (р.н.1957) – український художник батального живопису. Закінчив Львівську національну академію мистецтв. Створив серію з 80 творів під назвою «Хотинська війна 1621 року». Одним із них була робота «Герць козацького полковника Михайла Дорошенка з ногайським ханом Кантеміром Мурзою». Член Національної спілки художників України, голова Правління «Студії військово-історичного мистецтва України». Має 35 персональних виставок. У його доробку понад 1,5 тисячі написаних картин.

11. Андрій Серебряков.

«Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та полковник Михайло Дорошенко біля Арбатських воріт Москви жовтень 1618 рік», 2020 р.

Полотно, олія.

Розмір: 110 x 70 см.

Походження:

Приватна колекція А. Серебрякова.

Примітка:

Публікується за оригіналом. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора.

Інформація про художника:

Серебряков Андрій Вікторович (р.н.1966) – український художник, член Національної спілки художників України. Працює в стилі батального та історичного живопису. Народився 4 червня 1966 р. у м. Кіровськ на Луганщині. У 1982 р. вступив до художнього училища ВДХУ, курс М.О. Піщанського. З 1988 по 1995 рік навчався у Київському художньому інституті на факультеті живопису, майстерня Народного художника Української РСР, професора В.В. Шаталіна. Протягом 1996–2000 рр. на запрошення мистецьких галерей та приватних замовників працював у Туреччині, Саудівській Аравії й Австрії. Нині живе та працює в Києві. Багато років співпрацює з Національним військово-історичним музеєм України, Музеєм Гетьманства, мистецькими галереями та книжковими видавництвами країни. Значну частину творчого доробку складають твори на козацьку тематику. Більшість картин знаходяться у приватних зібраннях України, Австрії, Іспанії, Молдови, Португалії, Румунії, Туреччини, Саудівської Аравії, США та Китаю, також в музеях України та галереях Києва.

Філателія (малі графічні форми) з образом Михайла Дорошенка

12. Поштовий конверт з серії «Пригадайте праведних гетьманів». «Гетьман Михайло Дорошенко».

Погашення:

«Перша національна філателістична виставка».

Дата погашення: 9.12.1992.

Папір, друк.

Колір: чорний.

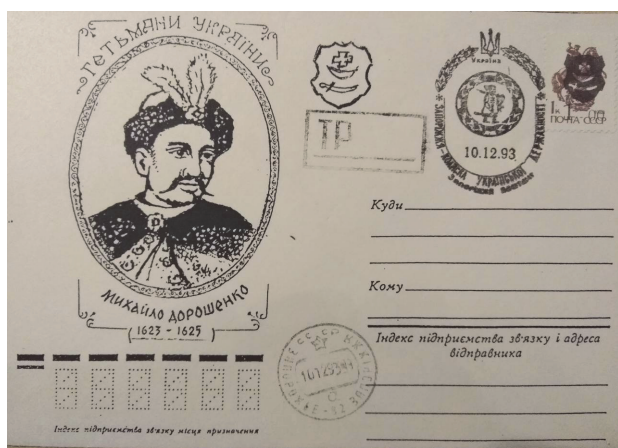
Розмір: 16 x 11,5 см.

Походження:

www.skylots.org.

Примітка:

Публікується за даними лота на www.skylots.org. Усього в серії 16 конвертів із зображеннями гетьманів. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

13. Поштовий конверт: «Гетьмани України. Михайло Дорошенко (1623 – 1625)».

Погашення:

«Запоріжжя – колыска української державності».

Дата погашення: 10.12.1993.

Папір, друк.

Колір: чорний.

Розмір: 16,2 x 11,5 см.

Художник-оформлювач: М. В. Ціон.

Тираж: 300 прим.

Походження:

Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

14. Поштовий конверт: «Гетьмани України. Михайло Дорошенко (1623 – 1625)».

Погашення:

«Запоріжжя – колыска української державності».

Дата погашення: 15.06.1995.

Папір, друк.

Колір: зелений.

Розмір: 16 x 11,5 см.

Художник-оформлювач: М. В. Ціон.

Тираж: 300 прим.

Походження:

Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

15. Поштова картка.

«Гетьман Михайло Дорошенко. 1622 – 1628».

РВК Деснянська правда.

Погашення: «Козацькі гетьмани» (Чернігів).

Дата погашення: 23.10.1995.

Папір, друк.

Колір: чорний, жовтий, блакитний.

Розмір: 15 x 10,5 см.

Походження:

Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

16. Поштова віньєтка. (Поштовий блок?)

«Гетьмани України».

«Михайло Дорошенко. 2015». Козацька пошта.

Папір, друк.

Колір: коричневий, жовтий, червоний, блакитний.

Розмір: 15 x 21 см.

Походження:

Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

17. Поштова віньєтка. (Поштовий блок?)

«Гетьмани України».

«Михайло Дорошенко. 2015». Пластова пошта.

Папір, друк.

Колір: коричневий, жовтий, червоний, блакитний.

Розмір: 15 x 21 см.

Походження:

Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

18. Приватний надрук.
«Україна. Михайло Дорошенко» на аркуші поштових марок часів СРСР (рік невизначений).

(Поштова марка 1988 р. «Стандарт. Крейсер «Аврора». Номінал 3 коп. Художник марки В. Коваль. Колір зелено-синій.)

Папір, друк.

Формат аркуша: 20,6 x 27,7 см.

Формат кожної марки: 2,6 x 1,8 см.

Походження:

Приватна колекція О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції.

Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

19. Приватний надрук.
«Україна. Михайло Дорошенко» на аркуші поштових марок часів СРСР (рік невизначений).

(Поштова марка 1988 р. «Міжнародне торгове співробітництво». Номінал 35 коп. Художник марки В. Коваль. На марці зображено скульптуру бога торгівлі Меркурія).

Колір: червоно-коричневий.

Папір, друк.

Формат аркуша: 20,8 x 27,3 см.

Формат кожної марки: 2,6 x 1,8 см.

Походження:

Приватна колекція О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

20. Марка.
«Гетьман України (1622–1628) Михайло Дорошенко», 1995.

Папір, друк.

Колір: зелений, жовтий, коричневий, червоний, чорний.

Розмір: 4 x 2,7 см.

Походження:

Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції.

Портретних рис М. Дорошенка не відображає. За основу авторської інтерпретації зображення гетьмана взятий гравірований образ Ю. Хмельницького, створений Джованні Баттісто Боначіною 1670 р.

Пробні марки «Гетьмани України» становили серію з 16 шт. без номіналу. Друкувалися в Києві на ДП «Укрпошта» на замовлення Кіровоградського поштампу. В обіг не надходили. Більшість тиражу була знищена.

Фалеристичні твори з образом з Михайла Дорошенка

21. Пам'ятна медаль.

«Михайло Дорошенко», 2008 р.

Вага: 31,1 г.

Діаметр: 38,61 мм.

Метал: Ag 925.

Походження:

Приватна колекція О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Портретний рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора.

Усі медалі мають сертифікат, де вказаний її порядковий номер. Вони викарбовані на Монетному дворі Національного банку України наприкінці 2007 р. Репрезентовані були на початку 2008 р. За інформацією автора проекту – Дмитра Піркла всього було викарбовано 100 медалей зі срібла, 10 з яких, із позолотою. З срібних медалей 15 було патинованих. Після чого інструмент було знищено, про що є відповідні документи.

Скульптор:

Роман Чайковський.

22. Пам'ятна медаль.

«Михайло Дорошенко», 2008 р.

Вага: 31,1 г.

Діаметр: 38,61 мм.

Метал: Ag 925 позолочена.

Тираж: 10 шт.

Походження:

www.newauction.com.ua

Примітка:

Публікується за матеріалами сайту

www.newauction.com.ua

Портретний рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора. Усі медалі мають сертифікат, де вказаний її порядковий номер. Вони викарбовані на Монетному дворі Національного банку України наприкінці 2007 р. Репрезентовані були на початку 2008 р. За інформацією автора проекту – Дмитра Піркла всього було викарбовано 100 медалей зі срібла, 10 з яких, із позолотою. З срібних медалей 15 було патинованих. Після чого інструмент було знищено, про що є відповідні документи.

Скульптор:

Роман Чайковський.

23. Пам'ятний значок.

«Михайло Дорошенко 1622 – 1628».

Рік виготовлення невизначено.

Метал, скло.

Діаметр: 8 см.

Походження:

Приватне зібрання О. Дорошенка.

Примітка:

Публікується за примірником з колекції. Портретний рис М. Дорошенка не відображає. Є плодом творчої уяви автора. Придбаний О.Дорошенком в 2015 році.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245746>

УДК 930:911.3(477-04)

THE FRONTIER AND ITS COMPONENTS IN HISTORICAL GEOGRAPHY OF UKRAINE

Viktoria Nikichuk

Post-graduate student
of the Department of History of
Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>
E-mail: vnichuk@ukr.net

Citation: Nikichuk, V. (2021) The Frontier and its components in historical geography of Ukraine. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 113–118.

Submitted: 14.09.2021

Annotation

The purpose of the article is to define the concept of the frontier and its components in the historical geography of Ukraine. The concept of FJ Turner's frontier was substantiated in the researches of Ukrainian historians M. Hrushevskiy, S. Rudnytsky, and J. Dashkevych. The source base of the study consists of scientific and cartographic works of historians and geographers. Several aspects of the spatial representation of the frontier are considered – directly in the name "Ukraine", which was identified with the peripheral land and as an integral part of the Ukrainian lands – the Black Sea, the Wild Field, Sloboda Ukraine. It is established that the concept of the frontier as a border or border strip can be considered in the context of the problems of historical geography, and the Ukrainian lands are at the intersection of different border contact zones. The frontier plays a significant role in shaping the ethnic composition of the population, as the contact zone of different ethnic groups is usually formed in such frontline or border areas. A peculiar phenomenon in the context of this concept is part of the Southern Ukrainian territory – Budjak. The opinion is substantiated that the majority of the Ukrainian territory is considered to be a zone of continuous historical-geographical and chronological frontier.

Key words: Frontier, historical geography, Great Steppe Border, Budjak, Ukraine, M. Hrushevskiy, S. Rudnytsky, J. Dashkevych.

ФРОНТИР ТА ЙОГО СКЛАДОВІ В ІСТОРИЧНІЙ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Вікторія Нікічук

Аспірантка кафедри історії України
Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>
E-mail: vnichuk@ukr.net

Цитування: Нікічук В. Фронтір та його складові в історичній географії України. *Чорноморська минувишина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за. ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 113–118.

Отримано: 14.09.2021 р.

Анотація

Мета статті – визначити поняття «фронтір» та його складових в історичній географії України. Концепція фронтиру Ф. Дж. Тернера знайшла обґрунтування і в дослідженнях таких українських істориків, як М. Грушевський, С. Рудницький, Я. Дашкевич. Джерельну базу дослідження складають наукові та картографічні праці історико-географів. Розглянуто декілька аспектів просторового уявлення про фронтір – безпосередньо в назві «Україна», що ототожнювалася з окраїнною землею та як складова частина українських земель – Чорного моря, Дикого поля, Слобідської України. Встановлено, що поняття фронтиру як кордону або прикордонної смуги може розглядатися і в контексті проблем історичної географії, а українські землі знаходяться на перетині різних прикордонних контактних зон. Фронтір відіграє значну роль у формуванні етнічного складу населення, оскільки власне

на таких прифронтових або прикордонних зонах зазвичай формується контактна зона різних етнічних груп. Своєрідним феноменом у контексті даного поняття є частина південноукраїнської території – Буджак. Обґрунтовано думку, що більшість української території вважається зоною суцільного історико-географічного та хронологічного фронтиру.

Ключові слова: фронтир, історична географія, Великий степовий кордон, Дике поле, Буджак, Україна, М. Грушевський, С. Рудницький, Я. Дашкевич.

І. Постановка проблеми

Проблематика теорії «фронтиру» на сьогодні досить актуальна тема оскільки простежується на перетині проблемних питань географії та гуманітарних дисциплін, у тому числі історії, історичної географії. Історична географія конкретизує в просторових координатах уявлення про історичний процес, пов'язуючи останній з певними територіями. І одним із напрямків історичної географії як спеціальної історичної дисципліни є історична політична географія, дослідження якої направлені на встановлення та трансформацію державних та адміністративних кордонів, визначення регіональних центрів, тощо. Тому поняття “фронтир” як кордону або прикордонної смуги має розглядатися і в контексті проблем історичної географії України. Метою даної статті є визначити поняття фронтиру та його складових в історичній географії України.

Пограниччя визначається, перш за все, своїм географічним положенням, являючи собою контактну зону між різними природними зонами або різними народами. Ця концепція була вперше розглянута американським істориком Ф. Дж. Тернером наприкінці XIX ст. щодо історії освоєння порожніх просторів американського континенту та впливу цих подій на формування державотворчих та націєтворчих процесів. У подальшому ця теорія досліджувалась істориками інших країн. Відповідно до теорії фронтиру на європейському континенті розглядалася схожа контактна зона – Великий Кордон між Заходом і Сходом. В історичній науці ця тема неодноразово ставала предметом досліджень українськими істориками у різні часи – М. Грушевським, С. Рудницьким, Д. Яворницьким та ін. [2]. Проте значний внесок у розроблення саме теоретичної бази поняття “фронтиру” наприкінці 80-х рр. зробив Я. Дашкевич. Проблематика “Великого кордону” посідала вагомe місце у сходознавчій спадщині історика. Я. Дашкевич наголошував на “рухливості українських кордонів” та визначав його феномен – козацтво. Історик розробляв теорію щодо Великого кордону, вписуючи в його тяглість територію України. Я. Дашкевич обґрунтовував думку щодо знаходження українських земель в минулому на перетині різних природних та антропогенних кордонів, зокрема вчений виділяв декілька таких кордонів: біологічний (екологічний) – між степом і лісом, гідрографічний – європейський вододіл між Чорним і Балтійським морями, соціально-економічний – кочовий спосіб життя та осілий, етноконфесійний – християнство та мусульманство, етнокультурний – культура Заходу і Сходу. І саме виходячи з такої сукупності кордонів Я. Дашкевич додавав ще й походження саме назви “Україна”, яка замінила стародавню назву “Русь” і є не що інше, як втілення Великого кордону: Україна – край, країна, окраїна, окраїна одного світу, протиставленого іншому [8].

Звичайно, що вивчення цієї теми посилюється для українських територій, адже чи не вся територія України та її історія може вважатися зоною суцільного історико-географічного та хронологічного фронтиру. Історик С. Леп'явко, на відміну від Я. Дашкевича, підтверджує думку про утворення Великого степового кордону. Історик вказує на те, що лінія Великого Кордону, зокрема в Північному Причорномор'ї накладалася на споконвічний степовий кордон. І відповідно прилеглі до нього території являли собою широку смугу “земель на кордоні”, “країн на кордоні”. Якщо для більшості європейських держав турецький фактор поступово втратив значення, або залишився інструментом дипломатичних інтриг, то для народів на Великому кордоні він залишився визначальним не тільки в політичній, але й в усіх інших сферах життя суспільства. На думку історика, українські землі перебували на передовому краю цього кордону і з XVI ст. та певною конфронтацією цих земель у подальшому [10]. Звертається до тематики приналежності українських земель історик Т. Чухліб, який в одній зі своїх статей досліджує вживання політико-ідентифікаційних словосполучень “сторона

України”, “тогочасна Україна” тощо. Історик стверджує, що подібні терміни у XVII ст. відображалися у межах дипломатичної переписки європейських держав [15].

II. “Україна” – межова земля, пограниччя

В даній статті розглядається декілька аспектів просторового уявлення про фронтір. По-перше, поняття «Україна» репрезентується терміном фронтір, оскільки з самого початку свого існування, ще з часів Київської Русі, ототожнювалася з окраїнною землею. Крім того, репрезентація фронтиру знаходила своє відображення як у наукових працях істориків, так і в картографічних творах. Вже на початку XX ст. українські історики трактували поняття фронтиру власне й у назві “Україна” – межова земля, пограниччя. Одним із таких був географ та геополітик С. Рудницький, який вбачав особливість географічного положення саме у її «окраїнності». На думку геополітика, Україна стала певним кордоном між середземноморським та середньоазійським світом [13, с. 116].

Такої ж думки додержувався й історик М. Грушевський, який вказував на “Стара ця назва “Україна”, “український”, яка вживалась в староруський період в загальному значенні означала пограничну територію, а в XVI в. використовувалась в додатку до середнього Подніпров’я, що з кінцем XV в. стало небезпечним через регулярні татарські набіги, і саме ця територія виступає пограниччям. І набирає особливого значення з XVII в., коли східна Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному устрою Польської держави уособлює в собі бажання, мрії і надії сучасної України” [4].

По-друге, поняття фронтиру розглядається істориками як складова частина українських земель – Чорного моря, Дикого поля, Слобідської України тощо.

У свій час контактною зоною і певним фронтиром було Чорне море зі зрозумілих геополітичних причин. Тому не дивно, що у різні часи всі державні утворення на українських землях закономірно прагнули встановити контроль над північним узбережжям Чорного моря. Перебіг історичних подій змушував українців увійти у сферу чорноморських зв’язків і впливів, того, що М. Грушевський означив висловом “чорноморська орієнтація” [11]. На його думку, “історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували й орієнтують на Південь, на Чорне море... Коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною ногою” [6]. Власне тому історики представляли Україну вже у контексті контактної зони в політичному аспекті.

III. Контактні фронтірні зони – Дике Поле, Чорне море, Буджак

Проте, як територію України загалом, так і окремі її регіони можна характеризувати як окреме прикордоння, де яскравим прикладом цього виступає регіон Дикого поля. Навіть виходячи зі словникового трактування поняття “фронтір”, що є широкою смугою незалюднених земель, яку тривалий час не в змозі поставити під свій надійний контроль жодне із суспільств, розташованих по обидва її сторони, чітко вписується в уявлення про регіон Дикого поля. Відмінністю фронтиру від звичайного державного кордону може слугувати власне відсутність чіткого розмежування – ліній демаркації та делімітацій. У більшості випадків територіальні межі фронтиру досить умовні та складаються стихійно, а відтак і можуть динамічно змінюватися в залежності від балансу сил спільнот, що його оточують. Зазвичай під фронтиром також розуміють контактну зону культур, цивілізацій тощо [2, с. 335]. Дійсно, поняття фронтір включає у своє трактування і не тільки територіальну приналежність, а й контактну зону в контексті колонізаційних процесів, освоєння раніше незаселених територій, що у будь-якому випадку призводить до певних асиміляційних процесів у сусідніх народів.

Дике поле як регіон в загальному своєму розумінні чітко вписується в поняття саме такої контактної прифронтової зони, оскільки є традиційною назвою чорноморських степів у XVI–XVII ст. В історичному зрізі цей регіон оточував Русь-Україну з півдня, в добу середньовіччя

жодна сусідня держава не контролювала його повністю. І тільки з появою такого явища як козацтво, можна говорити про початки освоєння та колонізацію в подальшому цього краю.

Про особливість цього краю вказував і історик М. Грушевський у своїй “Історії України-Руси”, наголошуючи на неконтрольованому прикордонні, що починалося з поріччя середнього Дністра. “Тут цікаво звернути увагу на окраїну Руської держави XI-XIII ст., де за тим починався степ, “поле”, що жило вже в зовсім інших обставинах, зовсім поза впливом руського державного життя, або тільки в слабшій залежності від нього”, – зазначав вчений [5].

На думку С. Рудницького, географічне положення нашої країни “є найважливішим природописним елементом у політичному житті України від найдавніших часів”. Він ділить українські землі на три групи: центральні, пограничні та українські колонії в Євразії. Як контактну зону або пограничну він визначає причорноморські степи, вказуючи і на каталізатора політично-географічних відносин – татар. Геополітик окреслював цей регіон, що розділяв турецько-татарські території від польсько-литовських і московських “окраїн”, який в подальшому і став регіоном оселення українського козацтва. Крім того, вчений наголошував, що цей регіон мав важливе політичне значення, називаючи козацтво продуктом нещасливого політико-географічного положення України, С. Рудницький наголошував на ролі в даному контексті козацтва. Саме козацтву вдалося витворити тут самостійну сильну політично-військову організацію. А з кінця XVIII ст. упадок татарської держави призвів до колонізаційних процесів і збільшення української національної території аж до берегів Чорного моря [14].

Історик та козакознавець Д. Яворницький дотримується думки про освоєння козаками степів «стали самочинно селитися біля ріки Дніпра, нижче порогів, у пустих місцях і диких полях». Крім того дослідник чітко окреслив кордони напередодні падіння Січі кордони Вольностей запорозьких козаків визначалися так. Від річки Бахмут нижче “старої” Української лінії, спорудженої 1733 р., яка тягнулася від гирла Орелі до верхів’я Сіверського Дінця, до ріки Південний Буг, завдовжки 600 верст, від гирла Берди до “старої” Української лінії, завдовжки 350 верст; на сході з землею Війська Донського; на півдні й заході турецькими землями – Очаковом і Кримом, а навпроти Кубані – по Азовське море [16, с. 596].

Власне із освоєння козацтвом степових просторів аж до Чорного моря поняття Дикого поля поступово виходить із вжитку, що знаходило своє відображення і в картографічному аспекті. У наукових розвідках А. Байцара досліджується відображення Дикого поля на картах голандських, французьких та німецьких картографів протягом XVII – XVIII ст. Історик зазначає, що саме голландський картограф Ісаак Масса ввів до європейської науки українську назву південних придніпровських степів «Дике поле», яку на картах почали позначати як “Dikoia Pole”. Проте, детально дослідивши карту, можна помітити певну зміщеність регіону, оскільки на карті московська Рязанщина показана як *Ostaina*, на південь від якої знаходиться *Dikoia Pole* (Дике Поле) [1].

Так вже на початку XX ст. М. Грушевський у своїй карті, що була вміщена у “Коротку історію України” подав українські етнічні землі, проте підписав регіон як Чорноморський низ [7]. Геополітик та картограф С. Рудницький у своїй “Етнографічній оглядовій карті України” також вказує на *Chem Sarogebiet* [12, с. 46]. Так власне на початку XX ст. на українських картах Причорномор’я або Південь українських земель входить до наукового вжитку та означає у своєму значенні власне ті ж території, що й Дике поле.

Фронтір відіграє значну роль у формуванні етнічного складу населення, оскільки власне на таких прифронтних або прикордонних зонах зазвичай формується контактна зона різних етнічних груп. Своєрідним феноменом у контексті даного поняття є частина південно-української території – Буджак. Власне у самій назві вже закладено, у перекладі з турецького, поняття “прикордонний” або “кут”. Вже на початку XIX ст. на цій території відбувалися активні міграційні процеси, зокрема масове переселення болгарського населення з правого на лівий берег Дунаю, внаслідок чого болгарі стали найчисленнішим етносом на півдні України, зокрема у Буджаку. У цей самий час починають створюватися етнічні карти території Російської імперії, де зображувалися особливості розселення різних етнічних груп, у тому

числі і болгарського населення. Досить часто на картах його зображували як окрему етнічну спільноту. Одну із перших етнічних карт, де автор звернувся до картографічного відображення етнічного населення був П. Кеппен, один із засновників Російського географічного товариства. Його “Етнографічна карта Європейської Росії” (1851 р.) була частиною більш значного “Етнографічного атласу Європейської Росії” (1848 р.) [9]. Це перша в Росії карта етнічного складу держави «за ознакою “племінної приналежності”». На карті показано ареали розселення 38 етносів та етнічних груп, у тому числі зазначені і “болгари”. Згідно з картою значна кількість болгарського населення проживала на території Аккерманського повіту Бессарабської губернії. Також можна зустріти незначну кількість болгар на території сучасної Запорізької області України. Тим самим карта дає чітко зрозуміти заселеність краю й іншими етнічними групами, що в подальшому і є підтвердженням утворення контактних зон.

Отже, поняття “фронтір” вперше запропоновано американським істориком Дж. Тернером наприкінці XIX ст. швидко ввійшло до вжитку українських істориків для дослідження українських земель. Українські історики вказували на те, що фронтір відображено вже безпосередньо у назві “Україна”, що означає окраїна. Інші українські землі – Чорне море, Дике поле, Слобідська Україна, Буджак постійно перебувають на перетині декількох контактних зон, що обумовлено їх територіальним розміщенням. А історія українського козацтва є історією фронтірної та прикордонної спільноти, яка яскраво вписується в дослідження історичної географії. Отже, фронтір є невід’ємною складовою історичної географії, оскільки за означенням передбачає дослідження територіальних та етнічних аспектів у певному проміжку часу.

Джерела та література:

1. Байцар А. Назви “Окраїна” та “Дике поле” на картах голландського картографа Ісаака Маса (перша пол. XVII ст.). URL: <http://baitsar.blogspot.com/2018/01/xvii.html> (дата звернення: 11.09.2021).
2. Брехуненко В. Фронтір. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2013. Т. 10. С. 335.
3. Водотика Т. Теорія фронтіру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики. *Регіональна історія України*. 2012. Вип. 6. С. 101–114.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. 3-е вид. Київ, 1913. Т. 1. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm> (дата звернення: 11.09.2021).
5. Грушевський М. Історія України-Руси. 2-е вид. Львів, 1905. Т. 2. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur2.htm> (дата звернення: 11.09.2021).
6. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. Київ, 1918. 120 с.
7. Грушевський М. Українські етнічні землі : карта. *Грушевський М. Як жив український народ. Коротка історія України*. Вид. 2-ге. Царгород, 1915. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=12485> (дата звернення: 11.09.2021).
8. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*. 1991. Т. 222 : Праці історико-філософської секції. С. 28–44.
9. Кеппен П. Етнографическая карта Европейской России. Репр. изд. 1851 г. СПб. : Альфарет, 2008.
10. Леп’явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). *Запорозька спадщина*. 2001. № 12. С. 53–59.
11. Проскурова С. Українознавчий аспект соціокультурного освоєння українцями «Дикого поля». *Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія: Іст. науки*. Кіровоград, 2014. С. 154–162.
12. Рудницький С. Етнографічна оглядова карта України. *Вісн. геодезії та картографії*. Київ, 2010. № 5 (68). С. 46.
13. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. *Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України?* Львів, 1994. С. 94–208.
14. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? *Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України?* Львів, 1994. С. 36–93.

15. Чухліб Т. Уживання політико-ідентифікаційних словосполучень «Сторона України», «Тогобічна Україна», «Обох сторін Дніпра», «Той бік Дніпра», «Задніпровська сторона» (1673–1686 рр.). *Чорноморська минувшина* : зап. від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. 2019. № 14. С. 20–29.

16. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Київ, 1990. Т. 1. 596 с.

References:

1. Batscar, A. (2018) *Nazvi "Okraina" ta "Dike Pole" na kartah gollandskoho kartografa Isaaka Abrahamsona Massa (persha pol. XVII st.)*. [online] Available at: <<http://baitzar.blogspot.com/2018/01/xvii.html>> [Accessed 11 Sept. 2021] [in Ukrainian].
2. Brekhunenko, V. (2013) *Frontir*. In: *Enciklopediia istorii Ukrayini*. Kyiv, t. 10, pp. 335. [in Ukrainian].
3. Vodotyka, T. (2012) *Teoriia frontiru ta yii piznavalni mozhlyvosti u konteksti istorichnoi regionalistiki. Regionalna istoriia Ukrayiny. Zbirnik naukovikh statei*, no. 6, pp. 101–114. [in Ukrainian].
4. Grushevskii, M. (1913) *Istoriia Ukrayiny Rusi*. Kyiv, t. 1. [online] Available at: <<http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm>> [Accessed 11 Sept. 2021]. [in Ukrainian].
5. Grushevskii, M. (1905) *Istoriia Ukrayiny Rusi*. Lviv, t. 2. Available at: <<http://litopys.org.ua/hrushrus/iur2.htm>> [Accessed 11 Sept. 2021]. [in Ukrainian].
6. Grushevskii, M. (1918) *Na porozhi novoi Ukrayiny: gadky i mrii*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Grushevskii, M. (1915) *Ukrayinski etnichni zemli: karta. Yak zhyv ukrainskyi narod. Korotka istoriia Ukrainy. Vyd. 2-he. Tsarhorod*. [online] Available at: <<https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=12485>> [Accessed 11 Sept. 2021]. [in Ukrainian].
8. Dashkevich, Ya.R. (1991) *Ukraina na mezhi mizh Skhodom i Zahodom (XIV–XVIII st.)*. *Zapiski naukovoho tovaristva imeni Shevchenka*. Lviv, no. 222, pp. 28–44. [in Ukrainian].
9. Keppen, P. (2008) *Yetnograficheskaya karta Yevropeyskoy Rossii*. Reprintnoe izdanie 1851 g. SPb.: Alfaret. [in Russian].
10. Lep'iavko, S. (2001) *Velikii kordon Yevropy yak faktor stanovlennia ukrayinskoho kozatstva (XVI st.)*. *Zaporizka spadshchina*, no. 12, pp. 53–59. [in Ukrainian].
11. Proskurova, S. (2014) *Ukrayinoznachnyi aspekt sotsiokulturnogo osvoyennia ukrayintsiami «Dikogo polia»*. *Naukovi zapiski. Seriya: Istorichni nauki*, pp. 154–162. [in Ukrainian].
12. Rudnitskii, S. (2010) *Etnohrafichna ohliadova karta Ukrainy*. *Visnik geodezii ta kartografii*, Kyiv, no. 5 (68). [in Ukrainian].
13. Rudnitskii, S. (1994) *Ukrainska sprava zi stanovishcha politychnoi geografii*. In: *Rudnitskii S. Chomu mi hochemo samostiinoi Ukrainy?*. Lviv, pp. 94–208. [in Ukrainian].
14. Rudnitskii, S. (1994) *Chomu mi hochemo samostiinoi Ukrainy?* In: *Rudnitskii S. Chomu mi hochemo samostiinoi Ukrainy?* Lviv, pp. 36–93. [in Ukrainian].
15. Chukhlib, T. (2019) *Uzhivannya politiko-identifikatsiinykh slovopoluchen «Storona Ukrainy», «Tohobichna Ukraina», «Obokh storin Dnipra», «Toi bik Dnipra», «Zadniprovska storona» (1673–1686 rr.)*. *Chornomors'ka mynuvshyna*, no. 14, pp. 20–29. [in Ukrainian].
16. Yavornitskii, D. (1990) *Istoriia zaporozkykh kozakiv*. Kyiv, t. 1. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245747>

УДК 94(477.7=161.3)«1917/1919»

THE STATE OF RESEARCH OF THE HISTORY OF BELARUSIANS IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE REVOLUTIONARY ERA: AN OVERVIEW OF MODERN PUBLICATIONS

Liudmyla NovikovaPhD(History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National
University2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
UkraineORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>

E-mail:

lyudmilanovikova@hotmail.com

Citation: Novikova, L. (2021) The state of research of the history of Belarusians in the south of Ukraine in the revolutionary era: an overview of modern publications. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 119–124.

Submitted: 12.12.2021

Annotation

The article is devoted to the analysis of contemporary Ukrainian, Belarusian and Polish historiography of the history of Belarusians in the south of Ukraine and in Odesa and the district during the Ukrainian National-Democratic Revolution. The scientific relevance of the problem of research is associated with an insufficient level of its research in Ukrainian historiography. This aspect was chosen with taking into account the fact that during the Ukrainian National Democratic Revolution of 1917-1920 the territory of Southern Ukraine, mainly the city of Odesa and the district, due to economic ties and its political significance, became an important region for concentration of Belarusians, their trade activities, participation in political life and national state construction, etc. Of particular interest are the researches of M. Schavlinskiy, D. Mikhalyuk, O. Zubko. The researchers from Odesa are represented insufficiently. Researchers address such important problems as the creation of the Belarusian National Council in Odesa, the Belarusian National Commissariat and the Consulate, the activities of Belarusian national organizations. Most of the research examines the history of Belarusians in the south of Ukraine

and the city of Odesa in the context of studying other problems. As a result of the study, it was found that in modern historiography – Ukrainian, Belarusian, Polish – some aspects of the history of Belarusians in the south of Ukraine, mainly in Odesa and the district, were covered for the period of 1917-1919. The researches are as special as and more general, in which events in the region are mentioned briefly in the context of a wider problem related mainly to the Belarusian national movement and the Belarusian state construction. As a rule, the investigators are limited only to mentions of personalities, or briefly characterize the Odesa period of their biographies. Further research requires the problem of interaction between the Belarusian ethnic group in the population of Odesa and in the south of Ukraine in the early XX century and Belarusian refugees during World War I, also Belarusian cultural and educational activities in the south mentioned in the research literature, etc.

Key words: Belarusians in Odesa and the south of Ukraine in 1917-1919; contemporary Belarusian historiography; contemporary Ukrainian historiography; contemporary Polish historiography; S. Nekrashevich; K. Sapiezhko.

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ БІЛОРУСІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ: ОГЛЯД СУЧАСНИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Людмила Новікова

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082,
Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>

E-mail: lyudmilanovikova@hotmail.com

Цитування: Новікова Л. Стан дослідження історії білорусів на півдні України у революційну добу: огляд сучасних публікацій. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 119–124.

Отримано: 12.12.2021

період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. У цей час територія Південної України й Одеса, зокрема, завдяки економічним зв'язкам та своєму політичному значенню, стала важливим регіоном концентрації білорусів, здійснення ними торговельної діяльності, участі у політичному житті та національному державному будівництві тощо. Ці питання знайшли висвітлення у сучасній українській, білоруській та польській історичній літературі. Більша частина досліджень розглядає історію білорусів на півдні та м. Одеса в контексті вивчення інших проблем. Водночас окремі дослідники висвітлюють цю проблематику як спеціальну.

Певна увага в історіографії приділяється демографічному аспекту історії білорусів в Україні в цей період, що дозволяє висвітлити швидке зростання кількості білорусів в Україні, формування тим самим бази для розвитку білоруського національного руху у регіонах їх концентрації, у тому числі в Одесі. Значну роль у переміщенні населення зіграла Перша світова війна, на що вказує, зокрема, М. Щавлінський. Він, а також польська дослідниця Д. Міхалюк [8, с. 25; 6, с. 47] надають статистику і зазначають, що в “Одеській окрузі” білорусів нараховувало близько 100 тисяч, а в Одесі й поблизу міста – близько 20 тисяч.

Частина дослідників висвітлює історію білорусів на півдні України та в Одесі, зокрема, у контексті білоруського національного державотворення у 1918 р., у зв'язку зі спробами дипломатичних делегацій та спільних комісій вирішити питання налагодження економічних міждержавних українсько-білоруських зав'язків, відкриття представництв, консульств (які були відкриті в Києві та Одесі), а також добитися міжнародного визнання БНР, в тому числі з боку українських національних держав. Саме подібне висвітлення південноукраїнської проблематики ми зустрічаємо у роботі білоруського дослідника О. Кукси. Серед іншого, автор звертає увагу на те, що важливим аспектом білорусько-українських контактів в 1918 р. було налагодження товарообміну, вказує на роль Центральної торговельної палати у Києві (була відкрита 26 квітня 1918 р.), яка мала також захищати інтереси білоруських організацій та громадян на всій території України), на існування торговельної палати в Одесі [4, с. 62].

Анотація

В огляді сучасних українських, білоруських та польських публікацій, присвячених білорусам на півдні України та м. Одесі в 1917-1919 рр., здійснено аналіз структури дослідницької проблематики. З'ясовано, що історія білорусів у регіоні подається переважно в контексті історії білоруського національного руху та білоруського національного державотворення. Водночас було встановлено, що низка аспектів проблеми вимагає додаткового дослідження, в першу чергу це стосується біографістики, а саме діяльності в регіоні окремих лідерів білоруського національного руху.

Ключові слова: білоруси в Одесі та на півдні України в 1917-1919 рр.; сучасна білоруська історіографія; сучасна українська історіографія; сучасна польська історіографія; С. Некрашевич; К. Сапежко.

Білоруська національна меншина в Україні має давнє походження та багатомірну історичну спадщину. Важливою сторінкою історії білорусів в Україні є

У цьому ж контексті знаходиться інформація щодо білорусів в Україні та Одесі у праці польської дослідниці Д. Міхалюк [6, с. 38-40]. Окремо вона розглядає рівень збереження джерел з історії дипломатичних місій БНР у 1918-1919 рр. у Національному архіві Республіки Білорусь. Серед іншого, дослідниця згадує про наявність архівного фонду Національної білоруської організації “Гай” в Одесі [6, с. 43]. Водночас вона відзначає, що доля архіву Консульства БНР в Одесі залишається невідомою [6, с. 47].

Окремим аспектом вивчення є діяльність консульства в Одесі (Д. Міхалюк називає його «представництвом БНР в Одесі» [6, с. 39]. Поява консульства, на думку дослідниці, була пов'язана з такими моментами, як концентрація білоруських біженців в Одесі, колишніх військовослужбовців з Румунського фронту. Вибори консула в Одесі в серпні 1918 р., посаду якого зайняв С. Некрашевич, О. Кукса розглядає як прояв активності білорусів в Україні [4, с. 63]. Так само високо цей дослідник оцінює діяльність консульства у 1919 р., на тлі ліквідації білоруських установ в Україні та дипломатичних місій при зайнятті території Білорусі радянськими військами. Кукса відзначає, що у 1919 р. Одеське консульство було “єдиним активним центром білоруського руху» в Україні [4, с. 64]. О. Зубко наводить прізвища «місцевих білоруських діячів», які пропонувалися на пост консула: “Некрашевич – местный белорусский деятель; Карташов – бывший председатель Витебской губернской земской управы; Трофимов и Балицкий – местные белорусские деятели” [3, с. 90].

Д. Міхалюк згадує також діяльність політичного авантюриста Олександра Бахановича, який у Парижі на конференції у 1919 р. представляв себе як керівника Тимчасового Білоруського Уряду, створеного в Одесі. За висновкам дослідниці, він був третім, хто хотів представляти білоруські інтереси на Паризькій конференції (після Луцкевича та Ластовського). Д. Міхалюк повністю заперечує те, що Баханович був пов'язаний з Білоруським комісаріатом в Одесі [6, с. 47-48]. Спеціальні дослідження ми маємо в роботах О. Зубка [3], М. Щавлінського [8], Т. Вінцовського [2].

Докладний розгляд активізації білоруського національного руху серед білорусів в Одесі здійснений у дослідженні М. Щавлінського “Белорусские организации в 1917-1918 гг. в Одессе” (1996). Автор вважає, що Білоруська військова рада, створена на з'їзді військових-білорусів Румунського фронту 1-7 грудня 1917 р., а також товариство “Білоруський гай” в Одесі були найбільш впливовими серед інших національних організацій [8, с. 25].

Він послідовно розглядає питання концентрації білорусів на півдні та Одесі під час Першої світової війни, поєднання постійно проживаючих білорусів з біженцями у вирішенні національних питань, створення національних товариств, Білоруської Національної Ради з 50 чоловік на чолі з професором Сапожко. Дослідник відзначає, що її виконавчим органом став створений раніше комісаріат, простежує дії комісаріату, направлені до його легітимізації [1, с. 25-26], у тому числі з боку Народного Секретаріату Білоруської Народної Республіки (БНР). М. Щавлінський відзначає, що мета створених органів – самовизначення Білорусі та захист білорусів в Одеському окрузі, наводить характеристику роботи, яку проводили Рада, Комісаріат. Зокрема, Комісаріат мав виконувати функції представництва БНР перед урядом України на правах консульства до створення консульства БНР в Одесі, здійснював реєстрацію білорусів, кожному видавалося посвідчення білоруською та українською мовами, добивався права національно-персональної автономії для білорусів в Україні тощо. При цьому дослідник вказує на те, що комісаріат перебільшував в оцінці кількості білорусів в Україні – представники комісаріату називали цифру близько мільйона чоловік. М. Щавлінський вказує, що фактично білоруси змогли зібрати всього сім тисяч підписів замість 10 тисяч, необхідних для отримання прав за законом про національно-персональну автономію [1, с. 26]. Окрему характеристику М. Щавлінський надає діяльності комісаріату у військовій сфері, де зазначає, що діяльність білоруського комісаріату продовжувалась в Одесі до відкриття консульства БНР у вересні 1918 р. [1, с. 27]. Докладні відомості щодо напрямів діяльності Комісаріату надає у

своїй роботі і Д. Міхалюк, зокрема, про намір формувати білоруські національні загони на території України. Головною політичною метою Комісаріату Д. Міхалюк називає “визнання незалежності Білорусі” [2, с. 47].

О. Зубко, розглядає створення 6 березня 1918 р. на спільному засіданні Білоруської військової ради та товариства “Білоруський гай” “Білоруський національний комісаріат, який має бути виділений з Одеських білоруських організацій” [4, с. 88]. На відміну від М. Щавлінського, цей дослідник останні відомості про їх діяльність Одеського відносить до квітня 1919 р. [4, с. 92].

Значення південноукраїнського регіону у модерному національному розвитку білорусів розглядається у сучасній білоруській історіографії і у контексті історії та історіографії історії білоруських секцій РКП(б). Так, С. Сіняк вказує на те, що білоруські секції РКП(б), хоча й існували недовго відіграли помітну роль в історії національно-культурної й національно-державної розбудови Білорусі у 1918-1919 рр. [7, с. 11]. Одним із джерел інформації цього автора була робота українського дослідника М. Сапуна (1986 р.), який вперше довів існування окремих національних білоруських секцій при парторганізаціях України та з'ясував, що при Одеському губкомі КП(б)У у березні 1920 р. була створена і проіснувала три дні, до об'єднання з литовською, окрема білоруська секція, яка і надалі практично була самостійною у культурно-освітній сфері [7, с. 14]. С. Сіняк виявив серед документів Центрального бюро литовсько-білоруських секцій РКП(б) протоколи секції та доповіді її активного учасника П. В. Ільющонка. Ці матеріали, за висновком автора, містять інформацію щодо різних аспектів діяльності секції.

Український дослідник Т. Вінцковський приділяє спеціальну увагу білорусам на півдні України у зв'язку з дослідженням регіональних особливостей Української національно-демократичної революції. Окремий інтерес, з погляду історика, являла ситуація в Таврійській губернії, що визначалася найбільш поліетнічним характером населення, порівняно з іншими визначеними Центральною Радою українськими губерніями. Тому становище місцевих національних громад під час революції є важливою проблематикою спеціального дослідження [2, с. 101]. Автор розглядає період першої половини 1917 р., до проведення виборів у місцеві органи самоврядування. Свій аналіз Т. Вінцковський основує на матеріалах місцевого видання “Южные ведомости”. Більшість матеріалів газети розкривали суспільну активність українського та польського населення. Як зазначає автор, інформація щодо білорусів має обмежений характер у вигляді однієї статті в травні 1917 р., в якій йшлося про створення у Сімферополі білоруської організації. Така інформаційна ситуація, на думку Т. Вінцковського, свідчить “про вкрай помітну пасивність окресленої етнічної групи” [2, с. 104].

Практично відсутні в історіографії дослідження спеціального біографічного характеру, які б розкривали діяльність білорусів, учасників білоруського національного руху на півдні та м. Одеса. Література щодо ряду персоналій малодоступна для ознайомлення в Україні, тому що дослідження проводяться переважно білоруськими вченими, відсутні електронні публікації. Існуючі праці головним чином побіжно висвітлюють одеський період біографії того чи іншого діяча. Зокрема, це стосується постаті С. Некрашевича (1883-1937). Як правило, вчені звертаються до його біографії як відомого ініціатора заснування та голови Інституту білоруської культури, першого директора Інституту мовознавства тощо. Певний інтерес у такій історіографічній ситуації являють деякі публіцистичні статті, зокрема, за авторством А. Лякувич (О. Левкович). Вона посилається на автобіографію С. Некрашевича, працю Е. Іоффе, очевидно, його статтю “Першы старшыня Інбелкульту” (Спадчына, 1995, № 6). У статті А. Лякувич, зокрема, вказується на те, що С. Некрашевич був учасником Першої світової війни, провів в Одесі білоруську воєнну конференцію. Цікавою є згадка про те, що у жовтні 1918 р. газета “Дзянніца” повідомляла, що, завдяки зусиллям С. М. Некрашевича, в Одесі було відкрито “30 початкових білоруських шкіл та білоруська змішана гімназія у складі перших чотирьох класів”. Крім того, авторка статті згадує про те, що С. Некрашевич очолював білоруську секцію при губвідділі народів. Вона також цитує дані Е. Іоффе, згідно з якими С. Некрашевич 13 січня 1919 р. звернувся до командуючого військами Антанти Бертелло з

меморандумом про створення Білоруської західної армії, що мала діяти проти більшовиків (планував залучити 40 тис. осіб) (не було здійснено). У 1920 р. С. Некрашевич переїжджає до Мінська [5].

Подібна ситуація і в історії вивчення постаті голови Білоруської Національної Ради в Одесі, названого одним з авторів “професор Сапожко”. Мова, ймовірно, йде про відомого в Одесі на початку ХХ ст. вченого – К. Сапежка (1857-1928), який з 1902 р. був призначений професором Новоросійського університету по кафедрі хірургічної університетської клініки, а у 1914 р. був затверджений на посаді заслуженого професора [1, с. 9].

Отже, у сучасній історіографії – українській, білоруській, польській – висвітлюються окремі аспекти історії білорусів на півдні, головне в Одесі та окрузі, у 1917-1919 рр. Дослідження мають як спеціальний характер, так і більш загальний, у яких події в регіоні згадуються побіжно в контексті більш широкої проблематики, пов'язаної переважно з національним білоруським рухом та державним будівництвом. Незважаючи на певні здобутки історіографії проблеми, відчувається брак спеціальних досліджень біографічного характеру – дослідники, як правило, обмежуються тільки згадками про персоналії, або коротко характеризують одеський період їх біографії. Подальшого дослідження потребує проблема взаємовпливів між білоруською етнічною групою в населенні Одеси та на півдні на початку ХХ ст. та білоруськими біженцями під час Першої світової війни, згадана в дослідницькій літературі білоруська культурна та освітня діяльність на півдні тощо.

Джерела та література:

1. Васильев К. К. Кирилл Михайлович Сапежка (к 150-летию со дня рождения). *Вестник хирургии*. 2007. № 10. С. 9-10.
2. Вінчковський Т.С. Вплив революції 1917 р. на консолідацію української, польської і білоруської громад Таврійської губернії (за матеріалами газети “Южные ведомости”). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 101-105.
3. Зубко О. І. Білоруський національний комісаріат в Одесі (1918-1919 рр.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2010. Вип. 18. С. 88-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdp_ist_2010_18_20
4. Кукса А. Н. Белорусско-украинские дипломатические контакты (январь-декабрь 1918 г.). *Журнал международного права и международных отношений*. 2006. № 1. С. 61-65. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/23774>
5. Ляукович А. Степан Некрашевич. Руплівец мовы. *Звязда*. 2019. 6 люты. URL: <https://zviazda.by/ru/news/20190206/1549442549-stepan-nekrashevich-rachitel-yazyka>
6. Міхалюк Д. Дипломатичні архіви Білоруської Народної Республіки 1918–1921 років як джерело вивчення білорусько-польських та білорусько-українських відносин. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2017. Число 28. С. 33-49. URL: http://resource.history.org.ua/publ/sidptm_2017_28_5
7. Сіняк С. А. Беларуска секцыя РКП(б): крыніцазнаўчы аспект. *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. Сер. 3: Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2012. № 2. С.11-15. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/45234>
8. Щавлинский Н. Б. Белорусские организации в 1917-1918 гг. в Одессе. *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. Серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. Мінск: Універсітэцкае, 1996. № 1. С. 24-27. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/253182>

References:

1. Vasil'ev, K. K. (2007) Kirill Mikhajlovich Sapezhko (k 150-lietiiu so dnia rozhdieniia) [Kirill Mikhajlovich Sapezhko (to 150 annyversary)]. *Vestnik khirurgii*. 2007. № 10. 9-10. [in Russian].
2. Vintskovs'kyi, T. S. (2008) Vplyv revolutsii 1917 r. na konsolidatsiyu ukrains'koi, pols'koi i bilorus'koi gromad Tavriyskoi gubernii (za materialamy gazety "Yuzhnyie vedomosti" [Influence of the revolution of 1917 on the consolidation of Ukrainian, Polish and Belarusian communities in Tavriyskaya province (according to the newspaper "Southern news")]. *Ukraina: kulturna spadschyna, natsionalna svidomist', derzhavnist'*. Lviv, 2008. Vyp. 17. 101-105. [in Ukrainian].
3. Zubko, O. I. (2010) Bilorus'kyi natsional'nyi comisariat v Odesi (1918-1919) [Belarusian national commissariat in Odesa (1918-1919)]. *Naukovi zapysky [Vinnyts'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu]*. Serii: *Istoriya*. 2010. Vyp. 18. 88-93. [in Ukrainian].
4. Kuksa, A. N. (2006) Belorussko-ukrainskiye diplomaticheskiye kontakty (ianvar'-dekabr' 1918 g.) [Belarusian-Ukrainian diplomatic contacts (January-December 1918)]. *Zhurnal mezhdunarodnogo prava imezhdunarodnykh otnoshenij*. 2006. № 1. 61-65. [in Russian].
5. Liukovich, A. (2019) Stepan Nekrashevich. Ruplivets movy [Stepan Nekrashevich. Fighter for language]. *Zviazda*. 2019. 6 February. [in Belarusian].
6. Mikhaliuk, D. (2017) Dyplomatychni arkhivy Bilorus'koyi Narodnoyi Respubliki 1918-1921 rokiv yak dzherelo vyvchennia bilorus'ko-pol's'kykh ta bilorus'ko-ukrains'kykh vidnosyn [Diplomatic archives of the Belarusian People's Republic of 1918-1921 as a source for study of Belarusian-Polish and Belarusian-Ukrainian relations]. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodiky*. 2017. №28. 33-49. [in Ukrainian].
7. Siniak, S. A. (2012) Belaruskaya sektsiya RKP(b): krynitaznavchy aspekt [Belarusian section of RCP(b): source research]. *Vesnik Bielaruskaga dziazhavnaga universiteta*. Ser. 3. 2012. № 2. 11-15. [in Belarusian]
8. Schavlinskiy, N. B. (1996) Bieloruskiye organizatsii v 1917-1918 gg. v Odiesie [Belarusian organizations in 1917-1918 in Odesa]. *Vesnik Bielaruskaga dziazhavnaga universiteta*. Ser. 3. 1996. № 1. 24-27. [in Russian].

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245748>
УДК 327.7:929Мазепа

THE ORIGINAL DOCUMENT OF 1663 FROM THE ARCHIVES OF POLAND ABOUT THE BEGINNINGS DIPLOMATIC ACTIVITY OF IVAN MAZEPA

Juriy Mytsyk
Taras Chukhlib

Juriy Mytsyk
DSc (History)
M. Hrushevskyy Institute
of Ukrainian Archeography and Source Studies
of NAS of Ukraine
4, Trokhsvyatytel's'ka str., Kyiv, 01001,
Ukraine
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Taras Chukhlib
DSc (History)
Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>
E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Citation: Mytsyk, J. & Chukhlib, T. (2021) The original document of 1663 from the archives of Poland about the beginnings diplomatic activity of Ivan Mazepa. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 125–130.

Submitted: 12.11.2021

Annotation

The article provides an original letter of the Murza of the Crimean Khanate to the King of Poland in 1663, which mentions the diplomatic activities of the future Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. Analyzing the original document in the Main Archive of Ancient Acts in Warsaw (Poland), the authors conclude that Ivan Mazepa, as the personal secretary of King Jan II Casimir, was instructed by him to deal with the "Crimean" and "Ukrainian" directions of the Polish-Lithuanian state. The published letter is one of the first documentary mentions of the political activity of such an outstanding figure in the history of Ukraine and Eastern Europe as Ivan Mazepa. In addition, the submitted document reveals the place of the Crimean Khanate in international relations in the 1660s and its role in the preparation of a joint Polish-Tatar-Ukrainian military campaign of 1663–1664 against the Muscovy in the Left Bank of Ukraine.

Key words: *Crimean Khanate, Polish-Lithuanian state, Ukraine, Ivan Mazepa, Girei, Jan II Kazimir, Pavlo Teterya, hetmans, Cossacks.*

**ОРИГІНАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ 1663 р. З АРХІВІВ ПОЛЬЩІ
ПРО ПОЧАТКИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА МАЗЕПИ**

Юрій Мицик
Тарас Чухліб

Юрій Мицик
Доктор історичних наук
Інститут української археографії та
джерелознавства імені М. С. Грушевського
НАН України
Вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001,
Україна
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Анотація

У статті надається оригінальний лист мурзи Кримського ханства до короля Польщі за 1663 рік, в якому згадується про дипломатичну діяльність майбутнього гетьмана України Івана Мазепи. Аналізуючи оригінальний документ, який знаходиться в Архіві Головному актів давніх у Варшаві (Польща), автори дійшли висновку: Іван Мазепа як особистий секретар короля Яна II Казимира мав від нього

Тарас Чухліб

Доктор історичних наук
Інститут історії України НАН
України
Вул. Грушевського, 4, Київ,
01001, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>
E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Цитування: Мицик Ю., Чухліб Т.
Оригінальний документ 1663 р. з
архівів Польщі про початки
дипломатичної діяльності Івана
Мазепи. *Чорноморська минувшина*:
записки Відділу історії козацтва на
півдні України: зб. наук. пр. / за ред.
В.А. Смолія. Одеса: ФОП Бондарен-
ко М.О., 2021. Вип. 16. С. 125–130.

Отримано: 12.11.2021 р.

повідомляється, що майбутній гетьман України Іван Мазепа, який на той час служив при королівському дворі секретарем (“покойовим”, “слугою”) [8, с. 4–5], був задіяний у дипломатичних стосунках між Варшавою і Бахчисараєм та сприяв утворенню тогочасного польсько-татарського антимосковського союзу.

Отже, можемо припустити, що у посадові обов'язки молодого (на той час Мазепі було близько 24 років [8, с. 4–5]) шляхтича з Київського воєводства, який знаходився при дворі короля, входив не тільки “український”, але й “кримський” напрямок зовнішньої політики Польсько-Литовської держави. “...Тепер ми взяли відомість від вашого слуги пана Мазепи, що погодилися з своїм військом і ми також дуже тішимся з цього, що ви погодилися” [2], – написав мурза Чиживут Кутлу з ханського роду Гіреїв² до Варшави у поданому нижче документі.

Припускаємо, що Іван Мазепа за королівським дорученням листувався з кримським воєначальником, адже лист датується 20 січня, а до Правобережної України королівський слуга Мазепа виїхав зі Львова лише наприкінці березня – початку квітня 1663 р., про що засвідчує інший документ з канцелярії короля під назвою: «Інформація панові Мазепі, покойовому Й[ого] К[оролівської] М[илос]ці, що їде до пана Гетьмана Запорозького, писана з Канцелярії Великої Коронної у Львові наприкінці березня 1663 [року]» [1, с. 214]. Власне, згідно з цим документом довідуємося, що Іван Мазепа мав вручити королівський універсал на гетьманування Павлу Тетері, а також інші монарші інсигнії – “булаву, хоругву (прапор. – Ю. М., Т. Ч.), бубни (тулумбаси – Ю. М., Т. Ч.), печатку” [1, с. 214].

Відомий сподвижник гетьмана Богдана Хмельницького, Павло Тетеря повідомляв короля у листі 22 січня 1663 р. про своє обрання гетьманом Війська Запорозького: “дістав був в Україні посаду” [7, с. 250]. У тому ж листі новий гетьман прохав Яна II Казимира, щоб той про “збереження України мав батьківську опіку” [7, с. 250]. Того ж дня гетьман відправив до Варшави посольство на чолі з полковником Г. Гуляницьким, одним з головних завдань якого було просити Яна II Казимира надати Тетері допомогу у відвоюванні Лівобережжя у Московського царства. Очевидно, що саме разом з цим посольством до Варшави повертався королівський покойовий Іван Мазепа. Відомо, що українські дипломати повинні були

доручення займатися «кримським» та «українським» напрямами Польсько-Литовської держави. Оpubлікований лист є однією з перших документальних згадок про політичну діяльність такої видатної постаті історії України та Східної Європи, як Іван Мазепа. Окрім того, поданий документ розкриває місце Кримського ханства у міжнародних відносинах 1660-х років та його роль у підготовці спільного польсько-татарсько-українського військового походу 1663–1664 рр. проти Московського царства на Лівобережній Україні.

Ключові слова: Кримське ханство, Польсько-Литовська держава, Україна, Іван Мазепа, Гіреї, Ян II Казимир, Павло Тетеря, гетьмани, козацтво.

Працюючи над документами та матеріалами відділу «Татарського», що входить до фонду «Архів Скарбу Коронного» у складі Архіва Головного актів давніх у Варшаві, нам вдалося натрапити на оригінальний польськомовний лист одного з мурз Кримського ханства Чиживут Кутлу Гірея¹ до короля Речі Посполитої Яна II Казимира за березень 1663 р. У ньому серед іншого

¹ Чиживут – це очевидно один із родів кримських татар. Згадку про нього маємо в реєстрі війська Кримського ханства за 1649 р.: “Перший Ширин, людей 500 Біжан. Другий Чиживут, людей 500 Бечер Олуртаза-бей...” [5, с. 220].

² У листі також згадується солтан Селім Гірей. Це, очевидно, майбутній хан Селім I, що панував у 1671–1678 рр.

добиватися від варшавського уряду повернення православних церков, які перебували в руках уніатів, а також вирішити ряд інших важливих питань [3, арк. 470–471].

Але що цікаво, що вже 3 лютого Павло Тетеря відписував до Варшави про складну ситуацію “в Україні”, яка виникла з огляду на перебування тут татарської орди на чолі з Чиживут Кутлу Гіреєм: “Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув’язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою” [6, арк. 238]. 13 лютого т. р. в “Інструкції” послові Війська Запорозького до короля А. Сельницького гетьман Павло Тетеря нервував з цього приводу та попереджав короля Яна II Казимира: “Україна волею чи неволею, з наступом сил, без сумніву розпрощається з Його Королівською Милістю...” [7, с. 255]. У супровідному посланні до короля гетьман Війська Запорозького наголошував на тому, що “Хан Кримський нічого іншого не бажає, тільки щоб панувати над Україною” [7, с. 260]. Разом з тим, невдовзі Павло Тетеря відсилає до Бахчисарая посольство на чолі з лисянським сотником Деменком, яке мало запевнити кримського хана у дружніх стосунках.

У листі до коронного канцлера М. Пражмовського гетьман висловлюється більш відвертіше: татарські мурзи хочуть, щоб “Україна, чого не дай Боже, за прикладом Волоської землі, зробилася данницею Криму” [7, с. 265]. Отже, у даному випадку “Україна” порівнювалася з таким державним утворенням Південно-Східної Європи, як Волоське князівство, а правителями Війська Запорозького висловлювалося застереження, що вона може стати залежною від Кримського ханства.

16 лютого 1663 р. гетьман Павло Тетеря повідомляв короля Яна II Казимира, що королівський посланець Іван Мазепа, який прибув до Чигирини «знає багато розповідей про злодійства і до того наслухався плачу і голосінь жителів України, що його охопив жах» (Польською: “[...] Pan Mazepa Pokojowy Waszej Krolewskiej Mości Pana Mego Miłościwego, tak o Tatarskich Zbrodniach, jako u *Obywatelów Ukrainskich* skwierku u płaczu dostatecznie ad stuporem nasłuchał”) [7, с. 271]. У березні Павло Тетеря писав королю до Варшави: “ще недавно так емоційно писав про Українські небезпеки” [7, с. 290] та запевнював його: “Можеш тоді Ваша Королівська Милість безпечно покластися на послуги України” [7, с. 292]. Гетьман повідомляв Яна II Казимира, що “можливо хан буде в Україні, тому що йому за відомих обставин, не хочеться бути особисто в Угорщині” [7, с. 291].

21 березня гетьман висилає до лівобережних полків універсал, в якому закликав підкоритися своїй владі, адже лише в такому разі він зможе захистити їх від ворожих нападів [4, с. 70]. Крім того, він намагається встановити стосунки з представниками козацької старшини та вищого духовенства “лівого берега” Дніпра. У результаті таких дій він ледве не схилив на свій бік “тогобічного” наказного гетьмана Якіма Сомка [7, с. 261]. Досить велику надію покладав правобережний уряд на успішне завершення спільних з Кримським ханством військових операцій проти “непокірних” лівобережців, що визнавали владу московського царя [4, с. 71–72]. Наприкінці зими 1662 – весною 1663 рр. правобережні полки спільно з кримськими татарами оволоділи Кременчуком, Потоком, Переволочною та намагалися здобути Гадяч, Голтву, Лохвицю, Лубни й інші міста. Але через деякий час вони були змушені повернутися на Правобережжя, де розгорталася повстання окремих полків, що були невдоволені як внутрішньою, так і зовнішньою політикою свого гетьмана.

Звертаємо також увагу на той факт, що кримськотатарський мурза з ханського роду Гіреїв вживав у поданому нижче листі назву “Україна” стосовно козацької держави.

Документ

1663, березня 26. З поля. Лист Чиживут Кутлу Гірея, мурзи до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Jaśnie wielmożny najaśniejszy m. królu i nasz przyjacielu dożywotny.

Zdrowie dobre nawiedzamy królewsky m. Niechaj Pan Bóg błogosławi w.m. na długoletnie w tych tu krajach opro bytności waszej. Oznajmujem w. m. i potym oznajmujem w. m. o tym, co się działo na Ukrainie i w. m. możecie o tym wiedzicz, że moskwicyn był opanował jego mość pan

Szelim-gierej sołtan, przyszedłszy z Krymu, tedy temu nieprzyjacielowi za Bożej pomocy dał odwrot czekający od w.m. wojska. Tedy przez ośm miesięcy leżał i strzegąc waszej ziemi od nieprzyjaciela, do w. m. posyłał kilka posłów, czekając wojska części waszego i od was pomocy. Wy jak doszło nas i my też także wiemy, co się dzieje waszej ziemi. Otoż teraz wzięły wiadomość od pana Mazepy, od sługy waszego że się zgodzili z wojskiem swoim i my też cieszym z tego bardzo, żeście zgodzili. Także o tem oznajmiliśmy do Krymu nadzemu miłościwemu carowy, żeście się zgodzili z wojskiem nas miłościwy Selim Gierej sołtan zostawił z dziesiątek tysięczny wojska, zostawił na posługę waszej ziemi mi też teraz jak mogąc tedy gotowiśmy pracować. My też posłańca posyłamy, prosząc o to w. m., żebyście część wojska jak najprędziej przysyłali tych do nas. A napozym możecie i w. m. wiedzieć, że nieprzyjaciel jest nużny. Kiedy da Pan Bóg na lato z potęgą przyszedłszy w te tu kraje, tedy Pana Boga Wszchemogącego wsi wsi na pomoc wespoł wszyscy zejszedłszy się trzeba się tak starać, żebyśmy od nieprzyjaciela za swoje odręby kiedy da Pan Bóg szczęście nam, tedy gotowiśmy na usługę waszej być, poki ten posłaniec z wojskiem od waszej m. powrocy się. Tedy na posłudze gotowiśmy waszej i o tego posłańca prosim w. m. o to bardzo, żebyście nie bawili się z kilkatysięczny wojska wy..cze za Bożej pomocą uznajcie w. m. po nas jak będziemy pracować zadla waszej ziemi.

A z tego duże cieszym, że pan stolnik w. m. pan Paweł Tetera że namiesnykiem został Wojska Zaporoskiego i spodziewam się tak po nim, że lepiej się będzie starał, niżli za pierwszych chetmanów jak waszej ziemi, także i naszej, spodziewujemy się po nim tego. A napotym w. m. Panu Bogu oddajemy.

Z pola 20 szosty miesiąca marca.

W. mściom wszystkim wszego dobra życzliwy przyjaciel dożywotny

Счыжывут Кутлу Гірей мурза.

(печатка)

Український переклад:

Ясновельможний найясніший милостивий королю і наш дожиттєвий приятелю.

Бажаємо доброго здоров'я королівській мості. Нехай Господь Бог благословить в[ашу] м[илість] на довголітнє ваше буття в цих краях. Повідомляємо в. м. і на майбутнє повідомляємо в. м. про те, що діялося в **Україні** (виділ. – Ю. М., Т. Ч.) і в. м. можете про це знати, що московітом опанував його мость пан Селім Гірей солтан, прийшовши з Криму, тоді цьому неприятелю з Божою поміччю дав відсіч, чекаючи на військо від в.м. Тоді стояв вісім місяців, оберігаючи вашу землю від неприятеля, до в. м. посилав кількох послів, очікуючи на частину вашого війська і допомоги від вас. Ви, як дійшло до нас, і ми також знаємо, що діється у вашій землі. Отже **тепер ми взяли відомість від вашого слуги пана Мазепи, що погодилися з своїм військом і ми також дуже тішимося з цього, що ви погодилися** (виділ. – Ю. М., Т. Ч.). Також про це ми повідомили до Криму нашому милостивому цареві, що ви погодилися з військом. Наш милостивий Селім Гірей солтан залишився з десятитисячним військом, залишився задля послуги вашій землі. Ми теж тепер як можемо готові працювати. Ми теж посилаємо посланця, просячи в. м., щоб ви частину війська якнайшвидше прислали до нас. А потім можете і в. м. знати, що неприятель знаходиться в нужденному стані. Якщо дасть Господь Бог влітку прийти з потугою в ці краї, тоді Господа Бога Всемогутнього всі-всі на поміч всі разом зійдемося, треба так старатися, щоб ми від неприятеля не були відомщені за свої дії, якщо Господь Бог пощастить нам, тоді ми готові бути на вашу послугу, поки цей посланець повернеться з військом від вашої милості. Тоді ми готові на вашу послугу і дуже просимо за цього посланця в. м., щоб ви не барилися з кількома тисячами війська вийти з Божою поміччю дізнається в. м. як ми будемо працювати задля вашої землі.

A z tego дуже vtішаємося, що пан (полоцький – Ю. М., Т. Ч.) стольник в. м. пан Павло Тетеря став намісником Війська Запорозького і сподіваємося від нього, що буде краще старатися, ніж перші гетьмани як вашої землі, також і нашої. А потім віддаємо в. м. Господу.

З поля 26 [дня] місяця березня.

Всім ваш[им] м[ил]остям всього добра зичливий приятель пожиттєвий

Чиживут Кутлу Гірей мурза.

Джерела та література:

1. *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795*. Krakow, 1881.
2. Архів Головний актів давніх у Варшаві. Ф. : Архів Скарбу Коронного, від. : Татарський. Т. 046, № 188.
3. Бібліотека Музею Чарторійських у Кракові, відділ рукописів. Од. зб. 402. Арк. 470–471.
4. Газін В. Гетьманство Павла Тетері: Спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. 211 с.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. О. Мицик. Т. 1 : 1648–1649 рр. Київ, 2012. 680 с.
6. Національна Бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут Рукописів. Ф. 2, № 15425–15487.
7. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1859. Т. 4. Отд. 3. 1015 с.
8. Чухліб Т. Іван Мазепа. Київ : Арії, 2013. 224 с.

References:

1. *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795* (1881) Krakow. [in Polish].
2. *Arkhiv Holovnyi aktiv davnikh u Varshavi*. Fund (Arkhiv Skarbu Koronnoho), viddil (Tatarskyi), t. 046, no. 188. [in Ukrainian].
3. *Biblioteka Muzeiu Chartoryiskykh u Krakovi*, viddil rukopysiv, dossier 402, ark. 470–471. [in Ukrainian].
4. Hazin, V. (2001) *Hetmanstvo Pavla Teteri: Sproba podolannia suspilno-politychnoi kryzy v Ukrainskii derzhavi (1663–1665 rr.)*. Ph.D. Thesis. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Mycyk, O. comp. (2012) *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.* Kyiv, t. 1. (1648–1649 rr.). [in Ukrainian].
6. *Natsionalna Biblioteka Ukrainy imeni V. Vernadskoho*, Instytut Rukopysiv. Fund 2, no. 15425–15487. [in Ukrainian].
7. *Pamyatniki, izdannyye Vremennoj komissiej dlya razbora drevnikh aktov* (1859) Kyiv, t. 4, pt. 3. [in Ukrainian].
8. Chukhlib, T. (2013) *Ivan Mazepa*. Kyiv: Arii. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245749>

УДК 94(477.74):355.1“1802/1812”

OTTOMAN-TURKISH DOCUMENTS ABOUT THE DANUBE COSSACKS SERVICE DURING THE RUSSIAN-TURKISH WAR OF 1806-1812

Olena Bachynska**Oleksandr Sereda***Olena Bachynska*

DSc (History), Professor

Odesa I.I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>E-mail: Olena_an@ukr.net*Oleksandr Sereda*

PhD (History), Associate Professor South

Ukrainian National Pedagogical University

named after K. D. Ushynsky

26, Staroportofrankivs'ka St., Odesa, 65020,
UkraineORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>E-mail: olexer@ukr.net

Citation: Bachynska, O. & Sereda, O. (2021) Ottoman-turkish documents about the Danube Cossacks service during Russian-Turkish War of 1806-1812. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 131–137.

Submitted: 12.11.2021

Annotation

Readers are offered for the first time translations of annotations of Ottoman-Turkish documents containing information about the service of the Danube Cossacks in the Ottoman Empire during the Russian-Turkish War of 1806-1812 and stored in the Government Ottoman Archives of Istanbul (Turkey) (*Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi*). The documents have significant information potential and need further translation. However, even translations of annotations allow for the first time to identify and supplement various aspects of the service of the Cossacks during the Russian-Turkish war. It was found that the documents can be divided into several thematic groups. In particular, one of them testifies to the service of the Cossacks in the fortress of Braila and its defense under the leadership of Nazir Ahmed Pasha, also describes the service of the Nazir himself; a significant group of documents informs about the financial component of the Cossack service; another group states that the Danube Cossacks took part in the struggle against opponents of the reforms of Sultan Mahmud II, and therefore were in Istanbul and Baghdad.

Key words: Ottoman-Turkish documents, Russian-Turkish War of 1806-1812, Danube Cossacks.

ОСМАНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ДОКУМЕНТИ ПРО СЛУЖБУ ЗАДУНАЙСЬКОГО КОЗАЦТВА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1806-1812 рр.

Олена Бачинська**Олександр Серед***Олена Бачинська*

Доктор історичних наук, професор

Одеський національний університет

імені І. І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса,

Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>E-mail: Olena_an@ukr.net**Анотація**

До уваги читачів вперше пропонуються переклади анотацій османсько-турецьких документів, що містять інформацію про службу задунайських козаків в Османській імперії під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. та зберігаються в Урядовому османському архіві м. Стамбул (Туреччина) (*Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi*). Документи мають значний

Олександр Серета

Кандидат історичних наук, доцент
Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського
Вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65020, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>
E-mail: hocabey.odesa@gmail.com

Цитування: Бачинська О. & Серета О.
Османсько-турецькі документи про
службу задунайського козацтва під
час російсько-турецької війни 1806-
1812 рр. *Чорноморська минувшина*:
записки Відділу історії козацтва на
півдні України: зб. наук. пр. / за. ред.
В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондарен-
ко М.О., 2021. Вип. 16. С. 131 – 137.

Отримано: 12.11.2021

задунайських козаків, записаних українським етнографом Ф. Вовком [4]. Перебування запорожців в Османській імперії потребує пошуку та дослідження джерел, які відклалися в архівосховищах Туреччини. На початку XXI ст. з'явилися публікації турецьких істориків, які на основі османсько-турецьких джерел досліджували історію задунайських козаків [5; 6]. Однак ці дослідження мають узагальнюючий або оглядовий характер, тому серед недостатньо висвітлених питань залишається служба задунайців в Османській імперії під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Залучення архівних османсько-турецьких документів, порівняння їх із документальними матеріалами вітчизняного походження дасть можливість, на думку авторів даної публікації, розв'язати малодосліджене питання. Саме тому метою публікації є переклад та систематизація знайдених османсько-турецьких документів, які розкривають участь задунайських запорожців у російсько-турецькій війні 1806-1812 р.

Запропоновані нижче розширені анотації документів публікуються вперше. Вони зберігаються в Урядовому османському архіві м. Стамбул (Туреччина) (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi; далі – BOA). Матеріали фондів “НАТ” (Hatt-ı Hümayun), “С.НР” (Cevdet Hariciye), “С.МЛ” (Cevdet Maliye), “С.АС” (Cevdet Askeriye) являють собою документи, що пов'язані з комплектуванням військових підрозділів, їхнє забезпечення, фінансування, переміщення, реформування, службу тощо. Слід зауважити, що задунайські запорожці як у XVIII ст., так і у XIX ст. в османсько-турецьких документах мали назву Буткалі або Поткалі козаків (Potkālī/Butkālī Kazakları). В подальшому термін “potkālī” чи “butkālī” став вживатись в османському офіційному діловодстві. Незрозуміла назва для османської бюрократії часто викривлялась особливо у фінансових документах, де використовувався стиль почерку сіякат, який дозволяє не вписувати діакритичні крапки. В результаті інколи зустрічаються написання “pānkālī”, “pōntālī” тощо [детальніше див.: 2, с. 222 – 242].

Напередодні російсько-турецької війни у квітні 1805 р. на службі в османській армії перебувало близько дев'яти тисяч козаків [6, р. 551]. В цей час Задунайська Січ знаходилась у селищі Катирлез у гирлі Дунаю (тепер с. Сфинту Георге, Румунія). Однак, через ворожі дії з боку російських козаків-некрасівців у складі військ ізмаїльського паші Пеглевана, Катирлез і житла запорожців були спалені. Внаслідок таких подій задунайці змушені були перебратися до Браїли під захист назіра Ахмед паші (в наведених нижче документах він Ахмед Ага). Про це

інформаційний потенціал і потребують подальшого перекладу. Проте, навіть, переклади анотацій дозволяють вперше визначити та доповнити різні аспекти служби козаків під час російсько-турецької війни. З'ясовано, що документи можна поділити на декілька тематичних груп. Зокрема, одна з них свідчить про службу козаків у фортеці Браїла та її оборону під керівництвом назіра Ахмед паші, надана також характеристика служби самого назіра; значна група документів інформує про фінансову складову служби козаків; ще одна група визначає, що задунайські козаки брали участь в боротьбі з противниками реформ султана Махмуда II, у зв'язку з чим вони перебували у Стамбулі та Багдаді.

Ключові слова: османсько-турецькі документи, російсько-турецька війна 1806-1812 рр., задунайські козаки.

Історія задунайських козаків-запорожців має не одне дослідження в історичній літературі XIX-XX ст. Значна кількість із них оснований на російських документах цього періоду, інформації та спогадах

зберіглося чимало свідчень, як російських розвідників, так і самих задунайців [1, с. 108]. Після цього саме в Браїлі, на нашу думку, напередодні нової російсько-турецької війни 1806-1812 рр. міг знаходитися їхній Кіш з кошовим отаманом Гнатом Ковалем [1, с. 108]. Зокрема відомо, що саме тоді після блукань по Бессарабії або Добруджі задунаєць Іван Рибалка та Василь Прозоренко у Браїлі були зараховані у Мінський курінь; Онисим Губа – записаний в Полтавський курінь; Яків Пономорьов записався до запорожців і був кухарем у Дядьківському курені; разом з товаришами записалися до запорожців у Браїлі Іван Чорноморець, Моїсей Жоночук і служили на турецьких четах в матросах [1, с. 110]. Вже в травні 1806 р. задунайцям, які служили в Браїлі, за наказом Ахмед паші було нараховано жалування (див. док. № 1). Граф Олександр Ланжерон, який неодноразово спілкувався з Ахмед пашею під час переговорів у 1811 р., вважав, що “назир вартий усієї залози фортеці: хоробрий до нерозсудливості, розумний, досвідчений у військових хитрощах, гарний партизан, він міг вселити відвагу серед своїх військ” [3, с. 228]. Це підтверджує і характеристика Ахмед паші як одного “із видатних представників армії – назир, військовий командувач з неперевершеним служінням” (док. № 13).

Запропоновані нижче документи свідчать про службу задунайських козаків під керівництвом браїлівського назира Ахмед паші, їхній склад, платню, посади, завдання, які козаки виконували під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. і, зокрема захист фортеці Браїла. Крім цього, анотації документів подають нову інформацію про те, що задунайські козаки в період війни були активно задіяні в охороні реформ султана Махмуда II, у зв'язку з чим перебували у Стамбулі та, навіть, у Багдаді.

Отже, запропоновані вперше переклади анотацій османсько-турецьких документів мають важливий та інформативний потенціал, зокрема щодо служби задунайських козаків під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. Їх тематично можна розділити на декілька груп. Одна з них визначає складові служби та охорону фортеці Браїли у 1806-1809 рр. під керівництвом назира та майбутнього великого візира Ахмед паші; інша характеризує самого назира та його ставлення до козаків, їх фінансову підтримку; наступна група, інформує про участь задунайських козаків у захисті реформ султана Махмуда II в різних куточках Османської імперії.

Документи:

Документ № 1.

Ibrail Nazırı Ahmed Ağa'nın maiyyetindeki potkalı kazaklarının ulufeleri [1221. S. 21].

Нарахування жалування Поткали козакам, які є у розпорядженні назира Браїли Ахмеда Аги [9 травня 1806 р.].

ВОА. С.АS. Dosya № 149. Gömlek № 6606.

Документ № 2.

Rusların bağteten Memalik-i Osmaniye'ye tecavüzü üzerine Ibrail Nazırı Ahmed Ağa'nın mübayaaa ve sergerdeleri marifetiyle Potkalı kazaklarına tevzi eylediği sekiz yüz tüfenk verdiği esya ve erzak bedeli ile istihdam eylediği yedi yüz elli nefer sekban neferleri vesaire için sarfettiği cem'an yüz seksen sekiz bin kurusun yarısını kendi malından nsarfeylediği cihetle taleb etmeyip diğer yarısını tavizen tedarik eylemiş olduğundan bunun tesviyesini taleb eylediğinden istizanı havi olan takrir balasına yazılan buyrulduca 37250 kurusun tenziliyle kusurunun verilmesi işaret olunmuştur. g.tt [1222. L. 29].

Відносно здійсненого вторгнення росіян в Османську імперію, назир Браїли Ахмед Ага придбав і за допомогою отаманів розподілив серед Поткали козаків вісімсот рушниць, обмундирування та провіант, що були використані для семисот п'ятдесяти вояків з легкоозброєних воїнів та інших. Оскільки із загальної витраченої суми – сто вісімдесят вісім тисяч куруш – половина була ним [Ахмед Агою – О. Б., О. С.] витрачена з власних заощаджень, відповідно чого він не вимагав відшкодування. Другу ж половину вимагав відшкодувати за придбане. Через цю вимогу погашення суми [він] благав про розпорядження, в якому було б написано зміст вищезазначеного щодо 37250 куруш з наданням зменшеної суми [29 грудня 1807 р.].

ВОА. С.МL. Dosya № 67. Gömlek № 3071.

Документ № 3.

Ibrail'de olan Dergah-ı ali Yeniçeri ocağının ve topçu, arabacı ve sair askeri sınıflar ile Potkalı kazaklarının tayinleri [1223. С. 18].

Призначення Поткалі козаків у корпус султанських яничарів і гармашів, обозних та інших категорій військових, які знаходиться в Браїлі [10 серпня 1808].

ВОА. С.АS. Dosya № 873. Gömlek № 37448.

Документ № 4.

Ibrail Nazırı Карııcıbasılardan Ahmed Ağa tarafından kale muhafazasındaki Yeniçeri, topçu, arabacı ve lağımıcı zabitan neferatı ile sunuf-ı askeriyeden Potkalı kazaklarına verilen üç aylık tayinat bedelinin, yeniden zahire mübayaası için bir miktar paranın gönderilmesi [1223. В. 10].

Призначення тримісячного жалування військовим категоріям захисників фортеці з яничар, гармашів, обозних і осіб офіцерського складу, як і Поткалі козакам, від назира Браїлі Ахмеда Аги для нового поповнення зернових запасів і виплати призначеного за військову службу [31 серпня 1808].

ВОА. С.АS. Dosya № 876. Gömlek № 37599.

Документ № 5.

Ibrail Nazırı Ahmed Ağa maiyyetinde bulunan asker ile Potkalı Kazakları'nın yedi sekiz aylıkları birikmiş ve tesviyesi muharebede mahzuru melhuz bulunmuş olduğundan mümaileyhe akça yetistirilmesi [1224. S. 09].

У підпорядкуванні назира Браїлі Ахмеда Аги наявним військовим із Поткалі козаків накопичилась семи-восьмимісячна заборгованість жалування. Для уникнення можливої перепони боєздатності війська необхідно здійснити грошове відшкодування [25 березня 1809 р.].

ВОА. С.АS. Dosya № 743. Gömlek № 31245.

Документ № 6.

Ibrail Nazırı Ahmed'in maiyyetinde muhafaza vazifesinde kullanılmak üzere Ordu'dan gönderilen sekban ve Potkalı Kazakları'nın aylık mahiye ve zahair bahaları [1224 S 25].

Відносно використання для несення служби захисників фортеці у підпорядкуванні назира Браїлі Ахмеда Аги: зі ставки армії надіслані жалування і провіант за місяць корпусу секбанів і Поткалі козакам [10 квітня 1809].

ВОА. С.АS. Dosya № 595. Gömlek № 25086.

Документ № 7.

Ibrail Kalesi muhafazasına tayin edilen sekban ve Potkalı Kazakları'nın mahiye ve katık bahalarının tesviyesi [1224. Z. 27].

Виплата жалування і вартості провіанту корпусу секбанів і Поткалі козакам, призначених захисниками фортеці Браїла [2 квітня 1810 р.].

ВОА. С.АS. Dosya № 551. Gömlek № 23100.

Документ № 8.

Ibrail Nazırı Ahmed Ağa'yı maiyyetindeki mahiyeli sekban askerleriyle Potkalı Kazakları aidatları için sıkıştırdıklarından mali muavenet edilmesine dair Sadrazam Yusuf Ziya Pasa mührüyledir [1225. M. 17].

Завізований печаткою документ великого візира Юсуфа Зія Паши, щодо нарахування жалування з товарів вилучених при митному огляді, військовому корпусу секбан і Поткалі козакам, які є у розпорядженні назира Браїлі Ахмеда Аги [21 лютого 1810 р.].

ВОА. НАТ. Dosya № 761. Gömlek № 35995.

Документ № 9.

Ibrail Nazırı Ahmed Ağa'nın maiyyetindeki askerin güzeşte ulufeleri için otuz bin kurus verilmesi [1225. S. 05].

Щодо виплати тридцяти тисяч куруш жалування військовим підрозділам у підпорядкуванні назира Браїли Ахмеда Аги [10 березня 1810 р.].

ВОА. С.А.С. Dosya № 303. Gömlek № 12551.

Документ № 10.

Ibrail nazırı maiyyetindeki Potkal Kazakları'nın altmış nefere çıkarılması ve tayinatlarının ona göre verilmesi [1255. S. 25] ? [1215. S. 25].

Прибуття шестидесяти Поткали козаків у підпорядкування назира Браїли і відповідно надання цього призначення [11 березня 1810 чи 17 липня 1800].

ВОА. С.А.С. Dosya № 307. Gömlek № 12665.

Документ № 11.

Ibrail Nazırı Ahmed Ağa'nın Yenipazar tarafına gönderdiği süvariler ile Müslüman Kazak tutarak getirdikleri, onun ifadesine göre Ruslar Varna'ya ve Silistre'ye taarruz etmişler ise de münhezim oldukları anlaşılмакla ihbar-ı keyfiyet olunduğu, alınacak tafsilatın bildirileceği ve orduya zahire ve para gönderilmesi [1225. Ca. 13].

Кіннота, відправлена назирем Браїли Ахмедом Агою, примусово доставила мусульманських козаків до Йеніпазара. Згідно з його заявою та оскільки зрозуміло, що вони також є вільними, повідомлялось про їхнє невтручання при спробі росіян атакувати Варну і Сілістру. По одержанню [цієї] інформації, до армії пересилати провіант і грошове забезпечення [15 червня 1810].

ВОА. НАТ. Dosya № 978. Gömlek № 41544.

Документ № 12.

Dil almak için Ibrail Nazırı Ahmed Ağa'nın gönderdiği süvariler iki arabaya tesadüf edilerek arabanın birinin zabt ve biri firar ettiği, içinde bohça derununda çıkan resmi evrak alıkonup mektub ve gazetelerin Kamenski tarafına iade olunduğu hakkında Sadrazam Yusuf Ziya Pasa'dan kaymakama yazılan tahrirat [1225. C. 13].

Офіційний лист написаний від великого візира Юсуф Зія Паши до каймакама щодо надісланої назирем Браїли Ахмеда Аги кінноти, для захоплення полоненого "язика", яка наитовхнулася на два кінні екіпажи, один з яких був захоплений, а другий втік. У захопленому [екіпажі] знаходились офіційні документи, знайдені глибоко у середині пакунку, які були вилучені, а листи і газети були повернені Каменському [15 липня 1810 р.].

ВОА. НАТ. Dosya № 999. Gömlek № 41971.

Документ № 13.

Tekfurdağı Iskelesi'ne merbut kazaların mübayaа zahireleri hakkında mahallerinden gelen ilamlar ve defterdar efendinin takririnin leffen takdim olunduğu, Ibrail Nazırı Ahmed Ağa'nın maiyyetinde olan Potkalı Kazaklarının ulufe kayıtları Dersaadet'te olduğundan hesabının oradan çıkarılması [1225. C. 21].

Рішення щодо покриття витрат на зареєстровані жалування Поткали козакам, які є у підпорядкуванні назира Браїли Ахмеда Аги, для їхнього перебування у Стамбулі, за рахунок надходжень з належних да пристані Текфурдаги округів-каза. Відповідно до цього сповістити про закупівлі провіанту у прибуваючих з навколишніх місцевостей і здійснити письмове подання з роз'ясненням змісту шановним дефтердаром [23 липня 1810 р.].

ВОА. НАТ. Dosya № 978. Gömlek № 41548.

Документ № 14.

Ibrail Nazırı Ahmed Ağa'nın maiyyetindeki ulufeli askerlerle Potkalı Kazaklarının müterakim aylıklarının mükerrer isara rağmen verilmemesi, ordunun kıymetli erkânından olan nazır ile hizmetleri mesbuk askerlerinin reis ve füturlarının mültezim olduğundan paranın süratle verilmesine dair Serdar-ı Ekrem Yusuf Pasa'dan Rikab Kaуmakamlığı'na yazılan tahrirat [1225. С. 25].

Лист написаний до Високого каймакаства від Сердара Екрем Юсуф Паши щодо військових і Поткали козаків, які є на службі з жалуванням у підпорядкуванні назира Браїли Ахмеда Аги. Не зважаючи на багаторазові повідомлення, відбулось накопичення невиплаченого місячного жалування. Один із видатних представників армії – назир, військовий командувач з неперевішеним служінням, через “виснаження” збирача податків, просить прискорити доставку фінансового забезпечення [27 липня 1810 р.].

BOA. HAT. Dosya № 996. Gömlek № 41872.

Документ № 15.

Ibrail Nazırı Ahmed Ağa'nın maiyetinde bulunan Potkalı Kazaklarının sekiz buçuk aylık mahiyeleri ile katık bahaları olan 227120 kurusun seferiye akçesinden verilmesi için Basmuhasebe'ye kayıt ile suret ve ilmühaber verilmesi [1225. В. 24].

Надання розпорядження і реєстрація у Головному казначействі щодо виплати Поткали козакам, які є у підпорядкуванні назира Браїли Ахмеда Аги, восьми з половиною місячного жалування з вартістю провіанту, що складає 227120 куруш, які потрібно виділити з грошей на військовий похід [24 серпня 1810 р.].

BOA. C.HR. Dosya № 21. Gömlek № 1031.

Документ № 16.

Tekfurdağı Iskelesi'ne merbut 227120 kurusun seferiye akçesinden verilmesi için Basmuhasebe'ye kayıt ile suret ve ilmühaber verilmesi [1225. В. 24]

Надання розпорядження і реєстрація у Головному казначействі щодо виплати 227120 куруш з підпорядкованої пристані Текфурдаги, що виділити з грошей на військовий похід [24 серпня 1810 р.].

BOA. HAT. Dosya № 978. Gömlek № 41548.

Документ № 17. BOA. C.AS. Dosya № 192. Gömlek № 8268.

Ibrail Nazırı Ahmed Ağa maiyyetindeki aylıklı sekban neferatıyla potkal kazaklarının aylıkları [1225. Za. 13]

Місячні жалування корпусу секбанів з місячними жалуваннями Поткали козаків, що є у підпорядкуванні назира Браїли Ахмеда Аги [9 грудня 1810 р.].

Документ № 18.

Ordu maiyyetindeki Potkalı Kazakları neferatının tayinatı iki ayda ancak yedi defa verildiğinden muntazamen her gün tayinlerinin verilmesi [1225. Z. 16]

Оскільки призначення Поткали козаків у підпорядкування армії відбувалось тільки сім разів протягом двох місяців, їх призначення мають відбуватися регулярно кожного дня [11 січня 1811 р.].

BOA. C.AS. Dosya № 829. Gömlek № 35323.

Документ № 19.

Potkalı Kazakları için on top astar ile iki bin adet çakmaktaşının Cebehane'den verilmesi [1225. Z. 23]

Постачання зі складів озброєння Поткали козакам десяти гармат і двох тисяч кремнієвих запалів до них [18 січня 1811 р.].

BOA. C.AS. Dosya № 538. Gömlek № 22533.

Документ № 20. BOA. HAT. Dosya № 994. Gömlek № 41855N.

Baban Hakimi Abdurrahman Paşa'nın orduya gelen adamının İstanbul'a gittiğine, müteveffa Bağdad valisinin külliyetli muhalledatının meydana çıkarılmasına, Bağdad'a vali tayinine, bir matlub meselesinden dolayı İstanbul'a izamı istenilen bir ordu mensubuna haber gönderildiğine, ordudaki Potkalı Kazaklarının ulufeleri için İstanbul'a giden koşoylarına paranın süratle verilmesine dair Sadrazam Yusuf Paşa'dan kaymakamlığa gönderilen tahrirat [1226. M. 25].

Офіційні папери направлені від великого візира Юсуфа Паши до державного каймакамства. Відносно донесення розпорядження від наділеного вищою владою Абдурахман Паши щодо відправлення до Стамбула людини. У зв'язку зі смертю валі (губернатора) Багдада, відносно призначення нового Багдадського валі на його місце, знайшлася численна кількість незгодних. Інформація була направлена представнику армії для термінового виділення в армії грошей тримісячного жалування кошовим Поткали козаків, які їдуть до Стамбула у цій справі [19 лютого 1811 р.].

BOA. HAT. Dosya № 994. Gömlek № 41855N.

Джерела та література:

1. Бачинська О. *Козацтво в "післякозацьку добу" української історії*. Одеса: Астропринт, 2009. 256 с.
2. Бачинська О., Серeda О. "Поткали / буткали козаки" – "potkalı / butkalı kazakları": зміст та трансформація терміна (XVII–XIX ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2021. Вип. 19-20. С. 222 – 242.
3. Записки графа О. Ф. Ланжерона. Война с Турцией. 1806-1812 гг. *Русская старина*. 1908. № 4. С. 228.
4. Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам]. *Невечерні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій*. Т. II. Одеса, 1998.
5. Aydın M. Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Kazaklar(1779-1838) (Die Kosaken im osmanischen Reich im Lichte der Archiv dokumente (1779-1839)). *Deutsch-Türkische Begegnungen Alman – TürkTesdaüfleri Festschrift Kemal Beydilli*. Berlin, 2013.
6. Başer A. Osmanlı Devleti'ne Sığınan Potkalı Kazaklarının İskânlarına ve Faaliyetlerine Dair Gözlemler (1775-1826). *Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800)*. İstanbul, 2015.

References:

1. Bachynska, O. (2009) *Kozatstvo v "pisliakozatsku dobu" ukrainskoi istorii*. Odesa: Astroprynt. 256 s. [in Ukraine].
2. Bachynska, O.& Sereda, O. (2021) "Potkalı / butkalı kazakları" – "potkalı / butkalı kazakları": content and transformation of the term (XVII – XIX centuries). *Ukraine in Central and Eastern Europe*, vol. 19-20, pp. 222 -242. [in Ukraine].
3. Zapiski grafa O. F. Lanzherona. Voyna s Turtsiey. 1806-1812 gg. (1908) *Russkaya starina*. №4, pp. 228-242. [in Russian].
4. Kondratovich, F. (1998) *Zadunayskaya Sech' [po mestnym vospominaniyam i rasskazam]. Nevicherpni dzhherela pam'yati: Zb. nauk. statey, materialiv i republikatsiy*. Т. 2. Odesa. [in Russian].
5. Aydın, M. (2013) Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Kazaklar(1779-1838) (Die Kosaken im osmanischen Reich im Lichte der Archiv dokumente (1779-1839) in *Deutsch-Türkische Begegnungen Alman – TürkTesdaüfleri Festschrift Kemal Beydilli*. Berlin. [in Turkish].
6. Başer, A. (2015) Osmanlı Devleti'ne Sığınan Potkalı Kazaklarının İskânlarına ve Faaliyetlerine Dair Gözlemler (1775-1826). *Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800)*. İstanbul. [in Turkish].

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245750>
 УДК 929.52(=14)(477.74)“18/20”

GREEKS IN THE TERRITORY OF A NEW HOMETLAND

[Review of the monograph: Tomazov V. V. *Greeks-Chians in the South of Ukraine (end of XVIII century – 1917): between traditions of national self-preservation and practices of social cultural adaptation*. Kyiv : NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 2020. 354 p.]

Liliia Bilousova
Irena Grebtsova

Liliia Bilousova
 PhD (History)
 Editor of the TV & Radio Company “GRAD”
 1, Artylerijska Str., Odesa, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1870-6776>

Irena Grebtsova
 DSc (History), Professor
 Odesa I. I. Mechnikov National University
 2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9905-2641>
 E-mail: isgrebtsova@gmail.com

Citation: Bilousova, L. & Grebtsova, I. (2021) Greeks in the territory of a new Homeland: [Review of the monograph of V. V. Tomazov “Greeks-Chians in the South of Ukraine (end of XVIII century – 1917): between traditions of national self-preservation and practices of social cultural adaptation”. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 2020. 354 p.] *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 138–142.

Submitted: 12.09.2021

ГРЕКИ НА ТЕРЕНАХ НОВОЇ БАТЬКІВШИНИ

[Рецензія на монографію: Томазов В. В. *Греки-хіосці на півдні України (кінець XVIII ст. – 1917): між традиціями національного самозбереження і практиками соціокультурної адаптації*. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2020. 354 с.]

Лілія Білоусова
Ірена Гребцова

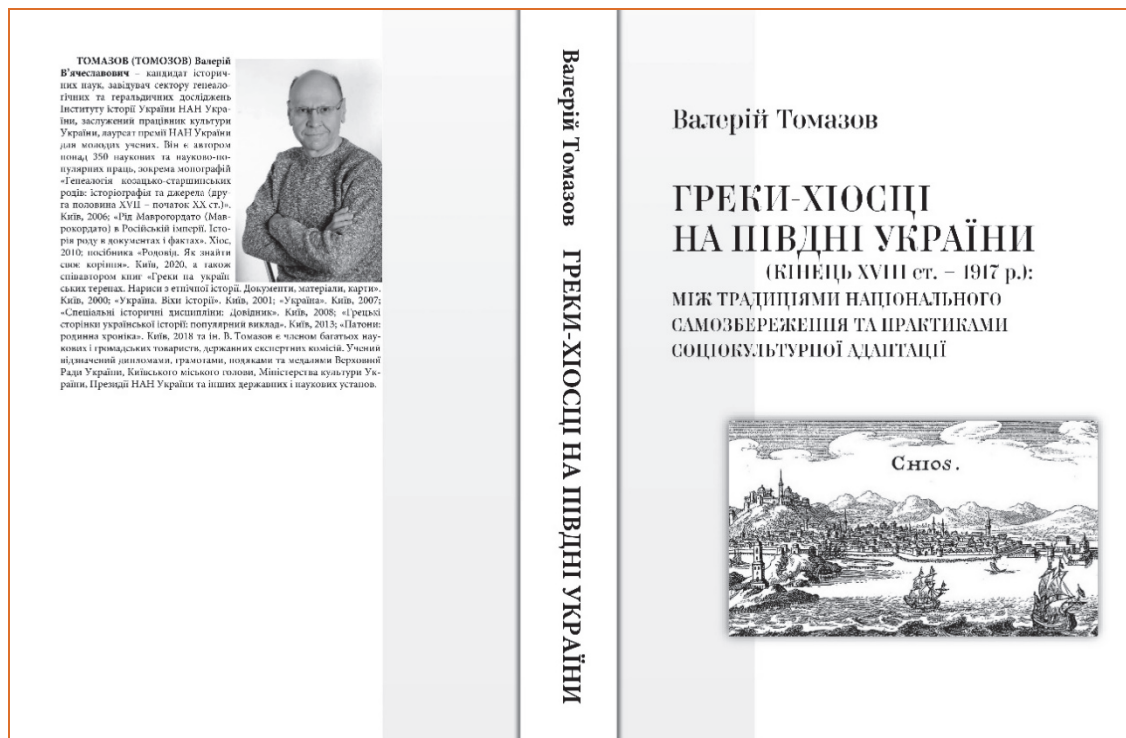
Лілія Білоусова
 Кандидат історичних наук
 Редактор ТРК “Град”
 Вул. Артилерійська, 1, Одеса, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1870-6776>

Ірена Гребцова
 Доктор історичних наук, професор
 Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
 Вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9905-2641>
 E-mail: isgrebtsova@gmail.com

Цитування: Білоусова Л., Гребцова І. Греки на теренах нової Батьківщини [Рец.: Рецензія на монографію В. В. Томазова «Греки-хіосці на півдні України (кінець XVIII ст. – 1917): між традиціями національного самозбереження і практиками соціокультурної адаптації». Київ: НАН України, Інститут історії України, 2020. 354 с.]. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смоля. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 138–142.

Отримано: 12.09.2021

Поява монографії київського історика Валерія В'ячеславовича Томазова “Греки-хіосці на півдні України. Кінець XVIII ст. – 1917 р.: між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації” стала помітним явищем у науковому середовищі не тільки України і Греції, а й на широкому міжнародному просторі. Адже вона починалася саме як українсько-грецький проєкт із дослідження історії одного роду Маврокордато, розширившись до взаємозв'язку з низкою відомих аристократичних родів з острова Хіос, які відіграли суттєву роль в історії Південної України періоду входження цього регіону до складу Російської імперії.

Робота вписується в актуальні міжнародні тренди, коли увага до історії персони, родини, дружнього оточення є важливим інструментом дослідження епохи та історичних подій. Варто зазначити, що автор монографії – старший науковий співробітник, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України – давно працює в царині історії і генеалогії і є знаним у світі спеціалістом. Що ж до теми нового видання, то її дослідження було розпочато у 2002 році з родини Маврокордато в рамках науково-видавничого проєкту, ініційованого Президентом Грецько-Української Палати (м. Пірей) Іоаннісом Поліхронопулосом. Планувалося дослідити 12 родів з Хіосу, пов'язаних з історією Російської імперії. В рамках цього проєкту вдалося реалізувати три видання – про сімейства Родоканакі К. Авгітідіса (2004 р.), Петрококкіно Л. Білоусової (2007 р.) і Маврокордато В. Томазова (2010 р.), які були опубліковані хіоським видавництвом Алфа Пі грецькою мовою. Накопичені матеріали дозволили В. В. Томазову продовжити самостійне дослідження упродовж наступних років на значно ширшій джерельній базі, що мало результатом вихід з друку нової оригінальної праці українською мовою та захист дисертації на отримання наукового ступеня доктора історичних наук.

Монографія вдало структурована. У розділі “Введення до проблематики історико-просопографічної студії” автор зробив детальний аналіз історіографії проблеми та джерельної бази дослідження. Науковець характеризує два основні напрями просопографії, які він вдало поєднує у роботі – Life History як вивчення соціальних, професійних, етнонаціональних груп та Family History – родинну історію. В. Томазов широко використовує актуальні дослідження істориків, генеалогів, краєзнавців України, Греції, Великобританії, Франції, Індії, США,

Молдови, Росії. Зокрема, він всебічно аналізує одну з фундаментальних праць грецького історика-хіосця Ф. Аргенті з історії аристократичних родів Хіоса і таким чином малознайома вітчизняним історикам монографія стає ключовим матеріалом для розвитку цієї тематики на базі вже українських джерел.

Джерельна база монографії В. В. Томазова вирізняється різноманітністю і цілком репрезентативна. Автором використані матеріали Архіву міської центральної бібліотеки Хіоса «Кораїс», Державного архіву Одеської області, Національного архіву Республіки Молдова, Російського державного історичного архіву Військово-Морського Флоту, Російського державного історичного архіву, Центрального державного історичного архіву Санкт-Петербурга та ін. До масиву джерел входить офіційна документація державних і громадських установ, церковні метричні актові записи, мемуари, періодика.

Розділ “Князі Маврокордато” присвячено одній з найвідоміших аристократичних родин, тісно пов’язаних з історією Молдови і Валахії, серед яких були господарі цих князівств. Наступний розділ “Греки-хіосці – представники фінансової аристократії” висвітлює історію конкретних сімей. У фокусі уваги науковця опинилися вісім (а фактично дванадцять) родів з острова Хіос – це Маврогордато (гілки Лакана, Нікола, Скарлаті й Вітелла), Родоканакі, Раллі, Севастопуло, Скараманга, Каралі й Аверіно. Просопографія стала головним методологічним інструментом Валерія Томазова у реконструкції такого пласту історії як роль особистостей у формуванні та життєдіяльності грецької діаспори на теренах Російської імперії. Йдеться перш за все про українські чорноморсько-азовські портові міста Одесу, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріуполь, Керч, також нинішні російські міста Таганрог, Ростов-на-Дону та інші, в яких греки-хіосці здійснювали свою діяльність у різноманітних сферах.

Тема має багато вимірів як на мікрорівні, так і на рівні макроісторії. Адже за сімейними історіями і детальними генеалогічними дослідженнями проступають надзвичайно актуальні глобальні теми, такі як етнічні міграції, формування і розвиток мережі портів Чорноморсько-Середземноморського басейну, економічні зв’язки Причорноморського регіону з різними регіонами Російської імперії та країнами світу, історія грецької діаспори та вплив її лідерів на політичне, економічне та соціокультурне життя країн, які стали для них новою батьківщиною.

Дослідження охоплює понад сторічний період з кінця XVIII ст. до 1917 року. Для півдня України у складі Російської імперії – це період розширення території внаслідок російсько-турецьких воєн, освоєння новоприєднаних земель підданими імперії та іноземними колоністами, формування портів на Чорному морі, відміна кріпосного права і перехід від суто феодально-аграрної форми господарювання до капіталістично-підприємницької.

Для Греції – це особливий період, коли внаслідок Грецької революції і національно-визвольної війни 1821-1829 рр. народ скинув чотиривікове турецьке ярмо і відновив свою державність. Процес енозісу, поступового збирання грецьких земель і розширення території, охопив тривалий період і мав значний вплив на розвиток грецьких громад на теренах півдня України. Адже чимало грецьких підприємців повернулися на батьківщину, залишивши по собі започатковані ними ніші в таких галузях економіки, як судноплавство, торгівля, вантажоперевезення, торгові дома, будівництво тощо.

Кожна досліджена В. Томазовим родина – це історія сім’ї у чотирьох-п’яти поколіннях, які на певному часовому просторі здійснили свій важливий внесок у розвиток Причорноморського регіону. В економіці були традиційні для греків галузі – судноплавство, торгівля, банківська і страхова справа, будівництво громадських та житлових будинків, створення пароплавств, заводів і фабрик. Хіоські родини, пов’язані кривими узами і спільністю походження, створили потужні неформальні земляцтва у різних країнах Європи, які вирізнялися активною діяльністю на міжнародному рівні, високим фінансовим і соціальним станом. Ці переважно багаті родини мали значні матеріальні можливості і щире бажання вести широку благодійницьку діяльність – фінансували зведення грецьких церков, заснування грецьких освітніх закладів, діяльність чисельних громадських організацій.

Ґрунтовні висновки підбивають результати дослідження В. Томазова. Автором узагальнено характеризуються основні напрями економічної діяльності хіосців у Російській

імперії, зокрема, у Чорноморсько-Азовському регіоні; благодійна діяльність – допомога співвітчизникам під час Грецької національно-визвольної війни 1821-1829 рр., Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр., Критського повстання 1897-1898 рр. тощо; адаптаційні процеси упродовж XIX – XX ст. на прикладі життя і діяльності нащадків перших греків-хіосців на півдні України, збереження греками-діаспорянами своїх національних традицій.

Генеалогічні таблиці, які є необхідною складовою такого роду досліджень, вдало конкретизують зміст монографії. Схематичні матеріали із зазначенням на підставі метричних книг точних дат народжень, шлюбів, смерті кожної особи дозволяють прозоро «побачити» зв'язки поколінь і родин хіосців та їх асиміляцію на теренах Російської імперії. Географічний та іменний покажчики логічно завершують видання В. В. Томазова.

Наостанок хотілося б детальніше зупинитися на такому аспекті дослідження, як місце Одеси у системі українсько-грецьких зв'язків, якому автор приділив особливу увагу. Що пов'язує Одесу і острів Хіос – один з найдавніших центрів Егейської культури і батьківщину Гомера? Острів з 1566 р. перебував у складі Османської імперії і лише у 1912 р. став територією Греції. Його грецьке православне населення фатально постраждало від османів у 1822 р. за підтримку Грецької революції: внаслідок кривавої Хіоської різанини із 155 тис. вціліло лише 2 тис. жителів, і острів на десятки років спустів. Вигнанці ж заснували хіоську діаспору у країнах Європи і США. Одним із найбільш привабливих регіонів для переселення хіосців став південь України, зокрема, Одеса.

Необхідно підкреслити, що дякуючи роботі В. В. Томазова, вписано нову цікаву сторінку в історію нашого міста. Адже роди Раллі, Родоканакі, Маврокордато, Маврогордато, Севастопуло, Аверіно (Авгеріно, Ав'єріно), Скараманга давно стали для Одеси «рідними», навіть культовими іменами, які сучасні одесити пам'ятають і дуже поважають. Саме в Одесі земляцтво хіосців тільки у першій третині XIX ст. налічувало понад чотири десятки сімей. Історія нагадує про себе примітними місцями, архітектурними об'єктами культурної спадщини, творами мистецтва та іншими знаками зв'язку між епохами. В Одесі одним з таких маркерів є велична чотириповерхова будівля з найбільшим у Європі балконом – будинок Матвія Маврокордато на вулиці Грецькій, 25, зведений 1905 р. за проєктом відомого українського архітектора Юрія Мелетійовича Дмитренка.

На вулиці Троїцькій, 37-а розташований ще один гарний будинок у грецькому стилі – пам'ятник історії та архітектури, на фасаді якого і досі знаходиться оригінальна мармурова дошка з грецькою назвою «ΡΟΔΟΚΑΝΑΚΕΙΟΝ». Це будівля дівочого Родоканакіївського училища, заснованого у 1871 р. Федором Павловичем Родоканакі власним коштом. Училище побудували за проєктом архітектора-поляка Ф. В. Гонсіоровського, а у 1896 р. реконструювали за проєктом швейцарця-італійця О. Бернардацці. Училище діяло до 1914 року під патронатом королеви Греції Ольги Костянтинівни, великої княжни з дому Романових.

Будинки родини Раллі – це низка різноманітних будівель у центральній частині Одеси, якими володіли нащадки перших хіосців Раллі станом на 1900 рік за такими адресами: Думська площа, 2 (ріг Миколаївського бульвару і Театрального провулку, 2, С. І. Раллі); вул. Пушкінська, 7 (прибутковий будинок П. С. Раллі і С. І. Раллі, що збудований у 1907-1908 рр. В. І. Зуєвим, М. Ф. Безчастновим, Ф. Е. Кюнером, пам'ятник історії і архітектури); вул. Софіївська, 23 (ріг вул. Кінної, 4, П. С. Раллі); вул. Дерibasівська, 9 (ріг вул. Рішельєвської, 5, С. І. Раллі); вул. Дерibasівська, 20 (ріг вул. Гаванної, 13, П. С. Раллі); вул. Ланжеронівська, 38 (ріг вул. Гаванної, 7, І. Раллі); вул. Єврейська, 24 (ріг вул. Рішельєвської, 26, брати Раллі); вул. Троїцька, 43 (ріг Олександрівського проспекту, 25, П. С. Раллі); вул. Маразліївська, 32 (ріг Сабанського пров., 1, С. І. Раллі); вул. Канатна, 23 (ріг Сабанського пров., 3, С. І. Раллі).

Радували око одеситів і будинки Севастопуло, зокрема, на вул. Базарній, 44 (не зберігся) та на вул. Катерининській, 19 (пам'ятник історії і архітектури, зведений у 1911-1912 рр. за проєктом архітектора В. І. Прохаски на місці двоповерхового будинку Маврогордато). В цій родині чимало відомих особистостей. Так, син попечителя Одеського комерційного училища Марка Євстратійовича Севастопуло і його дружини Ерато Матвіївни (уродженої Маврогордато) – Матвій Маркович Севастопуло – став дипломатом. Його кар'єра просувалася

по висхідній: на державну службу вступив у 1888 р., в 1895-му служив при місії в Нідерландах, далі другим секретарем місій в Румунії (1898) і Бельгії (1900), другим (1904) і першим (1908) секретарем посольства у Великобританії, у 1913 р. став дійсним статським радником, камергером, у 1913-1917 рр. служив радником посольства у Франції (з травня 1917 р. – повіреним у справах, звільнений з посади наказом народного комісара зовнішніх справ Л. Д. Троцького 26 листопада 1917 р.).

Ці та інші численні приклади показують, що історія залишається тією благодатною наукою, яка призначена надавати суспільству достовірну інформацію про людей, їх діяння, причинно-наслідкові зв'язки між їхніми вчинками в історичній ретроспективі і про суспільство в цілому від минулого до сьогодення. Саме таку наукову працю суспільство отримало від доктора історичних наук Валерія Томазова. Завдяки таким просопографічним дослідженням історія України стає вагомою частиною історії Греції, Османської імперії, Російської імперії та інших країн, з якими були тісно пов'язані родини хіосців.

ЗМІСТ СТАТТІ

Олексій Балух Передумови і хід молдавського походу Сулеймана Кануні 1538 р. та його наслідки для прикордонного становища Буковини.....	3
Іван Лупол Епістолярна спадщина гетьмана Івана Мазепи як джерело до вивчення взаємин влади з православним духовенством.....	10
Олександр Сухомлин Російські фортеці на території Запорожжя як флотські бази: зберігання суден Дніпровської флотилії у 1740-х рр.....	16
Тарас Гончарук Публікації на захист економічних інтересів Наддніпрянщини діячів Товариства сільського господарства Південної Росії 1830-1840-х рр.....	24
Ксенія Сорокіна Публікації Петра Сокальського на шпальтах “Записок Императорского общества сельского хозяйства Южной России” (1869-1872 рр.).....	33
Людмила Золотар Будівництво мостів у Бердянському повіті Таврійської губернії в другій половині XIX ст.....	45
Володимир Полторак Остання таємниця Михайла Чайковського: причина смерті видатного українського політичного діяча	51
Євген Філянін Рецепції мусульманського світу на сторінках “Киевской старины”.....	57
Олександр Музичко Козацька ідея у діяльності провідника українського національного руху Івана Луценка на початку XX ст.....	65
Наталія Чергик Музейні видання другої половини XIX – початку XX ст. в дослідженнях вітчизняних науковців.....	74
Валерій Кондратюк Благодійна діяльність Любові Іванівни Куріс (1852-1935 рр.).....	80
Інна Ходак Роль ієрархів УГКЦ у суспільно-політичному житті Східної Галичини (1921-1939 рр.).....	90
Юрій Присяжнюк Діяльність Петра Шелеста по збереженню пам’яті про козацтво	98
Олексій Дорошенко, Ольга Ковалевська Уявна іконографія Михайла Дорошенка (1991–2021 рр.).....	104
Вікторія Нікічук Фронтір та його складові в історичній географії України	113
Людмила Новікова Стан дослідження історії білорусів на півдні України у революційну добу: огляд сучасних публікацій.....	119

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Юрій Мицик, Тарас Чухліб Оригінальний документ 1663 р. з архівів Польщі про початки дипломатичної діяльності Івана Мазепи	125
Олена Бачинська, Олександр Середа Османсько-турецькі документи про службу задунайського козацтва під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр.	131

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Лілія Білоусова, Ірена Гребцова Греки на теренах нової Батьківщини: Рецензія на монографію В. В. Томазова “Греки-хіосці на півдні України (кінець XVIII ст. – 1917): між традиціями національного самозбереження і практиками соціокультурної адаптації”. К.: НАН України, Інститут історії України, 2020. 354 с.	138
Зміст.....	143

CONTENTS

ARTICLES

Oleksii Balukh	
Preconditions and course of the moldavian campaign of Suleiman Kanuni in 1538 and its consequences for the border position of Bukovyna.....	3
Ivan Lupol	
The epistolar legacy of Hetman Ivan Mazepa as a source for the study of the relationship between the authorities and the Orthodox clergy	10
Oleksandr Sukhomlyn	
Russian fortresses as naval bases in the 1740-s Zaporozhian Host: Dnieper flotilla ships storage	16
Taras Honcharuk	
The publications of the members of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia in defence of the economic interests of the Dnieper Ukraine in the 1830's – 1840's.	24
Kseniia Sorokina	
Petro Sokalski's publications in the "Notes of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia" (1869-1872)	33
Liudmyla Zolotar	
Bridge construction in Berdiansk county of Taurida governorate in the second half of the XIX century	45
Volodymyr Poltorak	
The final secret of Mykhaylo Czajkowski: cause of death of a prominent Ukrainian politician	51
Yevhen Filianin	
Receptions of the Muslim world on the pages of "Kievskaya starina"	57
Oleksandr Muzychko	
Cossack idea in activities of leader of the Ukrainian national movement Ivan Lutsenko at the beginning of the XX century.....	65
Nataliia Cherhik	
Museum publications of the second half of the XIX – early XX century in the research of native scientists.....	74
Valery Kondratiuk	
Charitable activity of Lyubove Ivanovna Kuris (1852–1935).....	80
Inna Khodak	
The role of the hierarches of the UGCC in the socio-political life of Eastern Galicia (1921-1939)	90
Yuriy Prysyzhnyuk	
Petro Shelest's activities to preserve the memory of the Cossacks.....	98
Oleksii Doroshenko, Olga Kovalevska	
Imaginary iconography of Mykhailo Doroshenko (1991–2021).....	104
Viktoria Nikichuk	
The Fronter and it's components in historical geography of Ukraine	113
Liudmyla Novikova	
The state of research of the history of Belarusians in the south of Ukraine in the revolutionary era: an overview of modern publications	119

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Juriy Mytsyk, Taras Chukhlib	
The original document of 1663 from the archives of Poland about the beginnings diplomatic activity of Ivan Mazepa	125
Olena Bachynska, Oleksandr Sereda	
Ottoman-turkish documents about the Danube Cossacks service during Russian-Turkish War of 1806-1812	131

REFERENCES, CHRONICLE

Liliia Bilousova, Irena Grebtsova	
Greeks in the territory of a new Homeland [Review of the monograph: Tomazov V. V. Greeks-Chians in the South of Ukraine (end of XVIII century – 1917): between traditions of national self-preservation and practices of social cultural adaptation. Kyiv : NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 2020. 354 p.].....	138
Contents	144

Наукове видання

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA
Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the south of Ukraine

Збірка наукових праць
Випуск 16

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська
Видано за авторською редакцією

Підписано до друку 20.12.2021 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура TNR.
Друк цифровий. Ум.-друк. арк. 8,5. Наклад 300 прим.

Видавець ФОП Бондаренко М.О.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК №4684 від 13.02.2014 р.)

Надруковано у ФОП Бондаренко М.О.
м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60. Т. +38-0482-35-79-76 info@aprel.od.ua